

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**ABDULAHAD NURİ'NİN
RİYAZU'L EZKAR ADLI ESERİ: METİN VE İNCELEME**

MEHMET AKİF DAMAR

Danışman

Doç. Dr. Himmet KONUR

2009

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “**Abdülahad Nuri'nin Riyazu'l Ezkar Adlı Eseri: Metin ve İnceleme**” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

31 / 01 / 2009

Mehmet Akif Damar

YÜKSEK LİSANS TEZ SINAV TUTANAĞI

Öğrencinin

Adı ve Soyadı : Mehmet Akif DAMAR
Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Programı : Temel İslam Bilimleri
Tez Konusu : Abdülahad Nuri'nin Riyazu'l Ezkar Adlı Eseri:
Metin ve İnceleme

Sınav Tarihi ve Saati:

Yukarıda kimlik bilgileri belirtilen öğrenci Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün tarih ve sayılı toplantısında oluşturulan jürimiz tarafından Lisansüstü Yönetmeliği'nin 18. maddesi gereğince yüksek lisans tez sınavına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini dakikalık süre içinde savunmasından sonra jüri üyelerince gerek tez konusu gerekse tezin dayanağı olan Anabilim dallarından sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin,

BAŞARILI OLDUĞUNA OY BİRLİĞİ O
DÜZELTİLMESİNE O* OY ÇOKLUĞU O
REDDİNE O**

ile karar verilmiştir.

Jüri teşkil edilmediği için sınav yapılamamıştır. O***
Öğrenci sınava gelmemiştir. O**

* Bu halde adaya 3 ay süre verilir.
** Bu halde adayın kaydı silinir.
*** Bu halde sınav için yeni bir tarih belirlenir.

Tez burs, ödül veya teşvik programlarına (Tüba, Fulbright vb.) aday olabilir. Evet
Tez mevcut hali ile basılabilir. O
Tez gözden geçirildikten sonra basılabilir. O
Tezin basımı gerekliliği yoktur. O

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

..... Başarılı Düzeltme Red

..... Başarılı Düzeltme Red

..... Başarılı Düzeltme Red

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Abdülahad Nuri'nin Riyazu'l Ezkar Adlı Eseri:

Metin ve İnceleme

Mehmet Akif DAMAR

**Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Temel İslam Bilimleri Programı**

Abdülahad Nuri (ö.1061/1650) nin Riyâz-ül Ezkâr ve Hiyâzü'l-Esrâr adlı tasavvufa dair bu eseri arapça olarak kaleme alınmıştır. Eserin konusu zikirdir.

Eser sekiz bölüm ve bir hâtimedden oluşmaktadır. Bölümlere 'ravza' ismi verilmiştir. Eserde sırasıyla; zikrin gerekliliği, Lâilâhe İllallah zikrinin diğer zikirler arasındaki yeri, her durumda zikir yapılabileceği, cehrî zikrin dînen mahzurlu olmadığı ve deverânın da dînen câiz olduğu anlatılmıştır. Eserin son bölümünde ise mutasavvıfların seçkin kimseler olduğu vurgulanmıştır.

Eserde anlatılan konularla ilgili pek çok ayet ve hadis delil olarak sunulmuştur. Ayrıca Müfessir ve Mutasavvıflar başta olmak üzere birçok ulemanın görüşlerinden de yararlanılmıştır.

Müellif eseri yazmaktaki amacının ihtiyaç duyanlara bu hususta yardım etmek olduğunu zikreder.

Anahtar Kelimeler: 1) Cehrî Zikir 2) Deverân 3) Mutasavvıf.

ABSTRACT

The Master's Thesis

A Critical Edition and Analysis of Abdulahad Nuri's work "Riyad al-Adhkar"

Mehmet Akif Damar

Dokuz Eylul University

Institute of Social Sciences

Department of Islamic Studies

Program of Department of Islamic Studies

Abdulahad Nuri (d. 1061/1650)'s work "Riyad al-Adhkar wa Hiyad al-Asrar" on Sufism was written in Arabic.

The main theme of the work is remembrance of God (Dhikr). It consists of eight chapters and a conclusion. Each chapter has been called as "Rawdah".

In the book, the following subjects have been discussed in turn: Necessity of remembrance, Place of "There is no God but Allah" among others invocations, Permissibility of invocation in every circumstance, Laud Dhikr's being legal, and Sufi Whirling's being permitted by religion. As for in the conclusion, it is emphasized that Sufis are persons selected by God.

A lot of qur'anic verses and hadiths have been proposed as textual evidence for the preceding subjects. Additionally, the author has made reference to many Muslim Scholars, notably the Exegetes of the Qur'an and Sufis. He states that his aim in writing this book is to assist those who feel the need to learn in this regard.

Key Concepts: 1-Loud Invocation 2-Sufi Whirling 3-Sufi

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ	ii
TUTANAK.....	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	viii
TÜRKÇE BÖLÜMÜ EKLER LİSTESİ.....	ix
ARAPÇA BÖLÜMÜ EKLER LİSTESİ	x
GİRİŞ	1
1. ABDÜLEHAD NÛRÎ'NİN HAYATI	1
1.1. İstanbul'a Gidişi:	2
1.2. Abdülehad Nûrî'nin Hayat Kronolojisi.....	7
2. ABDÜLEHAD NÛRÎ'NİN TASAVVUFİ KİŞİLİĞİ	8
2.1. Halvetîlik:	8
2.1.1. Halvetîyye'nin Şubeleri:	9
2.1.2.Şemsiyye:	10
2.1.3. Sivâsîyye:	10
3. ABDÜLEHAD NÛRÎ'NİN ESERLERİ:	11
3.1. Arapça eserler:	12
3.2. Türkçe eserler:	13
4.ABDÜLEHAD NÛRÎ'NİN DÖNEMİNDE TASAVVUF	14
4.1.Kadıızâdeliler-Sivâsîler Mücadelesi:	14
I. BÖLÜM (RİYÂZ'ÜL-EZKÂR).....	18
1. NÜSHALARLA İLGİLİ GENEL BİLGİ.....	18
1.1. NÜSHALARIN TAVSİFİ	19
2.RİYÂZÜ'L-EZKÂR'IN TANITIMI.....	21

3. RİYÂZÜ’L-EZKÂR’IN MUHTEVÂSI.....	22
3.1. ZİKİR.....	22
3.2. ‘LÂ İLÂHE İLLALLAH’ ZIKRİNİN FAZİLETİ VE DİĞER ZİKİRLERE ÜSTÜNLÜĞÜ	26
3.3. ZİKİR ÇEŞİTLERİNİN VE ZİKİR MECLİS VE HALKALARININ.....	32
FAZİLETİ	32
3.3.1. Zikir Çeşitleri :	32
3.3.2. Zikir Meclis Ve Halkaları	34
3.4. CEHRİ ZİKİR.....	36
3.4.1. Fazileti:.....	36
3.4.2. Cehrî Zikrin Delillendirilmesi:	37
3.4.3. Aleyhte delillere cevaplar:.....	38
3.5. DEVERÂN VE SEMÂ.....	39
3.5.1. Deverân ve Semâ’nın ortaya çıkış süreci:.....	40
3.5.2. Deverân ve Semâ, fitrî ve insanîdir. İnsan tabiatına uygundur:	40
3.5.3. Deverân ve Semâ, İnsan- Evren ilişkisine uygundur:	41
3.5.4. Semâ ile İnsanda ortaya çıkan durumlar:	42
3.5.5. Deverân ve Semâ’nın fikhî-dîni durumu:.....	43
3. 6. HALVETÎ MEŞÂYİHİ	45
4. RİYÂZÜ’L-EZKÂR’DA GEÇEN BAZI ŞAHISLAR:	48
5. RİYÂZÜ’L-EZKÂR’IN TERCÜMESİ	49
SONUÇ.....	118
BİBLİYOGRAFYA	120

II. BÖLÜM (ARAPÇA)

1. RİYÂZÜ’L-EZKÂR’IN TAHKİKİLİ METNİ	1
2. RİYÂZÜ’L-EZKÂR’DA GEÇEN AYETLERİN METİNLERİ.....	91
3. RİYÂZÜ’L-EZKÂR’DA GEÇEN HADİSLERİN METİNLERİ	97
4. BİBLİYOGRAFYA	125

KISALTMALAR

- a.g.e. : Adı geçen eser
- b. : Bin, İbn
- bkz. : Bakınız
- c. : Cilt
- DEÜ : Dokuz Eylül Üniversitesi
- H.z. : Hazreti
- nr. : Numara
- ö. : Ölümü
- r.a. : Radıyallâhü Anh
- r.anha : Radıyallâhü Anhâ
- Riyâz : Riyaz-ül Ezkar ve Hiyâzü'l-Esrâr
- s : Sayfa
- s.a.v. : Sallallâhü Aleyhi Vesellem

TÜRKÇE BÖLÜMÜ EKLER LİSTESİ

EK – 1 Abdülehad Nûrî'nin medfûn bulunduğu türbe.....	122
EK – 2 Türbesinin duvarındaki levha.....	123
EK – 3 Abdülehad Nûrî ve eşinin kabirleri.....	124

ARAPÇA BÖLÜMÜ EKLER LİSTESİ

EK-1: Riyâzü'l-Ezkâr'ın Deü İlahiyat Fakültesi	
Kütüphanesi Nüshasının İlk ve Son Sayfalarının Fotoğrafları	128
EK-2: Riyâzü'l-Ezkâr'ın Edirne Selimiye Kütüphanesi	
Nüshasının İlk ve Son Sayfalarının Fotoğrafları	129

GİRİŞ

1. ABDÜLEHAD NÛRÎ'NİN HAYATI

Onyedinci yüzyıl Osmanlı'sında yaşamış önemli Halvetî şeyhlerinden olan Abdülehad Nûrî, hicri bin üç'te yani 1003/1594 senesinde Sivas'ta¹ dünyaya gelmiştir. Üç nesle kadar soy silsilesi Şeyh Evhadüddîn Abdülehad Nûrî b. Muslihuddîn Mustafa Safayî b. İsmail b. Ebü'l-Berekât şeklindedir.²

Babası Muslihuddîn Mustafa Safâyî eşref-i kuzât'tan (önemli kadılarından) âlim ve âmil, fâzıl ve kâmil bir kimsedir.³ Mültekâ⁴ şârihlerden Sivas müftüsü Ebü'l-Berekât İsmail efendinin oğludur. Annesi Safâ Hatun ise Ebü'l-Berekât'ın oğlu olan Muharrem Efendi'nin kızıdır.⁵

Dayısı ve aynı zamanda hocası olan Abdülmecîd Sivâsî ile ilgili ise Mehmed Nazmî Efendi⁶ Hediyyetü'l-İhvân adlı eserinde bir bölüm açmıştır. Hediyye-yi Sâdisi adlı bu bölümde anlatıldığına göre Abdülmecîd Efendi yedi yaşında hıfzını tamamlamış, bü'lûğa erdiğinde ise ulûm-ı arabîyyeyi tahsil etmiştir. Fıkıh, hadis ve tefsir okumuştur. Kısa sürede hem amcası Şemşeddin Sivâsî'nin ve hem de ulemâ ve fuzalânın takdirini kazanmıştır. Ve yirmiden fazla Arapça, Farsça ve Türkçe telifi olan bir âlimdir.⁷

Abdülehad Nûrî daha üç yaşında iken Şemşeddin Sivâsî'nin iltifatına mahzar olmuştur.⁸

¹ Osman Türer, M. Nazmî Efendi, *Osmanlılarda Tasavvufî Hayat, Hediyyetü'l-İhvân*, İstanbul 2005 s. 94; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1972, s. 51. ; İbrahim Baz, , *Abdülehad Nûrî-i Sivâsî, Hayatı, Eserleri, Görüşleri*, İstanbul 2007 s. 70.

² Bursalı Mehmed Tahir, a.g.e. , s. 51.

³ Osman Türer , a.g.e. , s. 94.

⁴ *Mültekâ*, İbrahim b. Muhammed el-Halebî'nin (ö. 956/1549) Hanefî fikhına dâir bir eseridir. Bkz. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C: 31 S:549.

⁵ Bursalı Mehmed Tahir, a.g.e. , s. 51.

⁶ Mehmed Nazmî Efendi, Abdülehad Nûrî'nin en önde gelen halîfelerindendir. Hakkında daha fazla bilgi edinmek için bkz. Osman Türer, Mehmed Nazmî Efendi, *Osmanlılarda Tasavvufî Hayat, Hediyyetü'l-İhvân*, İstanbul 2005.

⁷ Osman Türer, a.g.e. , s. 390.

⁸ a.g.e. , s. 94.

Bir saat kadar Abdülehad'ı kucağına alıp bırakmayan Şemşeddin Sivâsî 'Âzim-i dâr-ı cinân ve mülâzim-i ravza-i rıdvân ve mahrem-i harem-sarâyı cânân olacak' diyerek onunla ilgili kerametvâri bir müjde de vermiştir.⁹

Buradan da anlaşılıyor ki, Abdülehad Nûrî'nin yakın çevresi hem ilmî, hem de tasavvufî açıdan yaşadıkları devrin seçkin kimseleridirler. İlmî ve tasavvufî alanda eserler vermişlerdir. Ve irfan ve takvâlarıyla şöhret bulmuşlardır.¹⁰ Yani içinden çıktığı çevre O'nun iyi bir şekilde yetişmesine oldukça müsaittir.¹¹

1.1. İstanbul'a Gidişi:

Babası Muslihuddîn Mustafa Safâyî'nin vefatından sonra dayısı ve mürşidi olan Abdülmecîd Sivâsî, Abdülehad'ı ve iki kardeşini (Abdüssamed efendi ve Kâmil ağa) İstanbul'a götürmüştür.¹² Bu seyahatte Abdülmecîd-i Sivâsî'nin ailesinin yanı sıra, kocasını kaybeden, kızkardeşi (Abdülehad Nûrî'nin annesi) Safâ Hatun da bulunmaktadır.¹³

Bu seyahatin sebebi Sultan III. Mehmed'in, şöhreti Sivas'ı çoktan aşır kendisine ulaşan Abdülmecîd-i Sivâsî'yi İstanbul'a davet fermanı olarak gözükmektedir. Pâdişahın kendi el yazısıyla yazdığı ve Kapıcıbaşı'yla gönderdiği hatt-ı hümayûna¹⁴ 'Allah'a, Peygambere ve sizden olan emir sahiplerine itaat edin.' (Nisa, 4/59) ayeti gereğince icabet edilmiştir.¹⁵

İstanbul yolculuğu 1599 veya 1600 yılında gerçekleşmiş olmalıdır. Padişahın O'nu İstanbul'a davetinin bazı sebepleri vardır. Bunlar; Halvetiyye'nin o dönemde güçlü bir kolu olan Şemsiye şubesinin taşradan merkeze taşınması, Abdülmecîd Sivâsî'nin ilmî

⁹ Osman Türer, a.g.e. , s. 499.

¹⁰ İbrahim Baz, a.g.e. , s. 73.

¹¹ Osman Türer, a.g.e. , s. 94.

¹² Osmanzade Hüseyin Vassaf, *Sefine-i Evliya*, (Haz: Mehmet Akkuş- Ali Yılmaz), İstanbul 2006, C. 3 s. 485.

¹³ İbrahim Baz, a.g.e. , s. 75.

¹⁴ Cengiz Gündoğdu, *Bir Türk Mutasavvıfı Abdülmecîd Sivâsî, Hayatı Eserleri Ve Tasavvufî Görüşleri*, Ankara 2000, s.58.

¹⁵ Osman Türer, a.g.e. , s. 395.

ve tasavvufî şahsiyetinden istifade düşüncesi, batıl fırkalara karşı Sünnî akîdenin güçlü bir savunucusu olması şeklinde sıralanabilir.¹⁶

İşte Abdülehad Nûrî'nin zahirî ve batınî ilimleri kendisinden tahsil ettiği¹⁷ bu önemli zât ile birlikte İstanbul'a seyahati onun hayatının en önemli dönüm noktalarından biri olmuştur. Böylece Abdülehad Nûrî daha beş-altı yaşlarında iken¹⁸ hem Osmanlı devletinin hem de ilim ve irfanın merkezine gelmiştir.

Abdülehad Nûrî'nin daha sonra halifesi de olan Mehmed Nazmî Efendi Hediyyetü'l-İhvân adlı eserinde Abdülehad Nûrî'nin İstanbul'a gelişinden, yirmi yaşına kadar geçen hayatını şöyle özetler:

“İstanbul’u teşriflerinde, ulema-yı kirâm ve fuzalâ-yı izâmdan ulûm-ı akliyye ve nakliyyeyi bi’t-tahkîk ve’t-tedkîk tahsîl ve kürsî-nişîn-i câmi-i kemâl ve tekmîl ve sinn-i şerîfleri işrûna bâliğ oldukta, müellefât ve musannafâtı işrûndan ziyâde ve her bir risâlesine ulemâ ve ahâli rağbet ve istifâde ederler.”¹⁹

Bu ifadeden de anlaşıldığı üzere O artık, yirmili yaşlarda, her türlü ilmi yeterliliğe hâiz ve pek çok eseri vücûda getirmiş güzîde bir mevkie ulaşmıştır.

Şüphesiz O'nun tüm bu muvaffakiyetlerinde tarikâten bağlı olduğu, dayısı ve aynı zamanda hocası ve hâmisi olan Abdülmecîd'i Sivâsî'nin rolü pek büyüktür.

O'nun bu genç yaşlarında manevi mücahedeleri neticesinde geldiği noktayı ve kırk erbaîn çıkartıp nâil-i hilâfet olduğunu anlatan Hüseyin Vassaf hayretini gizleyemez ve hayranlığını şöyle dile getirir: Kırk erbaîn bin altı yüz gün eder. Muttasılan bin altı yüz gün hal-i îtikafta yaşamak işitilmemiş riyazetlerdendir. İnsan bunu teemmüle alırsa, Abdülehad Nûrî'nin ne büyük bir zât-ı âli-kadr olduğuna muttalî olabilir.²⁰

Şeyhi Abdülmecîd Efendi, Abdülehad'ı niçin bu kadar titizlikle yetiştirdiğini bir defasında şöyle açıklamıştır: ‘Abdülehad, sana bu kadar riyâzât ve mücahedât ile

¹⁶ Cengiz Gündoğdu, a.g.e. , Ankara 2000, s.58.

¹⁷ Sadık Vicedâni, *Tomar-ı Turuk-ı Aliyye, Tarikatler Ve Silsileleri*, (Haz: İrfan Gündüz), İstanbul 1995, s. 251.

¹⁸ İbrahim Baz, a.g.e. , s. 75.

¹⁹ Osman Tüerer, a.g.e. , s. 501.

²⁰ Osmanzade Hüseyin Vassaf, a.g.e. , s. 485.

teslîkimize sebep, bir zamanda sen İstanbul şehrinde ferd-i vâhid, mürşid-i Kâmil olub, zamanında olan şeyhler, cümle sana ser-efrû ve ilticâ ve müraca'at edecekler.'²¹

Şeyh Abdülmecîd Sivâsî, amcası Şemseddin Sivâsî'nin üç yaşlarında iken Abdülehad'a vermiş olduğu müjdeyi yirmi yıl kadar sonra teyid etmiş oldu.²²

Bu konuşmasının ardından, 'El-hâletü hâzihî, Hz. Rasulûllah'ın (sav) işaret-i şerîfeleri ile Midilli'ye halîfe nasb ve ta'yîn olundunuz.' deyû seccâde ve âsa ve ridâ ve kemer virûb, du'a idûb: An-karîb, İstanbul'a nakl olunursunuz, deyû keramet buyurdular.'²³

Abdülehad Nûrî bunun ardından irşad vazifesiyle memur olarak Midilli'ye hicret etmiş, ümera'yı bahriyyeden Bâli-zâde Hasan Bey'in inşâ ettiği câmi ve zâviyede va'z-u irşâd ile meşgul olmuştur.²⁴ Bu seyahatte annesinin de beraberinde olduğu, Midilli'ye onu da götürdüğü anlaşılmaktadır.²⁵

Dönemin Şeyhülislamı Yahyâ Efendi İstanbul'daki Mehmed Ağa tekkesi için Abdülehad Nûrî'yi uygun gördüğünü Abdülmecîd Sivâsî'ye bildirir. Abdülmecîd Sivâsî, Abdülehad Nûrî'yi Midilli'den çağırıp bu talebi bizzat işitmesi için Yahyâ Efendi'ye gönderir. Böylece Abdülehad Nûrî İstanbul'a, Mehmed Ağa tekkesi şeyhliği vazifesiyle geri dönmüştür.²⁶

Abdülehad Nûrî Midilli'den döndükten sonra evlenmiş, şeyhi Abdülmecîd Sivâsî'ye damad olmuştur.²⁷ Ve Mustafa isminde bir oğlu dünyaya gelmiştir.²⁸

Hicrî 1040'da Fatih camisine²⁹ tayin olunur. Burada yaklaşık on beş sene cuma vaizliği vazifesini sürdürür. Ardından hicri 1051'de Bâyezid camisine atanır. Son olarak hicri 1057 tarihinde Ayasofya camisine cuma vâizi olarak gelir.³⁰

²¹ Osman Türer, a.g.e. , s. 507.

²² Bkz. tezimiz, s.2.

²³ Osman Türer, a.g.e. , s. 507.

²⁴ Osmanzade Hüseyin Vassaf, a.g.e. , s. 485.

²⁵ a.g.e. , s. 510.

²⁶ Osman Türer, a.g.e. , s. 510.

²⁷ Osmanzade Hüseyin Vassaf, a.g.e. , s. 485.

²⁸ İbrahim Baz, a.g.e. , s. 89.

²⁹ Bu tarih Hediyetü'l-İhvan'da 1035 olarak verilir. Bkz. Türer, Osman, a.g.e. , s. 510.

³⁰ Sadık Vicdâni, a.g.e. s. 251. Ayrıca bkz. Baz, İbrahim, s. 90-91.

Abdülehad Nûrî Ayasofya kürsi şeyhliği vazifesini eda ederken kendisine tevdi olunan kutbiyyet makamını izhar etmek maksadıyla bir beyit îrad etmiştir. Okunan bu beyit ile birlikte gündüz olmasına rağmen caminin kandillerinin birden bire ‘şu’le feşân olduğu’ zikredilir.

Abdülehad Nûrî’nin edebî yönünü de gösteren fakat asıl onun manevî makamını izhâr ettiği şiir şöyledir:

Semâdan sırr-ı tevhidi, duyan gelsûn bu meydâna,
Derûn içre bugün Allah diyen gelsûn bu meydana
Duyanlar sırr-ı Settâr’ı, görenler nûr-ı Gaffâr’ı
Cihânda şîşe-i ârı, kıran gelsûn bu meydâna.
Salâdır ehl-i irfâna getürsün cânı meydâna,
Fedâ kılmağa ol cânı duyan gelsûn bu meydâna
Gönül maksûdunu buldu cihan envâr ile doldu,
Bugün Nûrî imâm oldu uyan gelsûn bu meydâna.³¹

Abdülehad Nûrî hayatının sonlarına doğru vaazlarını tedricen azaltıp, en sonunda da tamamen bırakmıştır. Hicri 1061 yılının Muharrem ayının sonlarına doğru hastalanır. Padişah IV Mehmed’in gönderdiği doktorları reddeder. Hastalığının yedinci gününde Safer ayının ilk cumasının ikindi vaktinde de vefat etmiştir. Hicri 1061’de Eyüp nişanca’sında dayısı ve şeyhi Abdülmecîd-i Sivâsî’nin türbesinin karşısına defnedilmiştir.³²

³¹ Osmanzade Hüseyin Vassaf, a.g.e. , s. 486.

³² Osman Türer, a.g.e. , s. 516.

Vefatından sonra eşi de yanına defnedilmiştir. Türbenin içinde meydanda yalnız Abdülehad Nûrî hazretlerinin kabri görünür. Eşinin kabri ise girişte hemen görülmez. Bu durumu Hüseyin Vassaf ‘edebe harem-i âlileri kabrine bakılmaz’ diye açıklar.³³

Türbesinin giriş duvarında;

Hâza merkadü’ş-Şerîf Vârisü’t-Tarîkatı’l-Ahmediyye Kâmilü’l-Hakîkati’l-Muhammediyye eş-Şeyh Abdü’l-Ehad en-Nûrî yazmaktadır. Yani, burası Ahmedî tarîkının vârisi, Muhammedî hakîkatin Kâmilî Şeyh Abdü’l-Ehad en-Nûrî’nin mübarek kabridir.³⁴

Burada Abdülehad Nûrî’nin hayatına genel bir bakış yapılabilmesi için hayat kronolojisini nakletmek istiyoruz.³⁵

³³ Osmanzade Hüseyin Vassaf, a.g.e. , bkz. s. 488. Adülehad Nûrî’nin türbesini 07. 11. 2008 tarihindeki ziyaretimiz esnâsında çekmiş olduğumuz fotoğraflar için Ek-1, Ek-2 ve Ek-3’e bakınız.

³⁴ Osmanzade Hüseyin Vassaf, a.g.e. , s. 487.

³⁵ İbrahim Baz, a.g.e. , s. 103.

1.2. Abdülehad Nûrî'nin Hayat Kronolojisi

DÖNEM	YAŞI	HİCRİ	MİLADİ	MEYDANA GELEN OLAYLAR
	---	1003	1594	Doğumu
Sultan III. Mehmed	5-6	1008-9	1599-1600	İstanbul'a hicreti
Sultan I. Ahmed	20	1023	1614	Peş peşe çıkardığı kırk halvete başlaması
Sultan II. Osman	25	1028	1618-9	Midilli adası'na halife olarak gitmesi
Sultan IV. Murad	30	1033	1623-4	Midilli adası'ndan İstanbul'a dönüşü
Sultan IV. Murad	30	1033	1623-4	Mehmed Ağa Tekkesine şeyh olması
Sultan IV. Murad	30	1033	1623-4	Abdülmeccîd-i Sivâsî'nin kızı ile evlenmesi
Sultan IV. Murad	37	1041	1631	Fatih Camii Vaizliğine atanması
Sultan IV. Murad	45	1049	1639	Şeyhi Abdülmeccîd'in vefatı
Sultan İbrahim	47	1051	1641	Beyazıt Camii vaizliğine atanması
Sultan İbrahim	53	1057	1647	Ayasofya Camii Kürsü Şeyhliğine atanması
Sultan IV. Mehmed	57	1061	1651	Vefatı

2. ABDÜLEHAD NÛRÎ'NİN TASAVVUFİ KİŞİLİĞİ

Bir şeyhin düşünce ve rûh dünyasının oluşumunu belirleyen en önemli etkenin mensûb olduğu tarîkat olduğu düşüncesiyle³⁶ öncelikle Abdülehad Nûrî'nin bağlı bulunduğu tarîkatı değerlendirmek yerinde olacaktır.

Abdülehad Nûrî, Halvetîyye tarîkatının ana kollarından olan Şemsiyye'nin Sivâsîyye şubesinin kurucu şeyhidir.³⁷ Burada Halvetîyye tarîkatı hakkında bazı hususlara temas etmek istiyoruz.

2.1. Halvetîlik:

Ebû Abdullah Siracüddîn Ömer b. Ekmelüddîn Halvetî (ö. 800/1397) tarafından kurulmuştur.³⁸

Bu zatın kırk erbaîni birbiri ardınca tamamladığı ve fevkalâde zühd ve mücadelesi güvenilir rivayetlerle nakledilmiştir.

Kurmuş olduğu tarîkata Halvetîyye adının verilmesi, O'nun içi boş büyük bir çınar ağacının içinde yaptığı erbaîn'e dayandırılmaktadır.

Ayrıca halvet zikrine aşırı bağlılığından dolayı Halvetî lâkabını almış olan muhterem amcası Ahî Muhammed b. Nûrî'l-Halvetî'nin halifesi olması da amcasının lakabını tarîkatına ad yaptığı fikrini hatıra getirmektedir.³⁹

Tarîkat daha sonraları 'Halvetîyye tarîkatine mensub olanların efendisi' ünvanını taşıyan ve ikinci pîr olarak adlandırılan Seyyîd Yahya'yı Şirvanî ile⁴⁰ Kafkasya ve Anadolu'ya yayılmıştır.

Doğuş yeri İran-Afganistan olan Halvetîlik, Osmanlı döneminde İstanbul Anadolu ve Balkanlarda en yaygın tarîkat haline gelmiştir. Halvetîlik, fetihten sonra

³⁶ Cengiz Gündoğdu, a.g.e. , Ankara 2000, s.159.

³⁷ İbrahim Baz, a.g.e. , s. 113.

³⁸ H. Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf Ve Tarîkatlar*, İstanbul 2004, s. 263.

³⁹ Sadık Vicdâni, a.g.e. , s. 175.

⁴⁰ a.g.e. , s. 175.

İstanbul'a gelen Halvetî büyükleriyle iyice önem kazanmıştır. İkinci Bâyezit, Yavuz ve Kanunî gibi padişahların çevresinde genellikle Halvetî ileri gelenleri bulunmuştur.⁴¹

Aslında Halvetîyye tarikatının feyz ve tesirinin bu denli yaygınlaşmasının altında Hz. Şirvanî'nin yetiştirip etrafa gönderdiği halifeleri yatmaktadır.⁴²

Hız. Pîr Ömer el-Halvetî'nin şer'î esaslar üzere kurduğu ve ikinci pîr Seyyid Yahyâ'yı Şirvânî'nin zamanın îcaplarına göre daha da geliştirip genişlettiği Halvetîyye tarikatının⁴³ bazı esasları vardır.

Halvetîyye'nin esaslarının temel olarak dört adet olduğu zikredilmektedir. Bunlar; Kelime-i tevhîd, gizli ve açık esmâ'yı seb'a üzere zikre devam, rüya tabir ve tevîli ve olayların kalp ve nefis üzerindeki tesirlerini dikkate alarak gönlü mâsivadan temizlemek şeklindedir.⁴⁴

2.1.1. Halvetîyye'nin Şubeleri:

Tarikatlar içerisinde en fazla şubesi bulunanın Halvetîyye tarikatı olduğunu ifade eden Sâdık Vicdâni, bu şubelerin sayısının kırka ulaştığını söyler. Ve bu kırk şubenin de ortaya çıkış tarihleri itibariyle şu dört asıldan ayrıldıklarını kaydeder.

Bu asıllar;

Birinci asıl, Rûşeniyye: Aydınlı Ömer b. Ali b. Umur bey (Dede Ömer Rûşenî) (892/1486) tarafından kurulmuştur.

İkinci asıl, Cemâliyye: Aksaraylı Muhammed Hamîdüdîn el-Cemâlî el-Bekrî (ö. 899/1494) tarafından kurulmuştur.

Üçüncü asıl, Ahmedîyye: Ahmed Şemseddîn b. Îsâ Marmaravî es-Saruhânî (ö. 910 /1504) tarafından kurulmuştur.

⁴¹ Mehmet Demirci, *Sorularla Tasavvuf Ve Tarikatlar*, İstanbul 2004, s. 90.

⁴² Sadık Vicdâni, a.g.e. , s. 178.

⁴³ a.g.e. , s. 180.

⁴⁴ a.g.e. , s. 180.

Dördüncü asıl, Şemsiye: Şemseddîn Ahmed b. Ebû'l-Berekat Muhammed b. Ârif Hasan ez-Zilî es-Sivâsî (ö. 1006/1597) tarafından kurulmuştur.⁴⁵

Biz burada Abdülehad Nûrî'nin de ilgili olduğu Şemsiyye ve onun kollarından Sivâsîyye üzerinde durmak istiyoruz.

2.1.2.Şemsiyye:

Şemsiyye, Ebû's-Senâ eş- Şeyh Ahmed es-Sivâsîye nisbet edilmiştir.⁴⁶ Bu zat Abdülehad Nûrî'nin babası Mustafa Safâyi'nin amcasıdır. Hicrî 926 senesinde Sivas'ın Zile kazasında doğmuştur. Hicri 1006 senesinde de vefat etmiştir. On altı adet değerli eseri olduğu söylenir.

Şemsüddîn Sivâsî esmâ-yı seb'a'ya Kadîr, Kavî, Cebbâr, Mâlik ve Vedûd isimlerini de ilave ederek bu isimlerin sayısını on ikiye çıkartmış ve müridlerini bunlarla terbiye etmiştir.⁴⁷

Tarihte Sivâsîler olarak bilinen ailenin büyüğü de Şemşüddîn Ahmed es-Sivâsî'dir.⁴⁸

2.1.3. Sivâsîyye:

Bu kol, Halvetîliğin dört ana aslından olan Şemsiye'den ayrılmıştır. Ve Evhadüddîn Abdülehad en-Nûrî'ye nisbet edilmiştir. Abdülehad Nûrî Halvetîyye'nin bu şubesini İstanbul'da geniş bir şekilde yaymıştır. Bundan dolayı kendisine Sivâsîyye kolunun kurucusu nazarıyla bakıldığı da söylenir.⁴⁹

Sivâsîyye aynı zamanda Şemsiyye'nin tek şubesi olma özelliğini taşır.⁵⁰ Bu şûbe bilhassa İstanbul'daki Halvetiyye'ye bağlı faaliyetleri geniş bir çerçeveye oturtmuştur. Abdülehad Nûrî, dayısının İstanbul'daki Bayramîlerle kurmuş olduğu yakın ilişkileri devam ettirmiştir. Bu sûretle bu tarîkatın Tennûriyye koluna bağlı bazı önemli dergahları denetimine alarak Sivâsîliğin şehir hayatındaki etkilerini XVIII. yüzyıl sonlarına kadar

⁴⁵ a.g.e. , bkz. s. 187–188; Cengiz Gündoğdu, a.g.e. , Ankara 2000, s.163.

⁴⁶ a.g.e. , s. 250.

⁴⁷ a.g.e. , bkz. s. 250–251.

⁴⁸ H. Kâmil Yılmaz,a.g.e. , s. 264.

⁴⁹ Sadık Vicdâni, a.g.e. , bkz. s. 251–252.

⁵⁰ İbrahim Baz, a.g.e. , s. 158.

sürdürmeyi başarmıştır.⁵¹ Abdülehad Nûrî'den sonra İstanbulda Sivâsîyye koluna mahsus kırk kadar tekke ve zâviye kurulmuş ise de Şemsiyye ve Sivâsîyye tarîkatları fazlaca halife yetiştiremediklerinden bilâhare bu tekke ve zâviyeler diğer tarîkat ve kollara mensub meşâyihin idaresine bırakılmıştır.⁵²

3. ABDÜLEHAD NÛRÎ'NİN ESERLERİ:

Abdülehad Nûrî'nin Mehmed Tâhir Efendi'nin ifadeleriyle yirmi sekiz adet eseri bulunmaktadır. Bu eserler şunlardır :

- 1 - Şerh-i erbaîniyât
- 2 - Riyâz-ü'l-ekzâr
- 3 - Te'dîbü'l mütemerrideyn fî islâm'il- ebeveyn
- 4 - Risâle fî hayati'l-Hızır ve İlyâs
- 5 - Risâle fî tevfiği taârizi'l-âyât
- 6 - Risâletü mir'âti'l-vücûd fi'l-merâtibi'l-külliy ve'l-hazerât
- 7 - Risâletü fî nef 'i mesai'l-ihyâ li'l-emvat
- 8 - Risâletü fî şerâiti isticâbeti'd-duâ
- 9 - Risâletü fî cevâzi edâ'i'n-Nevâfil bi'l-Cemaat
- 10 - Risâletü fî mahabbeti'l-Abdi li-rabbihî
- 11 - Risâletü fî hakîkati leyleti'l-kadr
- 12 - Risâletü fî şurûti talebi'l-ilmi'n-nâfi
- 13 - Risâletü fî isbâti's-şuûr li ehli'l-kubûr
- 14 - Risâletü fî subûti tayyi'l-mekân li evliyâil-ümme
- 15 - Risâletü fî cevâzi devrâni's-Sûfiyye bi'l-lügati't-Türkiyye
- 16 - Risâletü ma arefnâk

⁵¹ Abdullah Uçman, “Abdülehad Nûrî” *Sahabe'den Günümüze Allah Dostları*, İstanbul 1996, c.8, s. 229.

⁵² Sadık Vicdâni, a.g.e. s. 252.

- 17 - Şerh-i kelimât-i Kümmeyl b. Ziyad
18 - Merâtib-i ma'rifeti'r –Rahmân
19 - Risâletü'l-ıtrıyye
20 - İnkâzü't-tâlibin
21 - İsbâtü'l-ilm ve's-şuûr
22 - Hücetü'l-vedâd
23 - El-adl ve'l-iksât beyne't-Tefrît ve'l-İfrât
24 - Kassâmü'l-Mübtediîn
25 - Dürer-i Nûrî
26 - Risâletü't-Tac
27 - İsbâtü'l-Vâcib fî mâhiyeti'l-Vücûd
28 - Mir'âtü'l-Vücûd ve Mirkâtü's-Şühûd ⁵³

Osmanzâde Hüseyin Vassaf da âsar-ı âlileri yirmisekiz parçadır, dedikten sonra tahkik edebildiklerinin yirmi kadarını zikreder.⁵⁴ Sadık Vicdâni ise Abdülehad Nûrî'nin on yedi kadar eserinin olduğunu kaydeder.⁵⁵ Aradaki bu fark mükerrer eserlerden kaynaklanmaktadır. Bazen de aynı eser iki adıyla farklı eserler olarak algılanmıştır.⁵⁶

Abdülehad Nûrî'nin eserlerini doktora çalışmasında sınıflandıran İbrahim Baz'ın ulaştığı sonucu özetle aktarmak istiyoruz.

3.1. Arapça eserler:

a. Tasavvufa dair olanlar:

Mir'âtü'l Vücûd ve Mirkâtü's-Şuhûd

Riyâz-ü'l-Ezkâr ve Hıyâzu'l- Esrâr

⁵³ Bursalı Mehmed Tahir, a.g.e. , s. 51–52.

⁵⁴ Osmanzade Hüseyin Vassaf, a.g.e. , s. 493.

⁵⁵ Sadık Vicdâni, a.g.e. s. 252.

⁵⁶ İbrahim Baz, a.g.e. , bkz. s. 271–272.

Risâletün Müte'allikatün bi- Tayyi'l-Mekan

Kasmu'l-Mübtedi'în bi-Sinâni's- Sünne

El-Adlü ve'l-İksat beyne't- Tefrîti ve'l-İfrât

İsbâtü'l-Âlim ve'ş-Şuur limen Kâne min-Ehli'l-Kubûr

Risâletün Müteallikatün bi- Kavlihî Teâlâ "ve en-Leyse li'l insaniİllâ mâ-Se'a"

İnkâzü't-Tâlibîn

b. Diğer ilimlere dair olanlar:

Hikmetü'l-Teâruz fî Sûreti't-Tenâkuz

Te'dîbü'l-Mütemerridîn.

3.2. Türkçe eserler:

a. Tasavvufa dair olanlar:

Risâletün fî-Deverâni's-Sûfiyye

Terceme-i Risâle-i Deverâni's-Sûfiyye

Dîvân

b. Diğer ilimlere dair olanlar:

Tercüme-i Te'dîbü'l-Mütemerridîn şeklindedir.⁵⁷

Abdülehad Nûrî'nin eserlerindeki üslub ve içerik şöyledir: Eserlerine genellikle hamd ve salavât ile başlar. Eserleri Sivâsîler-Kadıızâdeliler tartışması olarak bilinen fikri mücadele ile ilgilidir. Ehl-i sünnet inancına sahip çok çeşitli âlim ve eserden istifâde etmiştir. Bir mukaddime bölümü ile eser hakkında kısa bilgiler verir. Ayet, hadis ve konu ile ilgili tasavvuf ve fıkıh âlimlerinin lehte ve aleyhteki görüşlerini zikrettikten sonra kendi görüşünü 'yekûlu'l-fakir' diyerek sunar. Konunun iyi anlaşılması için sorular sorup yine kendisi cevaplar ve kendi tespitlerini sunar.

Bütün bunlar özellikle Türkçe eserlerinde son derece hakim ve anlaşılır bir dil ve sade bir üslup ile yapılır.⁵⁸

⁵⁷ Eserleri hakkında bkz. a.g.e. s. 274 – 303.

⁵⁸ a.g.e. , bkz. s. 272 – 273.

4. ABDÜLEHAD NÛRÎ DÖNEMİNDE TASAVVUF

Abdülehad Nûrî'nin yaşadığı XVII. yüzyılın ilk yarısında; Celvetiyye tarîkatının kurucusu Azîz Mahmud Hüdayî (ö. 1038/ 1628), Halvetîyye'nin Ramazaniyye kolunun kurucusu Ramazan Mahfî (ö. 1052 /1642), Kâdiriyye'ye bağlı Rûmiyye (İsmailiyye) kolunun kurucusu İsmail Rûmî Efendi (ö. 1041/1631 veya 1053/1643) gibi şahıslar bulunmaktadır. Abdülehad Nûrî'nin (ö. 1061/1651) vefatından sonra XVII. yüzyılın ikinci yarısında da Halvetîyye-i Ahmediyye'nin alt kollarından olan Mısıriyye'nin kurucusu Niyâzî-i Mısırî (ö. 1105/1694) ve İsmail Hakkı Bursevî (1063/1653- 1137/ 1725) gibi mutasavvıfların varlığı⁵⁹ aslında XVII. yüzyılın tasavvufî çeşitlilik ve zenginliği göstermektedir.

4.1.Kadıızâdeliler-Sivâsîler Mücadelesi:

Bu devrin en önemli hadisesi Kadıızâdeliler-Sivâsîler tartışmalarıdır. Hiç şüphesiz Abdülehad Nûrî de bu tartışmaların tam merkezindedir. Şimdi kısaca bu hadiseye temas etmek istiyoruz.

Osmanlı devletinde XVII. yüzyıldan itibaren dînî-fikrî hoşgörü azalmaya başlamış, genellikle aydınlara hitab eden tasavvuf ehline karşı hasımca tavırlar sergileyen bir vâizler sınıfı ortaya çıkmıştır.⁶⁰

Tartışmanın ortaya çıkışı ve gelişim sürecini ise şöyledir: Birgivî diye meşhur olmuş Mehmed Efendi (981/1573), tasavvuf yolunda yürüyemeyeceği anlaşıldığından Birgi'de faydalı ilimler tedris ile uğraşmaktaydı. Tasvib etmediği Kuran'ın ücret karşılığında okunması ve başka bazı yanlışlıklarla ilgili risale yazdı.⁶¹

Ayrıca Kadılar ve diğer devlet erkânı arasında rüşvetin yaygınlaşması, zengin çocuklarına hak etmedikleri ilmî payelerin verilmesi konularında kürsüden nasihatlar etti. Hayatının sonuna kadar doğru bildiği hakikatleri, hiç çekinmeden dile getirdi.

⁵⁹ a.g.e. , bkz. s. 49–50.

⁶⁰ Mehmet Demirci, a.g.e. , s. 113.

⁶¹ Kâtip Çelebi, *Mizanu'l-Hak fi ihtiyari'l-ehak, İslamda Tenkid Ve Tartışma Usulü*, (Haz. S.Uludağ-M.Kara) İstanbul 1990, s. 133–134.

Birgivî, devrinin problemini görmüş fakat problemin nedenlerine inme konusunda yetersiz kalmıştır.⁶²

Birgivî fikirleriyle Kadızâdelilere referans olmuş, eseri et-Tarîkatü'l-Muhammediyye de onların el kitabı olmuştur.⁶³

Fıkıh ehli ve mutasavvıflar tartışması olarak da tanımlanan bu dînî-fikrî tartışmanın tarafları ise şöyle şekillenmiştir. İlk olarak Kadızâde Mehmed Efendi ismindeki bir vaizin başlatması münasebetiyle 'Kadızâdeliler' hareketinin karşısında mutasavvıfları temsil eden Abdülmecîd Sivâsî ve Abdülehad Nûrî'ye nisbetle de 'Sivâsîler' bulunmaktadır.⁶⁴

Kadızâde Mehmed (d. 990/1582) ilk tahsilini Balıkesir'de Birgivî Mehmed Efendi'nin talebelerinden almıştır. Kendisine, Kadırğa'da Sokulu Mehmed Paşa Tekkesi şeyhi Sofyalı Büyük Kadızâde Mehmed Efendi'den ayırt edilebilmesi için Küçük Kadızâde denilmiştir. Ahlâken kurnaz, cerbezeli ve çok harîs bir şahsiyet olduğu söylenmektedir. Kadızâde Mehmed Efendi, vaaz ve sohbetlerinde Sultan Ahmed'in vefatıyla ortaya çıkan otorite boşluğunu kullanıp, tüm hata ve yanlışların şeriat aleyhtarlarından kaynaklandığı düşüncesini zihinlere işlemiştir. Kendisinin de şeriatın müdâfî olduğu iddiasıyla geniş kitlelerin dolayısıyla da pâdişahın teveccühünü kısa sürede kazanmasını bilmiştir.⁶⁵

Kadızâdeliler–Sivâsîler tartışmasının süreç içerisinde öne çıkan isimler şöyle sıralanabilir:

1. Küçük Kadızâde Mehmed Efendi (ö. 1045/ 1635) ile Abdülmecîd-i Sivâsî Efendi (ö. 1049/ 1639)

2. Üstüvânî Mehmed Efendi (ö. 1072/1661) ile Abdülehad Nûrî Efendi (ö. 1061 /1651)

⁶² İbrahim Baz, a.g.e. , bkz. s. 55–56.

⁶³ İbrahim Baz, a.g.e. , s. 56.

⁶⁴ İbrahim Baz, a.g.e. , s. 53.

⁶⁵ Cengiz Gündoğdu, a.g.e. , Ankara 2000, bkz. s. 85–87.

3. Vâni Mehmed Efendi (Öl. 1096/1685) ile Niyazî-i Mısrî (ö. 1105/1694)⁶⁶

Görüldüğü üzere Abdülehad Nûrî ve Şeyhi Abdülmecîd Sivâsî tasavvuf ehline karşı yapılan bu saldırıları, tasavvuf cephesinde Halvetîler kanadında en ön saflarda göğüslemişlerdir. Mevlevîlerden bu harekete tepki gösterenlerin başında ise İsmâil Ankaravî (ö. 1041/1631) gelmektedir.⁶⁷ Bu durum onların, devirlerinde tasavvuf ehli arasındaki durum ve itibarlarını göstermektedir.

Kadıızâdelerin başlattığı ve mutasavvıfların ise daima cevap veren ve savunan konumunda olduğu⁶⁸ tartışmaların konuları hakkında Kâtip Çelebi şöyle söyler: ‘Bu iki şeyh (Kadıızâde Efendi ve Sivâsî Efendi) eski zamandan beri birbirinin tam zıddı idi. Yazdığımız; Akli ilimlerin lüzumu, Hızır’ın (as) hayatı, Teganni, Raks ve Deverân, Tasliye (Hz. Peygamber’e salavat) ve Tardiye (sahabelere radiyallahü anh, demek), Tütün, Kahve, Rasulullah’ın anne-babası Firavun’un imanı, Yezid’e lanet okuma, Bidat’e dair, Kabir ziyareti, Müsafaha, Millet hakkında, Rüşvet hakkında gibi bahislerin ekserisinde Kadıızâde Efendi bir tarafı tutmuş, Sivâsî Efendi öbür tarafa gitmiştir.’⁶⁹

Aslında Kadıızâde’nin yaptığı XVII. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı devletinde mevcut bozuklukların ıslahı için İbn-i Teymiyye’nin fikirlerini yeniden gündeme getirmekten başka bir şey değildi.⁷⁰

Evvelce karşılıklı kitap ve risâlelerde yapılan tartışmalar, hükümetin acizliği ve bazı bürokratların kadıızâdelerle işbirliği yapmaları gibi nedenlerle XVII. asrın sonlarına doğru İstanbul’da fiilî bir mücadele şeklini almıştır.⁷¹

Kadıızâdelilerin bu aşırı taassupları olumsuz bazı sonuçlar verdi: Dervişler tekfir edilmeye başlandı. Özellikle Halvetî ve Mevlevî tekkelerinde zikir ve ayin yapılamaz bir durum ortaya çıktı. Tekkeler basıldı ve bazı şeyhler ölümle tehdit edildi. Daha sonra padişaha gidip, bütün bid’atleri kaldırmak için izin isteyen Kadıızâdeliler, büyük

⁶⁶ a.g.e. , s. 56.

⁶⁷ Cengiz Gündoğdu, a.g.e. , Ankara 2000, s. 91.

⁶⁸ a.g.e. , s. 57.

⁶⁹ Kâtip Çelebi, a.g.e. , s. 138 Ayrıca bkz. Mehmet Demirci, a.g.e. , bkz. s. 114 -115.

⁷⁰ Cengiz Gündoğdu, a.g.e. , Ankara 2000, s. 88-89.

⁷¹ Mehmet Demirci, a.g.e. , bkz. s. 113-114.

camilerin birer minaresini bırakıp diğerlerini yıkmaya, Hz. Peygamber'den sonra ortaya çıkan her şeyi kaldırıp dünya'ya kendilerine göre bir düzen vermeye kalkıştılar.⁷²

Kâtip Çelebi'nin ifadesiyle dille atışma, kılıç ve süngü ile kapışmaya ramak kaldı.⁷³ Köprülü Mehmed Paşa'nın ikazlarına da aldırmayan bu grubun önde gelen vâizleri 1656 yılında Kıbrıs'a sürülmüştür.⁷⁴

Sonuç olarak Abdülehad Nûrî de, kendilerini fazlaca öven, hâmisi olduklarını iddia ettikleri dînin detaylarını bilmeyen, halka yanlış rehberlik yapan, mutaassıp fakat kendilerine velî süsü veren bu kişilerden Allah'a sığınmaktadır.⁷⁵

⁷² a.g.e. , bkz. s. 114–116.

⁷³ Kâtip Çelebi, a.g.e. , s. 139.

⁷⁴ Mehmet Demirci, a.g.e. , s. 116.

⁷⁵ İbrahim Baz, a.g.e. , s. 61.

I. BÖLÜM (RİYÂZ'ÜL-EZKÂR)

1. NÜSHALARLA İLGİLİ GENEL BİLGİ

Ulaşabildiğimiz kadarıyla Riyâzü'l-Ezkâr'ın Süleymaniye Kütüphanesinde 2, Bâyezid kütüphanesinde, DEÜ İlahiyat Fakültesi kütüphanesi ve Edirne Selimiye kütüphanesinde ise birer nüshaları bulunmaktadır.

Aşağıda zikrettiğimiz bu nüshalardan edisyon-kritikli metnimizi oluştururken DEÜ İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi ve Edirne Selimiye Kütüphanesi nüshalarını esas aldık.

Eserin Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde bulunan nüshasında müellifin adı Ali Cemâl Aksarâyî olarak ifade edilmişse de yaptığımız araştırma sonucunda eserin, Selimiye nüshasında da kaydedildiği üzere Abdülehad Nûrî'ye ait olduğu ortaya çıkmıştır.

Nüshaları:

1. Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi Nüshası: Demirbaş no: 1113. Tasnif no: 297.7

2. Edirne Selimiye Kütüphanesi Nüshası: Nüsha tavsifinde anlatılacaktır. No:1113

3. Süleymâniye Mihrişah Sultan Nüshası: Mihrişah Sultan bölümü, nr. 212. Mustafa b. El-Hâc Yahya tarafından 1123 tarihinde, istinsah edilmiştir. 77 varaktır. 11 satıra nesih hatla yazılmıştır.

4. Süleymâniye Hacı Mahmut Efendi Nüshası: Hacı Mahmut Efendi bölümü, nr. 2575. İstinsah kaydına rastlayamadık. 25 varaktır. 23 satıra talik yazıyla yazılmıştır.

5. Beyazıt Kütüphanesi Nüshası: Veliyyüddin Efendi bölümündedir. Nr.1827. 34 varaktan oluşmaktadır.

1.1. NÜSHALARIN TAVSİFİ

A. Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi Nüshası:

İstinsah tarihi: 1182 (nüshanın istinsah tarihinin sağında 1267 tarihli ikinci bir istinsah kaydı daha yer almaktadır.)

Müstensih adı: Belirtilmemiştir.

Varak: 60 b.

Ebat:⁷⁶

Satır sayısı: 15

Yazı türü: Nes-ta'lik.

İlk satır: سبحان من أحیی بإفاضة زلال الأذكار، قلوب عباد يذكرونه بالعشيّ

والإبكار، ويسبحونه آناء الليل وأطراف النهار، إنّ في ذلك لعبرة لأولي الأبصار

Son satır: الحمد لله على الإتمام وعلى رسوله أفضل الصلاة والسلام وعلى آله العظام

وأصحابه الكرام إلى قيام الساعة وساعة القيام.

Ferağ kaydı: قد وقع الفراغ من تحرير

هذه النسخة الشريفة لسنة

سبع وستين ومائتين وألف من

هجرة من له العزّ والشرف.

⁷⁶ Nüshanın ebatlarını tesbit etmek üzere DEÜ İlahiyat Fakültesi Kütüphanesine Şubat 2009'daki başvurumuzda nüshaya ulaşamadık.

B. Edirne Selimiye Kütüphanesi Nüshası:

İstinsah tarihi: 1180

Müstensih adı: Belirtilmemiştir.

Varak: 93

Satır sayısı: 11

Yazı türü: Ta'lik.

İlk satır: سبحان من أحیی بإفاضة زلال الأذكار، قلوب عباد يذكرونه بالعشيّ

والإبكار، ويسبحونه آناء الليل وأطراف النهار، إنّ في ذلك لعبرة لأولي الأبصار

Son satır: الحمد لله على الإتمام وعلى رسوله أفضل الصلاة والسلام وعلى آله العظام

وأصحابه الكرام إلى قيام الساعة وساعة القيام.

Ferağ kaydı: Belirtilmemiştir.

2.RİYÂZÜ'L-EZKÂR'IN TANITIMI

Abdülahad Nûrî'nin “Riyaz-ül Ezkar ve Hiyaz-ül Esrar” adlı eserinin dili Arapçadır. Kendi ifadesiyle eser 1034 yılı cemâziye'l-âhirin son cumasında kaleme alınmıştır.

Eser tekrarlarıyla yetmiş civarında ayet ve yüz altmış kadar da hadisi ihtivâ etmesi bakımından dikkat çeker. Eserin, içindeki hadis, fıkıh, tefsir ve tasavvuf gibi değişik alanlardaki ulemadan nakledilen sözler de hesaba katıldığında müellifin de ifade ettiği gibi bir derleme olduğu görülür.

Müellif eserin bazı bölümlerinde hiç görüş belirtmez. Geri kalan yerlerde ise kısa ve özet açıklamalar yapar. Bu açıklamalar daha ziyade bölüm sonlarında ve anlamı toparlayıcı mahiyettedir.

Eserin önemli bir özelliği ise anlaşılır olmasıdır. Konu uzatılmamış, fazla ve uzun sözle ya da gereksiz nakillerle okuyucu sıkılmak istenmemiştir. Eserde kullanılan ayet ve hadisler, nakledilen ulema ve sūfî sözleri maksadı açıkça anlatmaktadır. Ayrıca eserde zikredilen hadislerin pek çoğunun kaynaklarının da zikredildiği görülmektedir.

Eser sekiz bölüm ve bir hâtimedden oluşmaktadır. Bölümlere ‘ravza’ ismi verilmiştir.

Birinci bölümde, zikirde süreklilik göstermenin dindeki yerini belirten ifadeler bulunmaktadır. Bu bölüm daha çok, zikrin değerinin anlatıldığı bir mukaddime niteliğindedir.

İkinci ve üçüncü bölümlerde ise ‘Lâ ilâhe illallah’ zikri üzerinde durulmuştur. Önce bu zikrin diğer zikirlere üstünlüğü ardından da fazileti anlatılmaktadır.

Dördüncü bölümde, zikrin başka türlerinden ve yapılabileceği ortamlardan bahsedilerek bir bilgilendirme yapılmıştır. Zikrin tek çeşit olmadığı ve her türlü ortamda yapılabileceği fikri okuyucuya anlatılmıştır. Bu yönüyle de burada cehrî zikrin ve deverânın anlatılacağı daha sonraki bölümlere bir nevi hazırlık yapılmıştır.

Beşinci ve altıncı bölümlerde ise ilk olarak cehrî zikrin fazileti işlenmiş daha sonra da cehrî zikir aleyhtarlarının delillerine cevaplar verilmiştir.

Yedinci ve sekizinci bölümlerde önce deverân delillerle anlatılmış daha sonra deverânı haram sayanlara cevaplar verilmiştir. Deverân ile ilgili olan bu bölümlerde daha ağır ifadeler ve tenkitlerin bulunduğu göze çarpmaktadır. Müellif, burada deverân aleyhtarı olarak zikrettiği özellikle Zemahşerî ve Mutezile mensuplarını hedef almaktadır.

Eserin hâtıme bölümünde ise Sûfiler ve faziletleri anlatılır. Tasavvuf aleyhtarlarına ise eleştiriler getirilir.

3. RİYÂZÜ'L-EZKÂR'IN MUHTEVÂSİ

3.1. ZİKİR

Abdülehad Nûrî eserin bu ilk bölümüne 'zikre devam etmenin gerekliliğini gösteren ayetler' başlığını koymuştur. Biz de burada öncelikle zikir üzerinde durmak istiyoruz.

Lügatta zikir 'bir şeyi unutmayıp hatırdı tutmak, bir şeyi anmak ve yâd etmek.'⁷⁷ gibi anlamlar taşır. Zikrin tasavvufî anlamı ise 'Allah'ı anmak ve hatırlamak, O'nu unutmamak ve gaflet içinde olmamaktır.'⁷⁸ Bu bağlamda hakiki zikri, zikir esnasında Mezkûr'dan (zikredilen Allah) başkasını unutmak,⁷⁹ diye de tarif ederler.

Allah yakınlığını elde edebilmek, hatta O'nda fâni olup (fenafillâh) yeniden O'nunla dirilmek (bekâbillah) Tasavvuf ilminin en başta gelen amaçlardandır. Zikir bu amaca ulaşmak için önemli bir araç olarak görülmüştür.⁸⁰

⁷⁷ Ragıp İsfehani, İstanbul 1986, s.259.

⁷⁸ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2002, s. 385.

⁷⁹ Kelâbâzî, *Taarruf, Doğuş Devrinde Tasavvuf*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul 1992, s. 154.

⁸⁰ Mehmet Demirci, a.g.e. , s. 36.

Hatta daha da ileri gidilerek Allah'a vasıl olmak maksatlı yolda hiçbir kimsenin sürekli zikretme dışında bir yolla Allah'a ulaşamayacağı⁸¹ ifade edilmiştir. Tarîkatlardaki zikrin asıl amacı da, kişiyi devamlı zikir halinde olunan daima Allah'ın hatırlanıldığı seviyeye çıkartmaktır. Buna zikr-i daim de denilir.⁸²

Tasavvuf erbâbı, ayet ve hadislerin aydınlığında zikri, tarîkatların 'üssül-esâsı saymışlardır.⁸³

Riyâz'ül-Ezkâr'ın bu ilk bölümünde bir zikir tanımı yoktur. Abdülehad Nûrî Allah'ı zikretmenin çeşitli şekillerde olabileceğini, bunun önce tevhid sonra Allah'ın emirlerine uyup yasaklardan kaçınmak, ardından sevgi sonra aşk daha sonra bağlılık ve son olarak da devamlılık gerektirdiğini, her zikreden zikri ölçüsünde bir karşılığa ulaşabileceğini nakleder.⁸⁴

Zikrin önem ve değeri ise "Bir şeyi seven onu çok zikreder."⁸⁵ hadisiyle anlatılır. Böylelikle sevgi ile zikir arasındaki ilişkiye dikkat çekilir. Bu hususu biraz daha açmak istiyoruz.

Abdülehad Nûrî, Ebû Ali Dekkâk'ın "Zikir veliliğin menşûrudur (kararname). Kim zikirde muvaffak olursa ona velilik menşûru verilir. Zikirden mahrum bırakılan kimse velilikten azledilir."⁸⁶ sözü ile Allah (c.c)'ın Hz. Mûsa (a.s) ile "Bir kula buğzettim mi ona bir alamet koyarım. O işaret şudur: Zikrimi unuttururum ki o harama dalar ve azabım hak olur."⁸⁷ mükâlemesini zikrederek yukarıdaki hadisteki sevgi-zikir münasebetini açıklanmıştır. Bu tahlile göre bir şeyi sevmek ile ondan bahsetmek (onu zikretmek) doğru orantılıdır.

⁸¹ Abdülkerim Kuşeyrî, Risale, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul 1992, s. 367.

⁸² Mehmet Demirci, a.g.e. , s. 38.

⁸³ H. Kâmil Yılmaz, a.g.e. , s. 165.

⁸⁴ *Riyâz'ül-Ezkâr ve Hiyâz'ül-Esrâr*, Deü İlahiyat Fakültesi nüshası, demirbaş no: 1113. Tasnif no: 297. 7
Bundan böyle Riyâz'ül-Ezkâr ile ilgili bilgiler bu nüshadan verilecektir. vr. 2b

⁸⁵ Riyâz, vr. 5b.

⁸⁶ Abdülkerim Kuşeyrî, a.g.e. , s. 368.

⁸⁷ Riyâz, vr. 6a.

Bu konuda başka bir hadis daha zikredilmektedir. “Kişi, ayakta, otururken ve yatmış vaziyette ve tüm hallerde (Allah’ı) zikretmedikçe Allah’ı çok zikredenlerden olamaz.”⁸⁸

Kuşeyrî zikir ile ilgili şu açıklamayı yapar, “Zikir iki türdür. Dil ve kalp ile yapılan zikir. Kalbin daimi zikri mertebesine, kul lisan zikri ile vâsıl olur. Kul, hem dil ile hem kalple zikir halinde olursa sülûk halinde kemal vasfına ulaşmış olur.”⁸⁹

Zikir kalbe iyice yerleşirse tıpkı şeytana yaklaşan insanın çarpılması gibi, o kalbe yaklaşan şeytan çarpılır. Bu şeytana ne oldu diyen diğer şeytanlara: O’na insan dokundu (çarptı) denilir.⁹⁰ Ayrıca İblis’in şöyle dediği rivayet edilir: ‘Ben insanları günahlarla helak ettim. İnsanlar da beni ‘Lâ ilâhe illallah’ zikri ve tevbe ile mahvettiler.’⁹¹

Abdülehad Nûrî bu noktada “Hiçbir şey yoktur ki Allah’ı zikretmesin.” (İsra, 17/44) ayeti münasebetiyle canlıların ecellerinin tesbihlerini bitirmeleri dolayısıyla geldiğini beyan eden iki adet hadis zikreder.⁹²

İlerideki bölümlerde naklettiği şu hadis, Abdülehad Nûrî’nin konuya bakışını daha da netleştirir. “Allah (c.c) yeri ve gökleri yarattığında (kendisine) ‘Lâ ilâhe illallah’ zikrini söylemeyi emrettiği bir melek yarattı. Melek aralıksız bu zikri söylemeye devam etti. Zikri tamamladığında ise Allah İsrâfil’e Sûr’a üflemesini emrecek ve kıyamet kopacaktır.”⁹³

Kuşeyrî de bu hususla ilgili Hz. Peygamberden (a.s) Yeryüzünde Allah Allah, denildikçe kıyamet kopmayacaktır. (Dünya zikir sayesinde ayakta durmaktadır)⁹⁴ hadisini nakleder.

⁸⁸ Riyâz, vr. 3b.

⁸⁹ Abdülkerim Kuşeyrî, a.g.e. , s. 367–368.

⁹⁰ Abdülkerim Kuşeyrî, a.g.e. , s. 372.

⁹¹ Riyâz, vr. 10b.

⁹² Riyâz, vr. 6a.

⁹³ Riyâz, vr. 15a.

⁹⁴ Abdülkerim Kuşeyrî, a.g.e. , s. 367.

Ayrıca Riyâz'ül-Ezkar'da 'zikir çeşitleri ve meclislerinin faziletine dair' dördüncü bölümde nakledilen bir başka hadis de konuya ışık tutmaktadır.

Hadis'te Rasulü Allah (sav) şöyle söylüyor : Size ölümü esnasında Nuh'un (as) oğluna yaptığı vasiyeti haber vereyim mi? O dedi ki: Evladım, sana dört kelime söyleyeceğim. Bunlar, yeri ve gökleri ayakta tutar. Şayet Ademoğlunun amelleri ile Gökler ve yer tartılsa idi, eşit gelirlerdi. Bana kavuşana kadar o kelimelere tutun. Bu kelimeler sübhanallah, elhamdülillah, lâ ilâhe illallah ve Allahü Ekber, demendir.⁹⁵

Abdülehad Nûrî dünyanın ve içinde bulunan her şeyin Allah'ı zikrettiklerini, zikirlerini sona erdirdikleri zaman da hepsinin öleceğini ifade ettikten sonra insan kalbinin de Allah'ı zikretmeyi terk ettiği an manen öleceğini söyler.⁹⁶

Abdülehad Nûrî, ayet ve hadislerin ifadelerine dayanarak, Cumhuriyet Müfessirî'nin ve hadis İmamlarının zikrin devamlılığı ve kişinin zikirden asla gafil olmaması konusunda ittifak ettiklerini nakleder.⁹⁷ Hadisin de ifadesiyle, Allah'ı zikretmeden geçirilen her bir saatin kıyamet gününde kişi için kayıp olacağı, aşıkardır.⁹⁸

Zaten zikrin bir diğer özelliği de belirli bir vaktinin olmayışıdır. Ya farz veya nafil olarak zikrin yapılmadığı bir zaman yoktur.⁹⁹

Abdülehad Nûrî, zikre (insan aklının mağlub olduğu) cinsel ilişki durumu hariç istinasız her durumda devam edilmesi gerektiğini söyler. Ve "Allah'ı ayakta otururken yan yatarken zikredin" (Nisa, 4/103) mealindeki ayetin bu hususta 'devamlılığı' ifade ettiğini nakleder.

Yine bu görüşlerini başka bazı ayetler ve bu ayetleri tefsir eden bir hadis ile destekleyerek 'Hz. Zekeriyya (as) nın üç günlük konuşma yasağının' ve 'Allah yolunda savaşanların savaşmalarının' bile zikre mani olmadığını bilakis Onların da çokça zikirle emrolduklarını nakil ile delillendirir.¹⁰⁰

⁹⁵ Riyâz, vr. 21b

⁹⁶ Riyâz, vr. 6b.

⁹⁷ Riyâz, vr. 5b.

⁹⁸ Riyâz, vr. 5b.

⁹⁹ Abdülkerim Kuşeyrî, a.g.e. , s. 369.

¹⁰⁰ Riyâz, vr. 4a.

Burada son olarak eserde zikrin önemine dair zikredilen bir Hadis'e yer vermek istiyoruz:

Bir adam Rasulullah'a sordu: Hangi mücahid sevap yönünden daha büyüktür? Rasulullah, En çok zikredendir, dedi. Adam, Hangi musallî (namaz kılan) sevap bakımından daha büyüktür? Sonra oruç ve başka şeyler (ibadetler) hakkında da aynı şeyleri sordu. Allah Rasulü hepsinde de Allah'ı en çok zikreden, diye cevap verdi.

Ebübekir (ra),Ömer(ra)'e ; Ey Hafsa'nın babası! Zikredenler bütün sevapları aldılar, dedi. Allah Rasulü, evet, dedi.'¹⁰¹

3.2. 'LÂ İLÂHE İLLALLAH' ZIKRİNİN FAZİLETİ VE DİĞER ZİKİRLERE ÜSTÜNLÜĞÜ

Abdülehad Nûrî, Riyaz'ül Ezkar'ın Lâ ilâhe illallah' zikrini incelediği ikinci ve üçüncü bölümlerinde bu zikrin önce diğer zikirlerle üstünlüğü ardından da faziletini anlatır.

Bu bölümde 'Lâ ilâhe illallah'ın faziletini ifade eden pek çok hadis aynı zamanda o'nun diğer zikirlerden üstünlüğünü gösterirken 'Lâ ilâhe illallah'ın diğer zikirlerle üstünlüğünü ifade eden deliller de bir nevi o'nun faziletine işaret etmektedir.

Bu nedenle bu iki bölümü tek başlık altında incelemeye ve öncelikle bu zikrin faziletinden başlamaya karar verdik.

'Lâ ilâhe illallah' kelimesi, zikir denilince akla ilk gelenlerdendir. Zira zikir , Allah kelimesi veya 'Lâ ilâhe illallah' cümlesini söylemek ve tekrarlamak' olarak da tarif edilir. İlkine lafza-i celâl ikincisine yani Lâ ilâhe illallah zikrine kelime-i tevhid veya yalnızca tevhid zikri denir.¹⁰²

¹⁰¹ Riyâz, vr. 16a.

¹⁰² Süleyman Uludağ, a.g.e. , s. 385.

Tevhid kelimesini söyleme ve Lâ ilâhe illallah zikrini söylemeye tehlil de denir.¹⁰³ Abdülehad Nûrî de Lâ ilâhe illallah kelimesinin diğer tesbih ve zikirlere üstünlüğünü açıkladığı bir yerde onu şöyle anlatır: Lâ ilâhe illallah Allah'ın isimlerinin anasıdır ve zikirlerin de aslıdır.¹⁰⁴

İçerisinde lafza-i Celâl'i barındırması bu zikrin böyle yorumlanmasına neden olmaktadır. Zira lafza-i Celâl yani Allah ismi, Yüce Yaratıcının en büyük ve en muazzam ismidir, tüm esmâ-i hüsnânın anlamlarını kendinde toplar. Tüm ilâhi sıfat, isim ve fiileri içeren en kapsamlı isimdir.¹⁰⁵

Abdülehad Nûrî için başlangıcında imanı belli eden, ömrün ortalarında kalbi itmi'nâna ulaştıran ve hayatın sonunda ise felah ve kurtuluşun kendisiyle elde edildiği bir kelime¹⁰⁶ olarak tarif ettiği kelime-i tevhid (Lâ ilâhe illallah)' in böylelikle faziletini de beyan etmektedir.

Yine o kelime kıyamet günü mü'minin şî'ârıdır. Ve Rabbimizin çokça zikredilmesini istediği kelimedir. Müellif, Allah'ın “Allah'ı çokça zikrediniz” ayetinin ifadesiyle Lâ ilâhe illallah'ın faziletini ve zikir dendiğinde akla ilk olarak onun gelmesi gerektiğini vurgular.¹⁰⁷

Nakledilen bir hadisin de ifadesiyle bu kelime İhlâs kelimesidir, İslam kelimesidir, Takvâ kelimesidir, Nur Necât ve Rahmet kelimesidir. Ve en yüce kelimedir.¹⁰⁸

Abdülehad Nûrî, Lâ ilâhe illallah zikrinin faziletini ifade eden pek çok ayet bulunduğunu ifade eder. Eserin hacminin müsaadesizliğinden bahsederek burada sadece bir ayeti delil gösterir. O ayet ve Müellifin yorumu şöyledir: “Bil ki Allah'tan başka ilah yoktur. Kendin ve kadın-erkek mü'minler için istiğfar et.” (Muhammed, 19/47) Buradaki emir devamlılık ifade eder. Yani; Ey Muhammed (sav), Tevhid ehlinin

¹⁰³ Süleyman Uludağ, a.g.e. , s. 345.

¹⁰⁴ Riyâz, vr. 10a.

¹⁰⁵ Süleyman Uludağ, a.g.e. , s. 38–39.

¹⁰⁶ Riyâz, vr. 10a.

¹⁰⁷ Riyâz, vr. 10a.

¹⁰⁸ Riyâz, vr. 7b.

saadetini ve müşriklerin şekavetini öğrendiğin zaman, Lâ ilâhe illallah'ın mârifeti ve tebliğinde sebat et. Bununla ümmetinin sebat etmesini istedi. Çünkü kendisinin Lâ ilâhe illallah'ta sebatı, evvel-âhir Allah katında muhakkaktır. Keza istiğfar da böyledir. Ümmetinin tenzihi için bir istiğfardır. Zira kendisinin geçmiş ve gelecek günahları bağışlanmıştır.¹⁰⁹

Bazı Şeyhler zikrin en üstününün 'Lâ ilâhe illallah' olduğunu kabul etmişler ve tevhid kelimesini iç dünyalarının aydınlanmasında en büyük rükûn kılmışlardır. Ve müridlerine de sadece bunu telkin edip bu cümleyi zikrin temeli kabul etmişler, üzerinde ısrarla durmuşlardır.¹¹⁰

Eserin bu bölümünde 'Lâ ilâhe illallah' zikrinin faziletine dair pek çok hadis nakledilmiştir. Burada, zikredilen hadisleri genel bir tasnife tabi tutmak istiyoruz. Böylece Müellifimizce bu zikrin faziletinin ne şekilde delillendirildiğini daha iyi anlamış olalım:

Nakledilen hadislere göre, bu zikir ile;

a) Günahların bağışlanıp silineceği¹¹¹

b) Dünyada iken belalardan kurtulunacağı¹¹²

c) Ölüm anında fayda sağlanacağı¹¹³

d) Kişinin cennete gireceği¹¹⁴ cennetin bedelinin elde edileceği¹¹⁵

e) Diriltilen kişinin şîârı olacağı,¹¹⁶ kıyamet günü kişinin yüzünün parıldayacağı¹¹⁷

f) Ateşten kurtulunacağı¹¹⁸ anlatılmaktadır.

¹⁰⁹ Riyâz, vr. 11b.

¹¹⁰ Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, Ankara, 2000, s. 334.

¹¹¹ Riyâz, vr. 12b; Riyâz, vr. 14b.

¹¹² Riyâz, vr. 14a.

¹¹³ Riyâz, vr. 12b.

¹¹⁴ Riyâz, vr. 12b Riyâz, vr. 13a.

¹¹⁵ Riyâz, vr. 13b.

¹¹⁶ Riyâz, vr. 14a.

¹¹⁷ Riyâz, vr. 12b.

¹¹⁸ Riyâz, vr. 13a; Riyâz, vr. 13b.

Bu bölümde zikredilen hadislerde, ‘Lâ ilâhe illallah’ diyen kişinin mükafatından bahsedildiği gibi bu zikrin ne zaman ve nasıl yapılacağı hususu da kaydedilmektedir.

Burada dikkat çeken en önemli husus şudur. Bu zikir diğer tüm ibadet ve zikirlerde olduğu gibi ihlâs ile söylenmelidir. Bu konuda Sûfîlerden biri, Kalp müşâhede (ve tasdik) için, dil ise müşâhede edileni (ve ikrar) içindir, der.

Cüneyd de konuyla ilgili olarak müşâhedeye dayanmadan ‘Allah’ diyenin iftiracı olduğunu beyan eder.¹¹⁹

Yani bu kelime ihlâs ile söylenmiş olmalıdır. Yoksa faydası ve tesiri azalır. Müellif’in zikirdeki ihlâs ile ilgili bakış açısını, naklettiği şu hadiste görmek mümkündür. ‘Kim ihlâs ile Lâ ilâhe illallah derse cennete gider. Bundaki ihlâsın seni o’nun, haramlardan uzaklaştırmasıdır.¹²⁰

Nakledilen hadislerde zikrin ne zaman ve hangi adette yapılacağına dair bilgiler şöylece sıralanabilir: İhlâs ile bir defa,¹²¹ yüz defa,¹²² yedi bin defa,¹²³ yetmiş bin defa,¹²⁴ sabah olduğunda,¹²⁵ son sözü olarak¹²⁶ gibi.

Zikrin ayrıca kısaca üzerinde durmak istediğimiz bir faydası da insan psikolojisi ile ilgilidir. ‘Psikoloji hayatın her cephesini, kendimizi, diğer insanları daha iyi anlamaya, çevre şartlarına daha iyi uyum sağlamaya, beşerî münasebetlerde ortaya çıkan problemleri daha iyi çözümlenmeye yardımcı olur.¹²⁷

¹¹⁹ Kelâbâzî, a.g.e. , s. 156.

¹²⁰ Riyâz, vr. 13b.

¹²¹ Riyâz, vr. 12a.

¹²² Riyâz, vr. 12b.

¹²³ Riyâz, vr. 9b.

¹²⁴ Riyâz, vr. 15a.

¹²⁵ Riyâz, vr. 9b.

¹²⁶ Riyâz, vr. 9a.

¹²⁷ H. Kâmil Yılmaz, a.g.e. , s. 66.

Sûfilere göre de hayatın çeşitli safhalarında karşılaştığı kirlilik ve olumsuzluklara katılmış olan kalp, zikir psikolojisinin şifalı tesiriyle yumuşar, temizlenir, parlar ve ilahi hakikate kavuşma imkanını yakalar.¹²⁸

Tasavvuf psikolojisi insanla âlem arasındaki savaşın düğümünü de çözer. İnsana âlem içinde kendisini mustarip bir varlık yapan sebepleri buldurur.¹²⁹

Abdülehad Nûrî bu hususta ‘Lâ ilâhe illallah’ kelimesi ile Allah arasında bir perde olmadığını beyan eden hadis ile¹³⁰ İhlâs ile Lâ ilâhe illallah diyen için semânın kapılarının açılıp bu sözün arşa ulaşacağına zikredildiği hadisi¹³¹ nakleder. Bu ve benzeri hadisler umutsuzluk, karamsarlık içerisinde kalmış pek çok insan için kurtarıcı bir el gibidir.

Allah’ın kudreti sonsuzdur. O pek çok örnekte olduğu gibi zikir vesilesi ile insanın bedensel-fizikî rahatsızlıklarına da¹³² şifa verebilir.

Lâ ilâhe illallah zikrinin faziletinden sonra şimdi de onun diğer zikirlere üstünlüğü konusunda bahsetmek istiyoruz.

Abdülehad Nûrî, Ulema ve Fâzıl kimselerin hangi zikrin daha faziletli olduğu hususunda kafa yorduklarını anlatır. Bu insanlardan bazılarının tekbir, bazılarının ise tehli (kendilerince delil getirmek suretiyle) en faziletli gördüklerini kaydeder. Ardından kendi görüşünü şöyle açıklar: Doğrusu ise tehli’ın en faziletli zikir olduğudur. Çünkü Lâ ilâhe illallah’ın en faziletli zikir olduğu hususunda haberler tevâtür olunmuş ve ortaya eserler konulmuştur. Zira kim ‘Lâ ilâhe illallah’ ehli değilse, tüm hayatını onlarla geçirmiş olsa bile diğer zikirlerden fayda bulamaz.¹³³

Müellif, tesbih, tahmid ve tekbir kelimelerinin Tehli’ın (Lâ ilâhe illallah) faziletine dair hadislerin seviyesine ulaşamadığını zikrettikten sonra şu veciz açıklamayı yapar: Tehli (Lâ ilâhe illallah) nasıl en faziletli ve en büyük zikir olmasın ki! O kelime-

¹²⁸ Mehmet Demirci, a.g.e. , s. 37.

¹²⁹ H. Kâmil Yılmaz, a.g.e. , s. 67.

¹³⁰ Riyâz, vr. 13b.

¹³¹ Riyâz, vr. 14a.

¹³² Riyâz, vr. 15b.

¹³³ Riyâz, vr. 6b-7a.

i tevhiddir. Tüm Peygamberler onu tebliğ için gönderilmişler. Onun için savaşmışlardır. İnsanları o'na davet için suhuf ve kitaplar indirilmiştir.¹³⁴

Burada Abdülehad Nûrî, 'Lâ ilâhe illallah'ın en faziletli zikir olduğuna dair pek çok hadis zikretmiştir ki bu hadisler aslında pek de yoruma ihtiyaç bırakmamaktadır.

Bunlardan birisi şöyledir: 'Lâ ilâhe illallah'tan daha faziletli bir zikir yoktur.'¹³⁵

Müellif önce Zemahşerî ve bazı müfessirlerin "Ey iman edenler, Allah'ı çokça zikredin. Onu sabah akşam tesbih edin." (Ahzab/41-42) ayetini tefsirlerinde zikri tesbih ile özdeşleştirmelerini nakleder. Ardından Nisabûrî'nin de Carullah'tan nakil ile tesbihin bu nedenle en faziletli zikir olduğuna dair sözlerini nakleder. Bu konuda kendisinin de benimsemiş olduğu Neseffî'nin şu görüşünü nakleder: İmam Neseffî zikredilen ayetlerde ilgili olarak pek çok tefsircinin de dediği gibi hâssın âmme (özelin genele) atfı gibi bir durumun olmadığını söyler. Buradan hareketle de tesbihin en faziletli zikir olduğunun söylenemeyeceğini kaydeder. Müellifimiz bu noktada kendi görüşünü bir kere daha vurgular: Nisabûrî'nin görüşlerinin gerçeği yansıtmamaktadır. Aklî ve naklî deliller kendi görüşlerini doğrulamaktadır. Hadis de bu paraleldedir. En Faziletli zikir lâ ilâhe illallah'tır, en faziletli dua da elhamdü lillah'tır.¹³⁶

Kelime-i Tevhid (Lâ İlâhe İllallah) Halvetîyye tarikatının da temel zikirlerindedir. Tarikat kuruluşundan itibaren, kelime-i tevhid ve esmâ-i seb'a zikri'ni (lâ ilâhe illallah, Allah, Hû, el-Hakk, el-Kahhâr) temel kabul edilmiştir.¹³⁷

Abdülehad Nûrî, Hz. Peygamberin (as) Muaz b. Cebel'in zikrettiği yedi bin tesbihten daha kolay olan lâ ilâhe illallah zikrinin yer ehli ve meleklerin sayamayacakları kadar kıymetli olduğunu naklettikten sonra şunları söyler: Bir defa tehlil etmek yedi bin defa tesbihten daha üstün olmasa Nebi (a.s) Muaz'ı (ra) buna teşvik eder miydi? İşte evvel ahir söylediğimiz gerçek şimdi iyice ortaya çıkmıştır.¹³⁸

¹³⁴ Riyâz, vr. 7a-b.

¹³⁵ Riyâz, vr. 9a.

¹³⁶ Riyâz, vr. 8b-9a.

¹³⁷ İbrahim Baz, a.g.e. , s. 120.

¹³⁸ Riyâz, vr. 9b

Müellif bu bölümü bir eleştiri ile sonlandırır. Aksi iddialarda bulunan Keşşâf sahibi Zemahşerî'nin bu davranışının nedeninin mezhebi Mûtezile olduğunu ifade eder.

3.3. ZİKİR ÇEŞİTLERİNİN VE ZİKİR MECLİS VE HALKALARININ

FAZİLETİ

3.3.1. Zikir Çeşitleri :

Müellif, “Tüm ibadetlerin içlerindeki zikrin fazlalığına göre değer kazandığını”¹³⁹ ifade eden bir hadis nakli ile başladığı bu bölümde zikre ve faziletine dair başka bazı hadisler de nakletmiştir.

Burada farklı zikirlerden bazılarına ilgili hadisleri zikretmek sûretiyle temas etmek istiyoruz:

1. Bir adam Rasulullah'a sordu: Hangi mücahid sevap yönünden daha büyüktür? Rasulullah: En çok zikredendir, dedi. Adam, Hangi musallî (namaz kılan) sevap bakımından daha büyüktür? Sonra oruç ve başka şeyler (ibadetler) hakkında da aynı şeyleri sordu. Allah Rasulü hepsinde de Allah'ı en çok zikreden, diye cevap verdi.

Ebûbekir (ra), Ömer'e (ra), Ey Hafsa'nın babası! Zikredenler bütün sevapları aldılar, dedi. Allah Rasulü, evet, dedi.¹⁴⁰

Hadiste zikrin tüm ibadetlerde yapıldığından bahsedilmektedir. Ayrıca hadiste tüm ibadetlerde zikri uzun tutmanın, ibadet edeni kazanılması muhtemel en büyük sevaba götürdüğü anlaşılmaktadır.

2. “Bismillahillezî la yedurru maa'smihî şey'ün fil'ardi velâ fis'semâ ve hüve's-Semû'l-Alîm.”¹⁴¹

Burada özel bir zikir öğretilmektedir. Bu zikir, Ebû'd-Derdâ tarafından İsm-i Âzam olarak nitelendirilmiştir. Hadiste, defalarca zehirlenmiş olan Ebû'd-Derdâ'nın bu

¹³⁹ Riyâz, vr. 16a

¹⁴⁰ Riyâz, vr. 16a.

¹⁴¹ Riyâz, vr. 16a. [Tercümesi: İsmi anıldığında yerde ve gökte hiçbir şeyin zarar vermediği Allah'ın adıyla.]

zikrin tesiriyle zarar görmediği kaydedilmek suretiyle bu zikrin koruyucu yönüne işaret edilmektedir.

3. ‘Allah’ı sabah akşam zikretmek, Allah yolunda (cihad) kılıç kırmak ve mal infak etmekten daha büyük bir iştir.¹⁴²

Zikrin sabah ve akşam yapılması vurgulanmış, insan için en değerli varlıklarından olan malını ve canını ortaya koyarak yaptığı mücadeleden önemli olduğu anlatılmıştır.

4. Yemeğinizi Allah’ı zikirle ve namazla tatlandırın.¹⁴³

Dinimizde yemek gibi gündelik bir iş bile zikir harici tutulmamıştır. İnsanın nimetleri Yaratanı düşünmesi, ona nimetlerden faydalandığı esnada mânevi ve psikolojik bir haz verebilir. Burada zikirle yemeğin başındaki besmele ve sonundaki hamd ve şükür kastedilmiş olmalıdır.

5. Kim bir çarşıya girer ve Lâ ilâhe illallahü vahdehü la şerîke lehü lehü’l-Mülkü velehü’l-Hamdü yuhyî ve yümit ve hüve alâ külli şey’in Kadîr,¹⁴⁴ derse Allah ona bir milyon sevap yazar. Bir milyon günahını affeder. Bin derece onu yükseltir. Ve ona cennette bir ev yapar.¹⁴⁵

Hadis her yerde, özellikle de Allah unutulup dünyaya meyledilebilecek durumlarda zikri ve onun mükâfatını göstermesi bakımından önemlidir.

6. Allah’a en sevimli kelimeler dört tanedir. Bunlar: Sübhanallah, Elhamdülillah, Lâ ilâhe illallah ve Allahü Ekber kelimeleridir. Hangisi ile başlarsan başla fark etmez.

¹⁴⁶

Burada da başka bir zikir çeşidi karşımıza çıkmaktadır. Bu kelimelerin faziletinden Müellif tarafından nakledilen başka bazı hadislerde de bahsedilmektedir.

¹⁴² Riyâz, vr. 18b.

¹⁴³ Riyâz, vr. 19a.

¹⁴⁴ [Tercümesi: Allah’tan başka ilah yoktur. Yalnız O vardır. O’nun bir benzeri de yoktur. Mülk O’nundur, Hamd de O’na yapılır. Hayatı O verir ölümü de. O’nun her şeye gücü yeter.]

¹⁴⁵ Riyâz, vr. 20b.

¹⁴⁶ Riyâz, vr. 21a.

7. Lâ Havle velâ Kuvvete illâ billâh'ı çok söyle. Muhakkak bu kelime Cennet hazinelerindedir.¹⁴⁷

8. Hadiste özet olarak, Yüce Allah'ın sadece kendisini çokça tesbih edebilmesi için özel nitelikte yarattığı bir Melek ile, tüm tesbihlerine rağmen zikirde Meleği geride bırakan bir adamın konuşmalarını anlatılır.

Üç gün adamla beraber kalan Melek: Ey Adam! Sen benim gördüğümde başka bir amelde bulunur musun? dedi. Adam hayır, ama ben kendi kendime otururum, dedi. Ve şunu söylerim: Allah'a ona yapılan hamdlerin fazlası ile ve sevdiği, razı olduğu gibi ve şanına yaraşır biçimde hamd olsun, derim. Allah'a ona yapılan tesbihlerin fazlası ile şanına yakışır şekilde tesbih olsun, derim. Allah'a Tekbir getirenlerin tekbirlerinin fazlası ile şanına yakışır şekilde Allahu Ekber derim. Melek, Günde kaç defa söylüyorsun dedi. Adam, on defa dedi. Melek bu kelimeler sebebiyle bana üstün kıldın, dedi.¹⁴⁸

Hadis diğer bir zikir çeşidini de böylelikle öğretmiş oldu. Hadisten anlaşılan bu zikir çeşidinin de diğerleri gibi uygulaması kolay mükâfatının ise yüksek olduğudur.

Burada bir kısmından nakledebildiğimiz zikir çeşitlerinden şu anlaşılmaktadır: Zikir, hem çeşitliliği hem zaman-mekan sınırlamasının bulunmaması ve hem de mükâfatının büyüklüğü nedeniyle insanı Allah'a yakınlaştırma hususunda çok önemli bir ibadettir.

3.3.2. Zikir Meclis Ve Halkaları

İnsan sosyal bir varlık olduğundan fizik çevreden de sosyal çevreden de etkilenir. Bugün Kirlian fotoğrafçılığı sayesinde herkesin etrafına bir takım aura ışınları neşrettiği keşfedilmiştir. Bu ışınlar insanın çevresinde bir etki alanı meydana getirir. Ayrıca sevinç korku üzüntü vb. psikolojik haller de sâri'dirler ve etrafça hissedilirler.¹⁴⁹

¹⁴⁷ Riyâz, vr. 21b.

¹⁴⁸ Riyâz, vr. 22a.

¹⁴⁹ H. Kâmil Yılmaz, a.g.e. , s. 192.

Bu açıdan zikir meclislerinin etkileyciliği kaçınılmazdır. Bu nedenle, ilk asırlarda pek olmasa bile özellikle tarikatların kurulup bünyeleşmesinden sonra tekkelerde toplu zikir meclisleri icra edilmeye başlandı¹⁵⁰ bilinmektedir.

Müellifimiz konuya ilgili, Zikir halkalarını Cennet bahçelerine benzeten hadisi¹⁵¹ nakil ile konuya başlar. Ardından Hz. Peygamber'in (as) "Kendisine Cebrail'in gelerek zikir halkasında bulunanları övdüğünü" söylediği hadisi ilave eder.

Abdülehad Nûrî'nin burada kaydetmiş olduğu diğer bazı hadisler de zikir halkalarına katılanların elde edecekleri mükafatları gösterir. Eserde, Zikir meclisleri ve halkalarının fazileti konusunda müellifin herhangi bir yorumuna rastlayamadığımızdan O'nun bakış açısını gösteren, nakletmiş olduğu hadislerden bazılarını burada zikretmek istiyoruz.

"Onları Melekler çevreler, rahmete boğulurlar, üzerlerine sekine (iç huzuru) iner ve Allah katındakilere onlardan bahseder."¹⁵²

"Kıyamet günü Allah bazı insanları yüzleri inci gibi nurlu olduğu halde diriltir. Onlar ne şehit ne de peygamberdirler. Şehitler ve peygamberler onların konumuna ve Allah'a olan yakınlıklarına imrenirler."¹⁵³

"Allah onlardan daha hayırlı bir toplulukta (onlardan) bahseder."¹⁵⁴

Uzunca bir kudsî hadisin son kısmında da şöyle söylenir: "Allah onları ve onlarla beraber oturan ve onlardan bile olmayan kişiyi, bu birlikteliğinden dolayı afveder."¹⁵⁵

Müellif bu bölümde "Yolculuk esnasında zikir"¹⁵⁶, "sabah namazından güneşin doğuşuna kadar ve ikindi namazından da güneşin batışına kadar topluca zikir"¹⁵⁷ gibi zikir halkalarına veya zikreden topluluklara ait değerlendirmelerin yapıldığı hadisler de nakleder.

¹⁵⁰ Mustafa Kara, *Tasavvuf Ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul 1999, s. 203.

¹⁵¹ Riyâz, vr. 16b.

¹⁵² Riyâz, vr. 16b-17a

¹⁵³ Riyâz, vr. 17b.

¹⁵⁴ Riyâz, vr. 18a.

¹⁵⁵ Riyâz, vr. 17b.

¹⁵⁶ Riyâz, vr. 19b.

¹⁵⁷ Riyâz, vr. 20a.

Abdülehad Nûrî'nin konunun giriş kısımlarında nakletmiş olduğu bir hadis aslında zikir meclislerini ya da “toplulukla zikretmek” ile “bundan gafil olmayı” pek güzel özetlemektedir:

“Her hangi bir topluluk Allah'ı zikir için toplandıkları zaman semâdan bir münâdi onlara şöyle seslenir: Mağfiret olmuş olarak ve günahlarınız iyiliğe dönüşmüş olarak kalkın. Bir topluluk da bir araya gelir sonra Allah'ı zikretmezse bu onlar için kıyamet günü hüsrân olur.”¹⁵⁸

3.4. CEHRÎ ZİKİR

3.4.1. Fazileti:

‘Zikr-i alâniye’ olarak da adlandırılan cehrî zikir yüksek sesle veya çevrede bulunanların işitebilecekleri bir şekilde sesli olarak yapılan zikirdir.¹⁵⁹

Hz. Peygamber'in dört halife'den ikisine Hz. Ömer ve Hz. Ali'ye cehrî zikir Hz. Ebûbekir ve Hz. Osman hafî zikri telkin ettiği söylenmektedir.¹⁶⁰

Ayrıca cehrî zikri emreden ayetler bir bakıma zihnî ve kalbî olarak sürekli zikir haline ulaşamayanların dil ile evrâd ve tesbih etmek sûretiyle zikrin yardımcı unsurlarıyla meşgul bulunmalarını emretmektedir.¹⁶¹

Bu hususun insanların yaratılış ve kabiliyetlerindeki farklılığa, zikreden hali ve fitrî yapısına da uygunluk arzettiği de söylenebilir.¹⁶² Kimi insan sessizlikten sükunetten hoşlanır, kimileri de ritm, ahenk ve hareketten etkilenir.¹⁶³

Hangi zikrin üstün olduğuna dair büyük tartışmalar yapılmıştır. Bazı âlimler cehrî zikrin üstünlüğüne bazı âlimler de hafî zikrin üstünlüğüne kail olmuşlardır. Burada birbirine zıt gibi görünen delillerin zikreden hali ve fitrî yapısına göre farklı yorumlandığını ifade etmek yerinde olacaktır.¹⁶⁴

¹⁵⁸ Riyâz, vr. 17b.

¹⁵⁹ Süleyman Uludağ, a.g.e. , s. 385.

¹⁶⁰ Mustafa Kara, a.g.e. , İstanbul 1999, s. 201–202.

¹⁶¹ H. Kâmil Yılmaz, a.g.e. , s. 166.

¹⁶² Ahmet Yıldırım, a.g.e. , Ankara, 2000, s. 336–337.

¹⁶³ Mehmet Demirci, a.g.e. , s. 37.

¹⁶⁴ Ahmet Yıldırım, a.g.e. , Ankara, 2000, s. 337.

Abdülehad Nûrî de aslında burada orta yolu tutar. Zikredenlerin birbirinden farklı tabiat ve mizaçlarının olabileceğini hatırlatır. O'na göre, Cehrî ve hafî zikrin her ikisinde de ihlâslı olunabileceği gibi, Cehrî zikirde riyâ endişesini taşıyanlar da bulunabilir. Ya da hafî zikirden aldıkları tat ile tatmin duyanlar da vardır. Diğer yandan ancak cehrî zikrin gücü ile zihnindeki dağınıklık ve vesveseleri giderebilen kimseler de olabilir.¹⁶⁵

Sonuç olarak Müellif, zikri gizlemeyi de açıktan-cehrî yapmayı da gerektirebilecek hallerin bulunabileceğini söyler.¹⁶⁶ Riyâ korkusu uyuyan ve namaz kılanlara eziyet verme korkusu gizlemeyi gerektiren durumlardandır. Evleri ve kalpleri aydınlatmak maksadıyla cehrî namazlarda ve teheccüd namazında da olduğu gibi cehren tilavet edilebilir.¹⁶⁷ Yine hutbe, ezan, vaaz, tekbir ve teşrik günlerindeki tehlil de ancak cehrî olur.¹⁶⁸ Tüm bu ifadelerinden de anlaşıldığı üzere, Abdülehad Nûrî hafî zikre karşı değildir. O, Zikrin sadece cehrî olması gerektiğini de söylemez. O'nun endişesi, cehrî zikrin yok sayılmasıdır.

3.4.2. Cehrî Zikrin Delillendirilmesi:

Abdülehad Nûrî'nin cehrî zikri anlattığı bölüm incelendiğinde cehrî zikrin meşruiyetini ispat için ortaya konulan şu sistematik ortaya çıkar:

Allah Rasulü (sav) döneminde:

- a) Cehrî zikir vardır.
 - b) Bizzat Rasulü Allah (sav) tarafından cehrî zikir yapılmıştır.
 - c) Rasulü Allah (sav) Cehrî zikri tavsiye etmiştir ve övmüştür.
 - d) Kur'anın yüksek ses ile, teganni ve hüzn ile okunması tavsiye edilmiştir.
- Şunları da ilave etmek yerinde olacaktır:
- e) Bazı ulemânın cehrî zikrin faydaları hususundaki görüşlerine yer verilmiştir.

¹⁶⁵ Riyâz, vr. 27b.

¹⁶⁶ Riyâz, vr. 28a.

¹⁶⁷ Riyâz, vr. 28a.

¹⁶⁸ Riyâz, vr. 28a.

Zira zikir farzlardandır. Ulema'nın ittifakıyla farzların ilan edilmesi daha makbûldür.¹⁶⁹

f) Bazı ayetler yorumlanarak Cehrî zikre hamledilmiştir.

Abdülehad Nûrî cehrî zikrin başka bazı faziletlerinden de bahseder.¹⁷⁰

Müellife göre cehrî zikir Kitap ve İcma ile sabittir.¹⁷¹ Bu konuda Kitap ve Sünnette aleyhte bir delil yoktur.¹⁷² Cehrî zikrin aleyhinde fikir beyan edenler büyük ölçüde Zemaşerî'nin Keşşâf'ındaki açıklamalara dayanırlar. Zemaşerî hadis ilminde yetersizdir. Naklettiği pek çok hadis mevzudur. Kendilerine mensub olmadığı için Ehl-i Sünnet tefsircileri onu reddetmişlerdir.¹⁷³

Abdülehad Nûrî, Cehrî zikrin faziletinden bahsettiği beşinci bölümün son kısımlarında her ne kadar Cehrî zikir aleyhtarlarını birkaç paragrafla eleştirmişse de tenkid burada bu kadarla kalmış ve asıl cevap ise altıncı bölüme saklanmıştır.

3.4.3. Aleyhte delillere cevaplar:

Abdülehad Nûrî işe Suyûtî'den bir nakil ile başlar. Suyûtî zikir halkaları oluşturmak ve cehrî zikir yapmayı Sûfî önderlere sorduğunu onların da sahih hadislerle de sabit olduğu üzere bunun mekruh olmadığını ifade ettiklerini, kaydeder.¹⁷⁴

Suyûtî pek çok hadisten konu ile ilgili delil getirir.¹⁷⁵ Tirmîzî de riyâ korkusu (endişesi) olmadığı takdirde insanların da uyması için cehrî zikrin daha faziletli olacağını kaydeder.¹⁷⁶

Bu bölümde tesbit edebildiğimiz kadarıyla somut olarak dört adet ayet ve üç adet hadis ve bir sahabe sözünden müteşekkil cehrî zikrin aleyhine olan delillere iki ayet ve dört hadis ve başka yorumlarla cevap verilmiştir.

¹⁶⁹ Riyâz, vr. 27b.

¹⁷⁰ Riyâz, vr. 32a.

¹⁷¹ Riyâz, vr. 28a.

¹⁷² Riyâz, vr. 28b.

¹⁷³ Riyâz, vr. 28a-b.

¹⁷⁴ Riyâz, vr. 28b.

¹⁷⁵ Riyâz, vr. 28b-29a.

¹⁷⁶ Riyâz, vr. 31b.

Abdülehad Nûrî, nicelik ve nitelik bakımından zikre bir sınırlama koymayan Allah'a hamdettikten sonra: Ey kardeşler! Allah'ı imkan bulabildiğiniz miktarda ve olabildiği şekilde çokça zikrediniz, diyerek sözlerini tamamlamaktadır.¹⁷⁷

3.5. DEVERÂN VE SEMÂ

Bu bölümde öncelikle konu ile ilgili bazı terimlerin tasavvufi anlamları üzerinde durmak istiyoruz.

Deverân; Kâdiriyye, Rifâiyye, Halvetîyye ve Mevleviyye gibi zikr-i cehrîyi esas alan tarîkatların döne döne yaptıkları zikir, semâ ve tarîkat ayinine denilir. Toplu veya ferdî yapılabilir. Deverân esnasında ahenkli şekilde zikir söylenir.¹⁷⁸

Raks; Topluca zikir yapılır ve ilahîler okunurken bir halka oluşturan dervişlerin oturarak ve ayakta yaptıkları ritmik hareketler, Semâ, deverân.¹⁷⁹

Semâ; ilahî, dînî mûsiki ve makam ile okunan dînî metinleri dinleme. Raksetme, deverân etme. Dinlenen dînî mûsikinin tesiriyle coşup dönmek¹⁸⁰ vecde gelip kendini tutamayarak sağa-sola bir takım hareketler yapmaktır.¹⁸¹ Ayrıca, Allah'a âşık ve cemâline müşâk kimseler için Semâ; özlem hissini coşturan, aşk ve sevgiyi pekiştiren, kalpteki kıvılcımların açığa çıkmasını temin eden çakmak taşına benzeyen bir çeliktir.¹⁸²

Yukarıdaki tanımlamalarda da görüldüğü üzere bu terimler birbiriyle iç içe geçmiştir ve benzer anlamlar taşımaktadır.

Ayrıca tasavvufî terimler arasında Semâ'a oldukça yakınlığı bulunan başka bazı ıstılahlardan da bahsedilir. Bunlar vecd, istiğrak, cezbe ve şathiyat olarak zikredilmektedir.¹⁸³

Burada Deverân ve Semâ ile ilgili bazı hususlara temas etmek istiyoruz.

¹⁷⁷ Riyâz, vr. 32a.

¹⁷⁸ Süleyman Uludağ, a.g.e. , s. 105.

¹⁷⁹ Süleyman Uludağ, a.g.e. , 2002, s. 287.

¹⁸⁰ Süleyman Uludağ, a.g.e. , s. 308.

¹⁸¹ H. Kâmil Yılmaz, a.g.e. , s. 189.

¹⁸² Süleyman Uludağ, *İslam Açısından Müzik ve Semâ*, İstanbul 2005, s.223.

¹⁸³ Ahmet Yıldırım, a.g.e. , Ankara, 2000, s. 351–355.

3.5.1. Deverân ve Semâ'nın ortaya çıkış süreci:

Tasavvufun doğuşundan itibaren mizaç yönüyle diğer dindaşlarından daha hassas olan Sûfiler; şiir, musiki ve raks gibi doğrudan insan ruhuna tesir eden güzel sanatlara yabancı kalmadılar.¹⁸⁴

İlk devir Sûfileri meclislerinde Kuran'dan sonra güzel seslilerden Allah ve Rasûlullah sevgisini hatırlatan manzûm veya mensûr parçalar dinlerlerdi. Nağme ile okunan bu parçalar, mecliste bulunanlar üzerinde etki eder, vecd halinin ortaya çıkmasına vesîle olurdu.¹⁸⁵

Tasavvufta raks deverân ve semâ gibi adlar verilen bu fiil ve hareketlerin Abdülhad Nûrî'nin de eserinde naklettiği Habeş hadisine dayandığı iddia edilir.¹⁸⁶

Birçok kaynak tarafından rivayet edilen bu hadis oldukça meşhurdur. Ve müzikten ziyade raks ile ilgili bulunmaktadır ki, tasavvufta buna semâ, devr ve deverân gibi isimler verilmektedir.¹⁸⁷ Meşruiyetine inandıklarından dolayı selef ve büyük din adamları besteli şiirler dinleyegelmişlerdir.¹⁸⁸

Müellifin de ifadesiyle bu hadis Semâ'nın mübah olduğu görüşüne delil kılınmıştır. Büyük Sûfî Mevlânâ'nın da 'âşıkların gıdası' olarak tanımladığı Semâ için tasavvuf klasikleri olarak bilinen eserlerin hemen hepsinde ayrı bir bölüm açılmıştır.¹⁸⁹

3.5.2. Deverân ve Semâ, fitrî ve insanîdir. İnsan tabiatına uygundur:

Kuşeyrî hoş nağmelerden kalplerin zevk alması, ona iştihak duyması ve ferahlık bulmasının inkâr edilemeyeceğini söyler. Bebeğin hoş sadâ ile susup sükûna erdiğini, devenin de bu sadâ ile yorgunluğunu ve yükünün ağırlığını unuttuğunu örnek olarak zikreder.¹⁹⁰

¹⁸⁴ Ahmet Yıldırım, a.g.e. , Ankara, 2000, s. 348–349.

¹⁸⁵ H. Kâmil Yılmaz, a.g.e. , s. 189. Ayrıca bkz. Abdülkerim Kuşeyrî, a.g.e. , s. 515.

¹⁸⁶ Süleyman Uludağ, *İslam Açısından Müzik ve Semâ*, İstanbul 2005, s. 61.

¹⁸⁷ Süleyman Uludağ, *İslam Açısından Müzik ve Semâ*, İstanbul 2005, s. 53–54.

¹⁸⁸ Abdülkerim Kuşeyrî, a.g.e. , s. 515.

¹⁸⁹ H. Kâmil Yılmaz, a.g.e. , s. 190.

¹⁹⁰ Abdülkerim Kuşeyrî, a.g.e. , s. 517.

Kâtip Çelebi de eserinin raks ve deverân bahsinde bunun fitrî ve tabîî olduğuna dair şunları kaydeder: ‘Bedenin harkâtı sebebiyle ruhların (ve rûhî) kuvvetlerin harekete geçtiği nasıl inkâr olunur ki; tahsîle yeni başlayan talebeler, okurken bile tabîî olarak hareket edip sallanırlar. Zira baş sallamaktan beyin bir çeşit hareretle itidal peyda eder, dengeye gelir. Bu da fikir gücünün artmasına sebep olur.’¹⁹¹

Abdülhad Nûrî bu hususta Gazali’den şu alıntıyı yapar: Bir kimseyi bahar mevsimi ve baharın çiçekleri veya bir ud ve telleri harekete geçirmiyorsa bu kişinin mizâcî bozuk demektir. O kişinin tedavisi de yoktur.¹⁹²

Zaten Semâ, hal sahiplerinin teneffüs yapmaları, (mürîd ve mücahede sahiplerinin) vaktin getirdiği yorgunluktan uzaklaşıp hoş bir zaman geçirmeleri maksadıyla yapılır.¹⁹³

Abdülhad Nûrî’nin de ifadesiyle, burada hissedilen nefsanî bir lezzet değildir. Bilakis ilâhî aşk kaynaklı, rûhânî bir lezzettir.¹⁹⁴

3.5.3. Deverân ve Semâ, İnsan- Evren ilişkisine uygundur:

Bu konuda Müellif, Hikmet kitaplarında da ifade edildiğini söylediği, Deverân’ın tüm hareketlerin aslı olduğu düşüncesini ifade eder.¹⁹⁵

Abdülhad Nûrî, Celaleddin Devvânî’nin *Şerhü’l-Heyâkil*’inden nakille Âlemde meydana gelen olayların süreklilik arzeden Deverân hareketlerinden kaynaklandığını, yörüngedeki deverân hareketlerinin olmaması halinde hadiselerin meydana gelemeyeceğini, söyler. Ve şunu ekler: Semâlar döner. Öz ve cevher ortaya çıkar, bereket iner. Hayvanlar, bitkiler ve madenler yaratılır. Bununla yıllar ve mevsimler ortaya çıkar, aylar ve günler tayin olunur. Dünya’da birçok iş kurala bağlanır.¹⁹⁶

¹⁹¹ Kâtip Çelebi, a.g.e. , s. 57.

¹⁹² Riyâz, vr. 40a.

¹⁹³ Kelâbâzî, a.g.e. , s. 220–221.

¹⁹⁴ Riyâz, vr. 39a-b.

¹⁹⁵ Riyâz, vr. 36a.

¹⁹⁶ Riyâz, vr. 36b-37a.

Yaratılışın evvelindeki böyle bir ilk başlangıçtan dolayı ârifler sevinç ve semâ anında kendilerini bu harekete mecbur hissederler.¹⁹⁷

3.5.4. Semâ ile İnsanda ortaya çıkan durumlar:

Semâ ve deverân neticesinde insan'da bazı değişiklikler meydana gelir.

Öncelikle Semâ'nın insan bünyesinde yaptığı değişiklik hususuna işaret etmek istiyoruz. Semâ'nın iki türlü olduğunu ifade eden Ebû Kâsım Bağdâdî sözlerine şöyle devam eder: Bazıları söz dinler, ondan ibret ve ders alırlar. Bu nevi semâ sadece temyiz halinde ve kalp huzuru ile dinlenir. Diğer bazıları nağmeleri dinlerler. Nağme ruhun gıdasıdır. Ruh gıdasını ele geçirincede, kendi makamına göz diker. Bu esnada ruh bedeni idare etme işinden vazgeçer. İşte o zaman semâ dinleyenlerde sallanma ve coşma gibi hareketler zühur eder. Ruh kendi makamı olan melekût alemine semâ'nın tesiriyle yönelince beden kendinden bir halde yeryüzünde kalır.¹⁹⁸

Bu hususta Cüneyd'e, Sakin duran bir kimse Semâ dinlediği zaman neden sallanmaya başlıyor, denilince cevap olarak; Allah'ın ruhları yarattığında onlara “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” diye sorduğunu, ruhların da o gün “evet” cevabı verdiklerini zikreder ve ekler: İşte ne zaman semâ dinleseler ruhlara yerleşmiş olan o günkü kelamın lezzeti hatırlanır ve hareketlenilir.¹⁹⁹

Burada, Semâ'ya muhatab olan kişinin ruh kuvveti de önemlidir. Semâ'nın insan kalbine ulaştığında, oradaki gizli şeyleri açığa çıkardığını zikreden Kelâbâzi, bu esnada acz ve zaaf vasfına sahip olanların gelen vârid ve feyzin tesiriyle çoştuklarını, kuvvetli bir hale malik olanların ise buldukları yerde sabit kaldıklarını söyler. Yani Semâ ve musiki zayıflara tesir ederek onları çoşturur kuvvetli olanları manen çok güçlü bulunanları harekete geçiremez.²⁰⁰

Sâlik, zikir ve Tevhid esnasında (ve ilahi meclisinde) hareket edince, bu hal harareti gerektirir. Bu hal içindeki bedendeki soğukluk zail olur, hararetin tesiriyle

¹⁹⁷ Riyâz, vr. 37a.

¹⁹⁸ Kelâbâzî, a.g.e. , s. 222.

¹⁹⁹ Abdülkerim Kuşeyrî, a.g.e. , s. 519.

²⁰⁰ Kelâbâzî, a.g.e. ,s. 221.

hayvani ruh bedene yayılır. Ruhlara ve ondaki kuvvetlere güzel bir hal gelir, bunun cinsinden olan insani ruh da aynı cinsten olma sebebiyle harekete geçer. Zikir ve nağmeleri dinlemek dahi onun imdadına yetişip ruhaniyet tarafına doğru hareket etmek için o derece şevk ve halet hasıl olur ki o hal içinde niceleri kendilerini kaybederek ayık olma aleminden geçer. Bedeni yerde kalıp, ruhu kendi cinsi (olan ruhani alem) tarafına doğru kanat açarak uçar. Bu haller zevkle bilinir. ‘Tatmayan bilmez’ kabilindedir.

Bu haller sükûnla olduğundan daha çok hareketle vücuda gelir. Sâlik, bu yolla menzil alıp az zamanda muradına nail olur.

Bedenin hareketi sebebiyle ruhların (ve ruhi) kuvvetlerin harekete geçtiği nasıl inkâr olunur ki, tahsile yeni başlayan talebeler, okurken bile tabii olarak hareket edip sallanırlar. Zira baş sallamaktan, beyin bir çeşit hareketle itidal peyda eder, dengeye gelir bu da fikir gücünün artmasına sebep olur. Bu husus hikmete dair bazı kitaplarda böylece yazılmıştır.²⁰¹

3.5.5. Deverân ve Semâ'nın fikhî-dîni durumu:

Biz bu bölümde ağırlıklı olarak Riyâzü'l-Ezkar'da konuya dair nakledilen görüşlere yer vererek Müellifimizin konunun dini boyutuna bakışını ifade etmek istiyoruz.

Müellif, kendisinin de âlimlerin bazısının inkârı nedeniyle başlangıçta deverânı kerih gördüğünü ardından gördüğü bir rüya ve üstadının bu rüyayı tabir etmesinden sonra fikrinin değiştiğini söyler.

Abdülehad Nûrî, öncelikle deverân ve semâ'nın Kitab ve Sünnetteki yeri üzerinde durur.

Bazı önemli müfessirler²⁰² “Onlar, Allah'ı ayakta otururken ve yatarken zikrederler” (Ali İmran 191/3) ve “Allah'ı ayakta otururken yan yatarken zikredin” (Nisa 103/4) ve “Allah'ı bol bol zikredin.” (Ahzab, 33/41) ayetlerinin Allah'ı

²⁰¹ Kâtip Çelebi, a.g.e. , s. 57.

²⁰² [Bu müfessirler şunlardır: Beydâvi, Ebû's-Suud, Molla Gürani, Kebîr adlı eserinde Fahreddin er-Razi, Teysir adlı eserinde İmam Ömer en-Nefesi, ed-Dürü'l-Mensur'da İmam Suyûtî, İmam Vahidi, İmam et-Tahavî ve sahibü'l Keşşâf]

zikretmenin cinsî münasebet hariç her halde ve durumda devam etmesi gerektiğini ifade ettiklerini söylerler. Böylece Kitabın delâleti ile deverân halinde zikrin gerekliliği sabittir. Çünkü deverân da hallerden bir haldir.

Deverâna ve hareket halinde zikrin gerekliliğine sünnetten deliller hususunda Müellif tarafından nakledilen hadislerden bazılarını burada zikretmek istiyoruz:

1. Aişe'den (ra) rivayet edilmiştir. O şöyle demiştir: Rasulüllah (sav) her an Allah'ı zikrederdi.

2. Rasulüllah (sav) şöyle söyledi: Allah'ı unutmayın, her durumda Allah'ı zikredin. Allah'ı unutmak kalbi köreltir.

3. Nitekim Davut'un (as) sekineye raks ile ulaştığı rivayet edilmiştir.

Allah Teala Mûsa (as) kıssasında buna işaret ederek şu ayeti indirdi. “ Rabbi dağa tecelli edince dağ parçalandı ve Mûsa baygın yere düştü.” (Araf, 7/143)

4. Allah Ademi cennetten çıkarınca Adem (as) üç yüz yıl ağladı. Allah Adem'e seni ağlatan nedir diye vahyetti? Adem (as) şöyle dedi: Ya Rabbi cennete duyduğum şevkten veya Cehennemden korktuğum için ağlamıyorum. Ben arşı tavaf eden meleklerle duyduğum şevkten dolayı ağlıyorum. Onların sayısı yetmiş bindir. Cürd ve Mürd. Gözleri sürmelidir arşın etrafında raks ederler. Her biri arkadaşının elini tutar ve şöyle derler: Bizim gibi olanlar, bizim sevdiklerimiz o bizim gibi olanlardır. Allah, Adem'e (as) başını göğe kaldır, diye vahyetti. Başını kaldırıp da bakınca melekler arşın etrafında raks ediyorlardı.

5. Şöyle rivayet edildi: Cennet ehli semâ'a başlayınca ağaçlar dönmeye başlar. İsrafilden daha güzel sesli hiç kimsede yoktur. İsrafil tesbihe başlayınca semâdakiler o'nu dinlemek için dikkat kesilirler.

Müellif konuya getirdiği Sünnetten delillerin ardından Ashabın bu konudaki görüş ve uygulamalarından da bahsetmiştir.

Sahabenin Deverân ve Semâ'ya bakış açılarını şu rivayetler anlatmaktadır:

1. Sahabe bir bayram günü namaz kılmaya gittiler. Oturarak Allah'ı zikre başladılar. Bazıları "Onlar Allah'ı ayakta ve otururken zikrederler." ayetini okuyup ayağa kalktılar ve Allah'ı zikrettiler. Maksatları, ayeti tefsir etmek ya da doğruluğunu göz önüne sermek de değildi. Üstelik zikri ayette geçen zikir hallerinde hasretmediler. Bilakis ayetin işaret ettiği durumlardan birisiyle bereketlenmek ve neşelenmek istediler.

2. Ebû Nuaym'ın *Hilye*'de rivayet ettiği "Onlar rüzgarda ağacın titrediği gibi titrerler." hadisine göre sahabe Allah'ı hareketli olarak zikrederlerdi.

3. Sahebeler de (r.anhüm) zikir sırasında tıpkı şiddetli rüzgarda ağaçların hareket etmesi gibi titriyorlar ve hareket ediyorlardı. Sonra zikir onları mağlub ediyor ve dönmeye zorluyordu. Onlar Allah'ı hacıların Kabe'yi tavafı, meleklerin arşı tavaf etmesi gibi dönerek zikreliyorlardı. Sonra zikir onların akıllarını alıyordu.

Mutasavvıflar görüşlerinin meşruiyetini ispatlamak için ortaya bazı nazariyeler atmışlardır. Bu nazariyeler onların Semâ ve Deverân'dan ne anladıkları konusunda öneme haizdir.

Bu teoriler: Bezm-i Elest Teorisi

İlahi güzellik teorisi

Ruhun erkekliği- dişiliği teorisi

Pitagorus teorisi²⁰³

3. 6. HALVETÎ MEŞÂYİHİ

Müellif, Eserinin hâtîme bölümüne Sûfîlerin önde gelenlerine dair bu eserin hatimesi ve Halvetî şeyhlerinin faziletleri hakkında da bir kitapçıktır, diye başlamıştır.

Bu bölümde ümmet içindeki ihtilafın rahmet olduğundan hareketle Kitap ve Sünnete bağlı bu fırkaları nakleder. Bunlar: hadisçiler, fıkıhçılar ve sûfî âlimlerdir. Fıkıhçılar Hadisçilerden, Sûfî alimler ise her ikisinden de faziletlidir.

²⁰³ Süleyman Uludağ, *İslam Açısından Müzik ve Semâ*, İstanbul 2005, s.223.

Sûfîlerin, tasavvuftaki ıstılah ve hallerden olan; tevbe, takvâ, ubûdiyet, samt (sessizlik), nefse muhâlefet, hüznün, ağlama, belalara sabır, kulluk, havf, recâ, yakîn, kanaat, zikir, müşâhede, sıdk, şükür, ruh, nefis, hevâ, murâkabe, tefekkür, fenâ, bekâ, ihlâs, riyâ, gizli şehvet gibi hususlarda bilgi sahibi kimseler olduklarını nakleder.

Bu ve benzeri halleri Gazâlî'nin "Halvette kaldığım sırada hallerin başlangıcında bazı şeyler ortaya çıktı ki saymaya ve incelemeye imkan yoktur." ifadesiyle anlatır. Ehl-i Tasavvufun tevil ilminde uzmanlaştıklarına da değinerek, Allah Rasulünden (sav) şu hadisi nakleder: "Şüphesiz sizden bazıları benim Kuran'ın tenzili için savaştığım gibi onun tevili için savaşacak."

"İlimde râsih olanlar." (Ali İmran, 3/7) ayetini de naklederek Ehl-i Tasavvufun bu 'râsih' kısımdan olduğunu anlatır.

Hz. Ali'nin (ra): 'Ben Allah Rasulünden ezberlediklerimi size anlatsam benim Allah Rasulüne yalan uydurduğumu söylerdiniz, sözüyle de bu bilgilerin ancak ehlince kavranabileceğini ifade eder.

Hz. Peygamber'in (sav): Bazı ilimler vardır ki gizlidir. Allah onu kullarından dilediğinin kalbine atar. Onlar bu ilimden konuşunca gaflet ehli reddeder." hadisini ve Cüneyd-i Bağdâdî'nin:"Tasavvuf öyle bir ilimdir ki bilinmez.Onu ancak Haktan hakkı ile korkanlar bilir. Onu bilmeyen göremez." sözünü naklederek Ehl-i Tasavvufun durumlarını ilan eder.

Ardından Hz. Peygamber'in (sav) "Ey İnsanlar! Nübüvvetten geriye sadece sâlih rüyalar kalacak. Müslüman o'nu görür veya ona gösterilir." ve "Kim sâlih rüyaya iman etmezse Allah'a ve Rasulü'ne iman etmiş olmaz." hadislerini nakil ile rüya yorumuna değinir. Benzeri bazı hadislerle de görüşlerini destekler. Bu hususta başından geçen bir olayı anlatır. Yanında bulunanlardan Ramazan isminde atmış yaşındaki bir kişi hastalanmıştır.

Bu zât artık öleceğini düşünüyordu. Müellif onun durumu için iki rekât ishâre namazı kılar. Uyku ile uyanıklık arasında Güneşin batı tarafına meylettığını görür. Heybetli bir şahıs ona şöyle der: Onun ömrünün güneşi işte şudur. O da rüyasında

gördüklerini aktararak adama, yaklaşık yirmi yıl daha ömrünün olduğunu söyler. Adamın hastalığı iyileşir. Müellif aradan on yılın geçtiğini adamın ise hâlâ hayatta olduğunu söyler.

Sûfilere ilk muhalefet edenlerin ehli sünnet yolundan çıkan Haricîler ve Mûtezile olduğunu naklettikten sonra Vâsıl b. Atâ'nın Hasan Basrî'nin meclisini terk edince Hasan Basrî şöyle dedi: Vâsıl îtizal etti, sözüyle onu Mutezile diye isimlendirdiğini anlatır. Daha sonra ise Vâsıl'ı pek çok kişinin takip ettiğini ve Mutezile çoğaldığını anlatır.

Önde gelen meşâyih'in, tasavvuf ve sûfîlerin fazileti ile ilgili pek çok kitap telif ettiklerini zikrederek, bazılarını şöyle sıralar:

1. Allâme Kadı İmam Ebû Yezîd ed-Debbûsî, *el-Esrâr ve't-Takvîm*'in sahibidir.
2. Kadı İmam Ebûbekir el-Bâkılânî
3. Şeyhü'l-İslam İmam Sühreverdî
4. Cüneyd el-Bağdâdî
5. İmam Gazâlî
6. İmam Kuşeyrî
7. İmam Kâşânî
8. Allâme Ruzbehân el-Bakılî
9. Mevlânâ Abdurrahmân el-Câmî
10. İmam ibn-i Kayyim el-Cevzî
11. İmam Şârânî .

Ayrıca, İmam Es-Suyûtî ve İmam Şa'rânî'nin, ehli tarîkatın özellikle de Halvetiyye ve Cüneydiyye'nin doğru ve Şerîatın aslı üzere olduklarına, Kitap ve Sünnetle de teyid edilmiş bulduklarına dair sözlerini nakleder.

Müellif burada, 'Sûfî'nin tarifi ve hakikatı ise şudur' diyerek sûfîleri şöyle tanımlar: " O İlmi ile hassas bir şekilde amel eder. Allah da onu şerîatın bilinmeyen

inceliklerinin ilmine ve sırlarına vâris kılar. Hatta onlardan bir tanesi sırlar ve tarîkat konusunda Müctehid olur.”

Ben hidayet imamlarını (Allah onlara merhamet etsin), bu kimselerin fazîletlerini (tasavvufçuların) kabul eder gördüm. Bunların yolu ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın yolunun esasıdır. Rasulüllah (sav) ve Sahabeye kadar uzanan büyükten büyüğe silsile ile nakledilmiş bir yoldur, diyerek kendi görüşlerini de bir bakıma özetlemiş olur.

4. RİYÂZÜ'L-EZKÂR'DA GEÇEN BAZI ŞAHISLAR:

Eserde pekçok muhaddis, müfessir ve mutasavvıfın isimleri geçmektedir. Bunlardan bazılarının isimlerini burada zikretmek istiyoruz.

Nisabûri, Nizamuddin Hasan b. Muhammed, (ö. 727)

Nesefî, Ebu'l Berekat Abdullah b. Ahmed, (537/1142)

Beydâvî, Abdullah ibn Ömer ibn Muhammed Nasıruddin (685/1286)

Süyûti, Celal-ud Din (911/1505)

Sa'lebi, Ebu İshak Ahmet ibn-i Muhammed ibn-i İbrahim en Nişaburi (ö. 337)

Semerkandi, Ebu'l-Leys (373/983)

Taberi, İbn-i cerir (310/923)

Molla Gürani (893/1488)

İbn-i Kemal (940/1534)

İbni Münzir (741/1340).

5. RİYÂZÜ'L-EZKÂR'IN TERCÜMESİ

Bu eserin adı Riyâzü'l-Ezkâr'dır. İmam-ı Rabbânî Ali Cemâl Aksarâyî²⁰⁴ telif etmiştir. Allah Onu yüce ve mübarek kılsın.

Rahman Ve Rahim Olan Allahın Adıyla

Kendisini sabah akşam zikreden kullarının kalplerini zikrin soğuk suyu ile diriltenin şanı ne yücedir. Onlar gece ve gündüz boyunca Allah'ı tesbih ederler. İşte bunda akıl sahipleri için bir ibret vardır. Kalemlerinin boş defter sayfalarını ilimle doldurması, kurak beldelere yağmur yüklü bulutların gönderilmesi ve dalgalanan denizler gibi apaçık mucizelerle tüm insanlara peygamber olarak gönderilene salat ve selam olsun.

Sırların sahibi, hakikatin kaynağı, asırların özü ve zamanın da meyveleri olan ailesine de salat ve selam olsun. Işığın kaynağı, karanlığın dolunayı, doğru yolun yıldızları, düşünce ve tefekkürün önderleri olan ashabına da olsun. Melik ve Cebbar olan Allah'ın rızası insanların yeniden dirilip hesaba çekileceği güne kadar Onların ve bizim üzerimize olsun.

Ben bir zamanlar Allahı çokça zikreden kadın ve erkekler hakkında nazil olmuş apaçık ayetleri, ravilere isnad edilen her zaman Allahı zikre devam etme konusundaki hadisleri görmüştüm. O ayetleri, hadisleri ve haberleri bu konularda yardım isteyenlere teşvik ve onları bu konularda zirveye çıkmışların yoluna yöneltmek için bir araya getirmek istemiştım.

Sonra bazı işler onları bir araya getirmekten beni alıkoydu. Ve ben şu ana kadar da unutmuştım. Yapmak istediğim işi hatırlayınca, onu bana ancak Şeytan unutturdu, dedim. Bir müddet sonra bazı arkadaşlarım bu düşüncemi gerçekleştirmek için beni teşvik ettiler. Bunun üzerine ben de kudreti ve kaderi elinde tutan Kadîr ve Yüce Allahtan yardım isteyerek işe başladım.

²⁰⁴ Eserin Selimiye nüshasında müellif ismi olarak Abdü'l-Ehâd en-Nûrî bulunmaktadır. Araştırmamız neticesinde eserin, Abdü'l-Ehâd en-Nûrî'ye ait olduğu tesbit edilmiştir.

Eseri “Altlarından ırmaklar akan” sekiz bahçe ve bir de sonuçtan ibret olan ‘Riyâzü’l-Ezkâr ve Hıyâzü’l-Esrâr’ ismini verdim.

BİRİNCİ BAHÇE: Zikre müdavemeti gerekli kılan ayetler hakkındadır.

İKİNCİ BAHÇE: Lâ ilâhe illallah zikrinin diğer bütün zikirlere üstünlüğü hakkındadır.

ÜÇÜNCÜ BAHÇE: Lâ ilâhe illallah’ın faziletlerine işaret eden ayetler ve sahih hadisler hakkındadır.

DÖRDÜNCÜ BAHÇE: Zikrin çeşitlerinin, zikir meclislerinin ve zikir halkalarının faziletine işaret eden hadisler hakkındadır.

BEŞİNCİ BAHÇE: Cehrî (açık) zikrin faziletine delalet eden deliller vardır.

ALTINCI BAHÇE: Cehrî zikri kerih görenlerin delillerine cevap hakkındadır.

YEDİNCİ BAHÇE: Her hâlükârda hatta hareket ve deverân halinde bile zikrin gerekli olduğuna Kitap sünnet ve kıyastan deliller hakkındadır.

SEKİZİNCİ BAHÇE: Bu bâb deverân’ı haram sayanların reddedilmesi hakkındadır.

HÂTİME: Sûfîlerin önde gelenlerine dair bu eserin hatimesi ve Halvetî şeyhlerinin faziletleri hakkında da bir kitapçıktır.

BİRİNCİ BAHÇE:

Birinci bahçe, Zikre müdavemeti gerekli kılan ayetler hakkındadır.

Allâme Nizâmüddîn en-Nisâbü’rî ve Ebû Nuaym Ömer En-Nese’î (Allah rahmet eylesin) Allah’ın “Beni zikredin sizi zikredeyim.” (Bakara, 2/152) ayetini şöyle tefsir ettiler: Allah’ı zikretmenin çeşitli şekilleri vardır. Bu; önce Allah’ı birlemekle, sonra emirlerine bağlılık ve haramlarından kaçınmakla, ardından Allah’ı sevmek sonra da O’na aşk ile, daha sonra bağlılıkla ve bu hususlarda devamlılığa riayet ile olur. Her zikredenin sevabı zikrine göre olur.

Sonuç olarak Allah (adeta) şöyle buyuruyor: Siz beni birlemekle hatırlayın ben sizi ebedi kılmakla zikredeyim. Siz beni dua ile anın ben sizi istediğinizi vermekle hatırlayayım. Siz beni itaat ile anın ben sizi rahmetle hatırlayayım. Siz beni ihlâs ile anın ben sizi kurtuluşunuzla hatırlayayım. Siz beni gizlilikle anın ben sizi açıktan hatırlayayım. Siz sırrı gidermekle beni anın ben sizi iyiliği yerine getirmekle hatırlayayım. Siz beni (dünyadan) ilgi ve alakayı kesmekle anın ben sizi gerçekleri ortaya çıkarmakla hatırlayayım. Siz beni fani olarak anın ben sizi baki kılarak hatırlayayım. Siz beni devamlı anın ben sizi arzularınızı vermekle hatırlayayım. Benim zikretmemle siz beni zikrettiniz. Benim zikrim öne geçmese idi sizin sonraki zikriniz olmazdı. İki âlimden özetlenen söz burada bitmiştir.

Beydâvî, Ebû's-Suûd, *Keşşâf* sahibi, Molla Gürânî ve Sâhib-i *Uyûni't-Tefâsîr* ve başkaları “Ayakta otururken ve yanları üzeri yattıklarında zikrederler.” (Âl-i İmrân, 3/191) ayetinin tefsiri ile ilgili şöyle demişlerdir: “Onlar Allah’ı yatarken otururken ve ayakta tüm hallerde zikrederler.” Bu ayetten murad, ayetin delalet ettiği manayı üç hale hasretmek değil bilakis her hal ve durumda Allah’ı zikre devam etmektir.

İmam Celâleddîn Es-Süyûtî meşhur tefsiri *ed-Dürrü'l-Mensûr*’da Mücâhid’in (Allah ondan razı olsun) Rasûlüllah’tan (s.a.v.) şöyle rivayet ettiğini haber vermiştir: O, Kul Allah’ı ayakta otururken yatakta yatarken ve her durumda zikretmedikçe çok zikredenlerden olmaz, dedi.

Kevâşi ve'l-Medârik ve Takrîb sahibi, İnsan cinsel ilişki hariç her durumda; hasta iken, sıhhatli iken, gece gündüz, karada denizde, yaz kış, hareketli ve hareketsiz hallerde Allah’ı zikretmelidir. Cinsel ilişki sırasında akli mağlub olduğu için zikirle emredilmemiştir, demiştir.

Beydâvî, Ebû's-Suûd, Sahibü'l-*Keşşâf* ve başkaları Allah’ın “Namazı kıldığınız zaman” (Nisa, 4/103) ayetini namazdan sonra, diye yorumlarlar. Yine “Allah’ı ayakta iken otururken ve yatarken zikredin” (Nisa, 4/103) ayetini her durumda Allah’ı zikredin, diye tefsir ettiler.

İmam Es-Sâlebi tefsirinde, İmam Ebü'l-Leys ve Celâleddîn Es-Süyûtî kendi tefsirlerinde, Allah'ı zorluk, rahatlık, sakinlik, kızgınlık, itaat ve isyan durumlarında zikredin, diye tefsir ettiler. Çünkü burada emir devamlılık ifade etmektedir.

İbn-i Cerîr, İbn-i Münzir, İbn-i Ebî Hâtim İbn-i Abbas'tan Allah'ın ayetinin tefsiri ile ilgili şöyle tahrîcte bulunmuşlardır: Allah'ı denizde, karada, yolculukta, otururken, gece, gündüz, hastalıkta ve sağlıkta, gizli açık yani her durumda zikrediniz, demektir.

İmam Ebû Nuaym en Neseî Allah'ın "Senin ayetin insanlarla işaret dışında üç gün konuşmamandır." (Al-i İmran, 3/41) ayetinin tefsirinde, çocuğun meydana gelmesinin işareti dilsizlik ve herhangi bir hastalık olmadan üç gün üç gece konuşmamandır, demişlerdir. Fakat Allah'ın "Rabbini çok zikret." (Al-i İmran, 3/41) ayeti ile zikir ve tesbih ile konuşmaya devam etti. Yani bunu dil ile zikrederim.

En büyük kerametlerden olan lisanî zikirle meşgul olduğu halde insanlarla konuşmamaktadır. "Rabbini gece gündüz tesbih et." (Al-i İmran, 3/41) demişlerdir. Neseî'nin sözü burada bitti.

İmam Es-Suyûtî "İnsanlarla konuşmamandır." (Al-i İmran, 3/41) ayetinin tefsirinde şöyle dedi: Muhammed b. Ka'b El-Kadrî'den, İbn-i Ebî Hâtim, İbn-i Cerîr, Ebû Nuaym, İbn-i Münzir Rasûlüllah'ın şöyle dediğini tahrîc etmişlerdir: "Allah eğer bir kişiye zikri terk etmeye izin verse idi Hz. Zekeriya'ya verirdi. Ki O'na şöyle vahyetmiştir: "Senin ayetin insanlarla konuşmamandır." (Al-i İmran, 3/41) sonra şu ayeti okudu, "Rabbini çok zikret." (Al-i İmran, 3/41) Allah eğer birisine zikri terk etme izni verse idi Allah yolunda savaşanlara verirdi. şu ayeti okudu: "Bir grupla karşılaştığınız zaman sabit durun Allah'ı çok zikredin ki felaha eresiniz." (Enfal, 8/45)

Beydâvî, Molla Granî Eb's-Suûd ve *Keşşâf* sahibi ve başkaları Allah'ın "Ey iman edenler Allah'ı çok zikredin." (Ahzab, 33/41) ayetiyle ilgili şöyle söylediler: "İnsan uygun olan tehlil, tahmid, takdis ve temcid'le çok zikretmeli, yani bütün vakitler ve durumlarda dil ile zikredin. "Gece gündüz tesbih edin." (Ahzab, 33/42) Gündüzün başında ve sonunda.

Vakitler içerisinde bu ikisinin zikirle tahsis edilmesi zikrin sadece diğer vakitle içerisinde bu ikisine hasredildiği anlamına gelmez. Onlar (gece gündüz) hatırlanmaya değer oldukları için zikredildi. Nitekim diğer zikirler arasında tesbihin zikredilişinin nedeni zikre destek ve esas yapılmak istenmesidir. İbn-i Mesud (r.a.) şöyle dedi: Tesbihten kasıt, dua ve namazdır. Sözleri burada bitmiştir.

Sahibü'l-*Kevâşî ve'l-Medârik*, İmam es-Suyûtî, İmam En-Nesefî ve Abdullah et-Tahavî, bahsedilen ayetin tefsiri hakkında şöyle dediler: “Allah’ı gizli ve açık hastalıkta ve sağlıkta, hareketli ve hareketsiz durumlarda, gece ve gündüz, isyan ve itaatte, genel durumda, yorgunlukta, iştahlı ve iştahsız her durumda zikrediniz, demektir.” Sözleri burada bitti.

Ed-Deylemî ve Ebû Nuaym Hz. Aişe’den (r.anha) tahrîc etmişlerdir. Allah Rasulu (sav) şöyle söyledi: “Kim bir şeyi severse onu çok zikreder.” Bu hadis *Câmiü’s-Sağîr ve'l-Kebîr*’de de vardır.

Vâhidî *Tefsîrü'l-Vasît* adlı eserinde Mukâtil’in “Allah’ı çok zikredin” ayetini (Ahzab, 33/41) şöyle tefsir ettiğini haber verir: Burada çok zikirden kasıt tehlil, tesbih, tahmid ve tekbirdir. Bunları şu kelam bir araya getirir: Sübhânallah, velhamdülillâh, velâ ilâhe illallâhu vallâhü ekber. İstedüğinden başlayabilirsin, zararı yoktur. Cünüb ve kirli olanın da bunları söyleyebileceği bize ulaştı. Mukâtil’in sözü bitti.

Bazı muhakkikler şöyle söylemişlerdir: Kelime-i tevhid Allah’ın “Şunu bil ki Allah’tan başka ilah yoktur.” (Muhammed, 47/19) ayetinde de görüldüğü gibi Kuran’da bildirilen ayetlerdendir.

Cünüblünün, nifaslının, hayızlının, tuvalet yapanın bunu söylemesi câizdir. Çünkü kulun bu kelimedden ayrılmaması lazım gelir.

Şu ortaya çıkmıştır ki insan mutlaka zikir hallerinden birinde bulunur. Nitekim İmam Ebû’ş-Şücca ed-Deylemî, *Müsnedü'l-Firdevs* adlı eserinde Muaz b. Cebel’in (r.a.) Rasûlüllah’tan (sav) şöyle rivayet ettiğini haber verir. Rasûlüllah (sav), Allah’ı her durumda ve halde zikredin. Çünkü zikir hem Allah’a en sevimli ameldir. Hem de kulu dünya ve ahirette Allah’ın azabından korur, demiştir.

Yine hazreti Ali'den (ra) tahrîc edilmiştir ki Rasûlullah (sav) şöyle buyurdu: Amellerin en sağlamı her durumda Allah'ı zikretmektir. Allah şöyle buyurmuştur: “Öyle babayiğitler vardır ki ne alışveriş ne de ticaret onları Allah'ı zikretmekten alıkoyabilir.” (Nur, 24/37)

Tefsircilerin ve hadis âlimlerinin büyük çoğunluğu zikre devam edilmesi hakkında ayetlerin ve hadislerin olduğu yönünde ittifak (görüş birliği) içindedirler. İnsanın Allah'ı zikir hususunda gafil olması câiz değildir.

Taberânî *Kebîr*'inde ve Ebû Nuaym *Hilye*'sinde Hz Aişe'den (r.a.) rivayetle Rasûlullah'ın (s.a.v.) şöyle söylediğini tahrîc etmişlerdir: “İnsan oğlunun Allah'ı zikirsiz geçirdiği her an kıyamet günü onun için hüsrana olacaktır.”

Ebû Davud, Ebû Hüreyre'den (r.a.) Rasûlullah'ın (s.a.v.) şöyle söylediğini tahrîc etmiştir: “Her kim Allah'ı zikretmeden yatarsa kıyamet günü hüsrana uğrayanlardan olur. Her kim de Allah'ı zikretmeden oturursa kıyamet günü hüsrana uğrayanlardan olur. Beğavi *Mesâbîh*'inde, “Bir topluluk Allah'ı zikretmeden bir yerde oturursa ve Nebi'ye de salavat getirmezse” yi ilave ederek rivayet etmiştir.

İmam Ebû'l-Leys, Allah'u Teala'nın Mûsa'ya (a.s.) şöyle dediğini anlatır: “Ey Mûsa, ben bir kula gazaplandığım zaman bir alamet yaratırım. Hz. Mûsa, Ya Rabbi o alamet nedir, deyince de, O'na zikrimi unuttururum o da haramlara girer. Böylece benim azabımı hak etmiş olur.”

Bundan dolayı bazı ehl-i tahkîk, kişinin helak olması için Allah'ı zikrini unutmaması, tarîkat ehlinin de sapıklığa düşmesi için evrâd ve zikirlerini unutmaması yeter, demişlerdir.

Ebû Ali Dekkâk, Zikrin velayet nişânesi olduğunu ve zikre muvaffak olana bu nişânenin verildiğini söyler. Ardından şöyle devam eder: “Kim zikri terk ederse velilikten azledilir. Hedefe ulaşanlar zikirle ulaşmışlardır. Yerinde sayanlar da zikrin terkiyle kalakalmışlardır.”

İbn-i Rahaveyh Zührî'den “Hiçbir şey yoktur ki Allah’ı tesbih etmesin” (İsra, 17/44) ayeti ile ilgili Rasulüllah’ın (sav) şöyle söylediğini tahrîc etmiştir: Av kaçmaz, sopa devrilmez, acı dinmez ancak tesbihin terki ile.

Enes (r.a.) Rasulüllah’ın (sav) şöyle söylediğini merfû olarak haber verir: “Hayvanların ve bitkilerin ecelleri tesbihlerinin kesilmesi ile gelir, ruhları kabzolunur.”

Tesbih, namaz, dua ve çeşitli zikir anlamlarına gelir. Bir şeyin tesbihi söz ile ya da hal ile olur. Ben bir gün üstadım, mürşidim şeyh Sivâsî hazretlerinden şunu işittim: Her ağaçta onun tesbihine işaret eden bir nur vardır, dedi. Ben de bu nur ne iledir, dedim. Ben günler sonra bu sırrı anladım. Allah’ın izni ile ağaç kuruyunca bir şeyin tesbihinin kesilmesinin nurun kesilmesi ile olduğunu anladım. Nurun kesilmesi de onun öldüğüne işaret eder. Tıpkı bunun gibi insanın da zikri unutmak suretiyle kalbinin nuru sönerse kalbi ölür. Ey Allah’ım bizi zikrinle dirilt. Bulduğumuz durumumuzu en iyi hale dönüştür. Amin

İKİNCİ BAHÇE:

İkinci bahçe, Lâ ilâhe illallah zikrinin diğer bütün zikirlerle üstünlüğü hakkındadır.

Şunu bil ki önde gelen kişi ve âlimler hangi zikir daha üstün diye görüş ayrılığına düştüler. Bazıları Tekbir, bazıları Tehlil daha üstündür, dediler. Hepsi de kendilerine göre bir sebep belirttiler. Ancak hak olan tehlilin zikirler içinde en üstün ve en yüce olduğudur.

Çünkü Lâ ilâhe illallah kelimesinin fazileti konusunda bir çok mütevâtir haber gelmiş, pek çok da eser yazılmıştır. Kim “Lâ ilâhe ilallah” ehli olmazsa ömrünü zikirlerle geçirirse bile diğer zikirleri ona fayda vermez.

Deylemî Enes’ten (r.a.) rivayet etmiştir. Rasulüllah (s.a.v.) şöyle dedi: “Allah Mûsa’ya (a.s.) şöyle vahyetti: Muhammed (sav) ümmetinden öyle kimseler vardır ki

onlar bir vadi ve yüksek bir yerde durup insanları “Lâ ilâhe illallah” demeye çağırırlar. Allah o insanlara nebilerin sevabını verir.”

Fakat Tekbir, Tesbih ve Tahmid ile ilgili hadislere gelince bunlar açıklayacağımız üzere, Lâ ilâhe illallah’ın faziletine dair olanların ölçüsünde rivayetler değildir.

Tehlil nasıl en üstün zikir olmasın ki! Tehlil, Kelime-i tevhiddir. Peygamberler o kelimeyi tebliğ etmek ve onun için savaşmakla emrolunmuşlardır. Kitaplar ve suhurlar insanları kelime-i tevhide çağırarak için indirilmiştir.

Nitekim İbn-i Cüreyh ve İbn-i Ebi Hatem Ebü’l-Âliye’den, İbnü’l-Münzir ve Abdullah b. Hamîd de Mücâhid’den (r.a.) Allah’ın “De ki: Ey ehl-i Kitab! Bizimle sizin arasındaki ortak kelimeye gelin, Allah’tan başkasına kulluk etmemeye.” (Ali İmran, 3/61) ayetini tefsir ederken tahrîc ettiler. Ebü’l-Âliye ve Mücahit Rasullullah’ın (sav) şöyle dediğini naklettiler: “Ortak kelime Lâ ilâhe illallah kelimesidir.”

Miškâtü’l-Mevâiz ve başka yerde şöyle dendi. Hz. Ali’den (r.a.) rivayet edildi. O şöyle dedi: Yaratılanların efendisinden işittim. O’da meleklerin efendisinden şöyle işitmiş: “Hiçbir peygambere Lâ ilâhe illallah’tan daha üstün bir kelime inmedi. Allah bütün peygamberlere yerin ve göklerin kendisi ile ayakta durduğu kelime olan tevhid kelimesine ümmetlerini davet etmelerini emretmiştir. O ihlâs kelimesidir, İslam kelimesidir, takva kelimesidir, nur kelimesidir, necat kelimesidir, rahmet kelimesidir ve Allah’ın en yüce kelimesidir. Kim ihlâs ile o kelimeyi söylerse denizlerin köpüğü kadar günahı olsa da Allah onu affeder.”

Hakim Şeddâd b. Evs’ten şöyle tahrîc etmiştir: Ben Allah Rasulünün yanında idim. Bize ellerimizi kaldırıp ‘Lâ ilâhe illallah’ dememizi söyledi. Biz de söyledik. Sonra şöyle dedi: “Ey Allahım şüphesiz sen beni bu kelime ile gönderdin. Bana bu kelimeyi emrettin. Bana cenneti vaad ettin. Şüphesiz Sen vaadinden dönmezsün.” Sonra Rasullullah (s.a.v): “Müjdeler olsun! Allah sizi affetti, dedi.”

Netice olarak Lâ ilâhe illallah kelimesi zikirler içinde en faziletlisi en muazzamı ve en faydalısıdır.

Fakat Beydâvî, *Keşşâf* ve Ebû's-Suûd "Ey iman edenler, Allah'ı çokça zikredin. Onu sabah akşam tesbih edin." (Ahzab, 33/41-42) ayetiyle ilgili şöyle dediler: "Tesbih diğer zikirler arasında kapsamından dolayı zikirle özdeşleştirilmiştir. Çünkü tesbih zikirlerin en faziletlisidir ve zikrin içinde temeldir."

Bu, Tesbih ve takdisin faziletine delalet eden bazı hadislere dayanarak zorlama ile ortaya konulan zayıf bir değerlendirmedir.

Bu konuda bir tartışma vardır. Buna Allâme Nizâmüddîn Nisâbü'rî dikkat çekmiştir. Cârullah şöyle dedi: "Tesbih diğer zikirler içinde zikre has kılındı. Bunun sebebi diğer zikirlere üstün olması içindir. Çünkü tesbih'te Allah'ın zatını tenzih vardır." Burada şöyle söyleyenebilir: Bu düşünce her ne kadar yukarıdaki "zıkr-i kesîr" ayetindeki kastın kulluğun tamamı demek ya da tesbihten kasıt ise namazlardır. İki vakitten (sabah akşam) kasıt tamamıdır veya sabah ve akşam-yatsı namazlarıdır dense de Rasulüllah'ın (sav) şu sözüyle çelişir: " Zikrin en faziletlisi Lâ ilâhe illahtır." Suyûtî'nin sözü burada sona erdi.

Molla Ebû's-Suûd İbn-i Mesud'dan (r.a.) şöyle nakletmiştir: "Tesbihten kasıt namazlardır."

Celâleddîn Es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr* isimli tefsirinde şöyle demiştir: "Abdürrezzak ve Abdullah b. Hamid Katade'den, Said b. Mansur ve İbn-i Münzir de Ebû Aliye'den tahrîc etmişlerdir ki Katade ve Ebû Âliye 'Allah'ı sabah akşam tesbih edin' ayetini, sabah ve akşam namazlarını kılın, şeklinde tefsir etmişlerdir." İbn-i Ebî Hâtim de Mukâtilden şöyle tahrîc etmiştir: "Sabah ve akşam namazlarını kılın."

İmam Ebû'l-Muîn En-Nefesî "Sabah akşam tesbih et" (Ali-İmran, 3/41) ayetini, sabah ve akşam namazları, diye tefsir etmiştir.

Böylece Allah'ın, "O'nu tesbih edin." emrinden murad dil ile yapılan zikir değildir. "Allah'ı bol bol zikredin" ayetinden murad da tefsirlerin çoğunluğunun açıkladığına göre de böyledir.

Tesbihin buradaki (zikre) atfı özel olanın genel olana atfedilmesi gibi değildir. Buradan anlaşılması gereken, tesbihin zikirlerin en faziletli oluşu da değildir.

Gerçek olan şudur ki: Allâme Nisâbü'rî'nin sözü doğru değildir. Çünkü aklî ve naklî deliller tahkik ve tasdik ediyor ki: Tirmîzî *Sünen*'inde, İbn-i Hibbân *Sahih*'inde, Hâkim *Müstedrek*'inde Cabirden ve yine İbn-i Mâce ve Nesai Enes'ten (r.a.) şunu tahrîc etmişlerdir: Enes ve Cabir (r.anhüma) Rasulüllah'ın (s.a.v) şöyle söylediğini naklettiler: "Zikrin en faziletlisi Lâ ilâhe illallah'tır. En faziletli dua da Elhamdülillah'tır."

Nitekim Taberânî İbn-i Ömer'den (r.a) Allah Rasülü'nün (s.a.v) şöyle söylediğini tahrîc etmiştir: "Lâ ilâhe illallah'tan daha faziletli bir zikir yoktur." Bu hadis *Mesâbih* ve *el-Câmiü's-Sağîr*'de de vardır.

Nitekim Ebû'l-Leys, Ömer ve Molla Abdülmuttallib b. Hantab'dan (ra) şöyle bir hadis rivayet etmiştir: "Benim ve benden önceki peygamberlerin söylediği en faziletli söz Lâ ilâhe illallah'tır."

Bu hadisi zikreden Molla Gürânî "Allah'ın zikri en büyüktür" (Ankebut 45/29) ayetinin tefsirinde şöyle demiştir: Rasulüllah'ın hadiste "Benim ve benden önceki Peygamberlerin söylediği..." demesinde de olduğu gibi, Allah'ın zikri, namazdan daha büyüktür.

İhyâ'da, bu konuda iki görüş vardır, denmiştir.

Bunlardan birincisi, Allah'ın sizi zikretmesi sizin onu zikretmenizden daha büyüktür. İkincisi ise Allah'ı zikretmek her türlü ibadetten daha büyüktür.

Nitekim Beyhâkî, *el-Esmâ ve's-Sıfât* adlı eserinde Yahya b. Talhâ'dan şöyle bir tahrîc'de bulunmuştur: Hz. Ömer (r.a.) Talha'yı hüznü bir halde görmüş ve ona, Bu halin ne ey İbn-i Talha, demiştir. İbn-i Talha da şöyle demiştir: Ben Allah Rasulünün (sav) şöyle dediğini işittim: Ben öyle bir kelime biliyorum ki kim o kelimeyi ölüm anında söylerse Allah o'nun sıkıntısını giderir, rengini de nurlandırır. Beni o'nu söylemekten men eden sadece kudrettir. Ki Rasulüllah vefat etti. Hz. Ömer (r.a.), Ben onu biliyorum, dedi. İbn-i Talha, nedir o diye sorunca Hz. Ömer; "O Lâ ilâhe illallah'tır, odur vallahi odur, dedi."

İmam Ebû's-Şücca Ed-Deylemî *Müsnedü'l-Firdevs*'te İbn-i Mesud'dan (r.a.) şöyle tahrîc etmiştir: Ben Allah Rasülü'nün (s.a.v) Muaz b. Cebel'e (r.a.) şöyle

söylediğini işittim: Ey Muaz! sana ne oluyor ki sabah namazlarına gelmiyorsun. Muaz, Ya Rasûlüllah Ben sana gelmeden önce her sabah yedi bin tesbih söylüyorum, dedi. Rasulüllah (sav), Ben sana bazı kelimeler öğreteyim ki o kelimeler yedi tanedir. Hem sana hafif gelir, ama terazide ağırdırlar. O kelimeleri ne melekler yazabilir ne de yer ehli. Muaz, Elbette Ya Rasûlüllah, dedi. Rasulüllah (sav), Rızân kadar Lâ ilâhe illallah, arşının ağırlığı kadar Lâ ilâhe illallah, meleklerinin sayısı kadar Lâ ilâhe illallah, yarattıklarının sayısı kadar Lâ ilâhe illallah, Yeryüzünün sakinleri kadar Lâ ilâhe illallah, göklerin sakinleri kadar Lâ ilâhe illallah, bu ikisinin arasındakilerin sakinleri kadar Lâ ilâhe illallah.

Bu tesbihi bir defa söylemek yedi bin tesbihten daha efdal ve muazzam olmasaydı, Rasulüllah (sav) Muaz'ı buna teşvik etmezdi. Gerçek evvel-âhir söylediğimiz gibi ortaya çıkmış oldu.

Muhakkak 'Lâ ilâhe illallah' kelimesi tesbihten ve diğer zikirlerden daha üstündür. Şüphesiz bu kelime Allah'ın isimlerinin ve zikirlerin aslıdır.

Bu konuda Vehb b. Münebbih'ten (r.a.) şöyle bir rivayet vardır: Kim Lâ ilâhe illallah derse Allah'ı bütün isim ve sıfatları ile zikretmiş olur.

Fakir bu konuda şöyle der: bu kelime ile işin başlangıcında iman ortaya çıkar. Ömrün ortasında kalb onunla tatmin olur. Hayatın sonunda başarı onunla elde edilir, felaha onunla ulaşılır. Kıyamet günü Müminin alameti bu kelimedir. Bu kelimeyi Rabbimiz "Allah'ı çok zikredin" (Ahzab, 33/41) ayeti ile çok söylememizi bize emretmiştir.

Nitekim Buhârînin *Târih*'inde ve İbn-i Adiyy'in *Kâmil*'inde Ebû Hüreyre'den (r.a.) tahrîcleri bu anlamı tefsir eder: Nebi (s.a.v.) şöyle buyurdu: Onunla sizin aranız ayrılmadan evvel Lâ ilâhe illallah'ı çok söyleyin. Ölülerinize de telkin edin.

İmam Ahmed *Müsned*'inde, İmam Deylemî *Müsnedü'l-Firdevs*'inde Ebû Hüreyre ve İbn-i Abbas'tan (r.a.) şöyle bir tahrîcte bulunmuşlardır, Rasulüllah (sav) şöyle buyurdu: İmanınızı yenileyin ve Lâ ilâhe illallah zikrini çok söyleyin.

Taberânî Ebû Hüreyre'den (r.a.) şöyle tahrîc etmiştir. Rasulü Allah (sav) şöyle buyurdu: “Kim Allah'ı çok zikrederse nifaktan emin olur.”

Deylemî Hz. Aişe'den (r.a.) şöyle rivayet etmiştir: Rasulü Allah (sav) şöyle buyurdu: Kim Allah'ı çok zikrederse Allah onu sever demiştir.

Bu hadisi Münâvî şöyle şerh etmiştir: Yani Allah onu dostlarından kılar, demektir. Çünkü zikir dostluğun nişânesidir.

Ebû Ya'la *Müsned*'inde Ebûbekir'den (r.a.) şöyle tahrîc etmiştir. Rasulü Allah (sav) şöyle buyurdu: Sizlere Lâ ilâhe illallah demek ve istiğfâr getirmek gerekir. Bunları çoğaltın. Çünkü iblis şöyle der: Ben insanları günahlarla helak ettim, onlar da beni Lâ ilâhe illallah ve istiğfar ile helak ettiler.

Sonra Fakir şöyle der: Vehb b. Münebbih'in (r.a.) rivayeti şunu ortaya koymuştur ki, Lâ ilâhe illallah'ın içinde tenzih, tahmid ve tekbir vardır. Çünkü Ma'bud, kullarının hepsinin ibadetine müstehaktır. Fakat Allah her türlü noksanlıktan uzak olmalıdır. Kudret, büyüklük, azamet ve benzeri gibi kâmil sıfatlarla da muttasıf olmalıdır. Allah kullarını yaratmış, terbiye etmiş ve onlara nimetler vermiş olduğundan fiillerinde de övülmelidir.

Hâsılı tevhid'de tenzih vardır. Eğer tevhitte tenzîh olmasa idi, bu tam bir tevhid olmazdı.

Tirmîzî Abdullah b. Amr b. As'tan (r.a.) şöyle rivayet etmiştir: Tesbih mizanın yarısıdır. Ve elhamdülillah mizanı doldurur. Tekbirle Allah arasında perde yoktur.

Yani tenzih ve tahmid de kapsadığından dolayı onunla (Tekbirle) Allah arasında bir perde yoktur.

Şu apaçık ortaya çıkmıştır ki: Bizim için Lâ ilâhe illallah kelimesine dâir sıfatların nefyedilmesine sebep olan katı tenzih düşüncesi ile zatın yenilendiği vehmine sebep olan katı teşbih anlayışı arasında orta bir yol ortaya çıkmıştır. Allah iki anlayıştan da münezzehtir. O kelamıyla Mütেকellim, işitmesiyle Semî', görmesiyle de Basîr'dir. O bir benzerinin olmadığı Semî' ve Basîr'dir.

Allah kendi kalamı ile konuşur, kendi işitmesi ile işitir. Kendi görmesi ile görür. Allah gibi yoktur. O Semî ve Alîmdir.

Belki de *Keşşâf* Sahibi kendisi mutezile geleneğine mensub olduğu ve Mutezile de tenzih düşüncesinde aşırıya gittiklerinden tesbihi tehlilin önüne geçirmede aşırı bir hırs göstermiştir.

Mutezile, Allah şerri yaratmaz diyerek kulların kötü fiilleri yaratabildiklerini iddia ettiler. Aynı şekilde Allah'ı zulümden uzak tutmak için kullara azab da etmez, dediler. Fakat Mutezile yaratılanları, fiillerini yaratıcı kılmıştır.

Tıpkı yağmurdan kaçan ve bir çatının altına sığınan kimseler oldular. Allah zâlimlerin söylediğinden yücedir.

Sonuç olarak 'Lâ ilâhe illallah' kelimesi zikirlerin en faziletlisi ve en muazzamıdır. Biz bu kelimedenden daha büyüğünü bilmiyoruz.

ÜÇÜNCÜ BAHÇE:

Üçüncü Bahçe, Lâ ilâhe illallah'ın faziletlerine işaret eden ayetler ve sahih hadisler hakkındadır.

Bu hususta pekçok ayet vardır. Onlardan biri şöyledir: "Bil ki Allah'tan başka ilah yoktur. Kendin ve kadın-erkek mü'minler için istiğfar et." (Muhammed, 47/19) Buradaki emir devamlılık ifade eder.

Buradaki zamir şe'n (durum) içindir. Buradaki (fâ) mahzuf (gizlenmiş) şartın cevabı içindir ki takdiri şöyledir: Ey Muhammed (sav) Tevhid ehlinin saadetini ve müşriklerin şekavetini öğrendiğin zaman Lilahe illallah'ın marifeti ve tebliğinde sebat et. Bununla ümmetinin sebat etmesini istedi. Çünkü kendisinin Lâ ilâhe illallah'ta sebatı, evvel-ahir Allah katında muhakkaktır. Kezâ istiğfar da böyledir. Ümmetinin tenzîhi için bir istiğfardır. Zira kendisinin geçmiş ve gelecek günahları bağışlanmıştır.

Muhakkak ki Nebiler masumdurlar. Lâ ilâhe illallah'ın istiğfar'dan önce gelmesinde diğer zikirlerin La ilhe illallah üzerine bina edilmesinin işareti vardır. Ebû

Hanife'ye göre mana Allah dışında ilah hakikatte yoktur, sadece Allah vardır, demektir. Bu te'kit içindir.

Şafii'ye göre ise, İlâh cinsinden hiçbir ilâh yoktur, ancak Allah vardır, demektir.

Ebû Hanife ye göre ispat ve nefy arasında ölen kimse Mü'min olarak ölmüştür. Bu görüş İmam-ı Şafî'ye muhaliftir.

Diğer ayetlere gelince, o ayetleri zikretmede mekân darlığı vardır.

Lâ ilâhe illallah'ın faziletlerine işaret eden hadislere gelince: Deylemî, İbn-i Abbas'tan (ra) tahrîc etmiştir. Nebi (sav) şöyle buyurdu: "Size Kuran'ın faziletlerini ve faydalarını haber vereyim mi! Allah'ı birlemek Allah'ın Kitabında otuz altı yerdedir."

Sahabe elbette haber ver, dediler. Rasulüllah (sav): "Lâ ilâhe illallah'ı kim ömründe ihlaslı olarak bir defa söylese Allah onun açık gizli geçmiş bütün günahlarını affeder."

Mevsîlî *Sünen*'inde ve Ebû Nuaym el-İsfehânî Ebû Said el-Hudrî'den tahrîc etmişlerdir. Rasulüllah (sav) şöyle buyurdu: "Mûsa Aleyhisselam Rabbine, Yâ Rabbi bana seni zikredeceğim ve dua edeceğim bir şey öğret, dedi. Allah, Lâ ilâhe illallah de, dedi. Mûsa, Lâ ilâhe illâ ente, dedi. Ve bütün kulların onu söylüyor, ben kendime mahsus olacak bir zikir istiyorum, dedi. Allah Teala; Ey Mûsa! Yedi kat gök ve benden başka onların dolusu ve yedi kat yer terazinin bir kefesine Lâ ilâhe illallah terazinin diğer kefesine konulsa, Lâ ilâhe illallah daha ağır ve üstün gelir." Bu hadis Mevsîlî'de de vardır.

İbn-i Ebi dünya *Muhayyer*'inde, Beyhâkî *Şua'bü'l-Îman*'ında Ebû Hureyre'den (ra) şöyle tahrîc etmişlerdir. Rasulüllah (sav) şöyle buyurdu: "Ölüm meleği bir adama geldi. Adamın azalarını yardı ve bir hayır göremedi. Kalbini yardı yine bir hayır göremedi. Sakalını araladı ve dili damağına yapışmış olarak Lâ ilâhe illallah derken, gördü. Allah onu bu ihlâslı kelime hatırına affetti."

Beyhâkî, Hasan'dan (r.a.) tahrîc etmiştir. Rasulüllah (sav) şöyle dedi: "Kim Lâ ilâhe illallah derse sayfasındaki günahlar gider. Bir o kadar da sevap yazılır."

Taberânî *Kebîr*'inde ve İbn-i Hibbân *Sünen*'inde Ebû Derda'dan (r.a.) tahrîc etmişlerdir. Rasulü Allah (sav) şöyle buyurdu: Lâ ilâhe illallah'ı yüz defa söyleyen hiçbir kul yoktur ki Allah onu kıyamet günü yüzü dolunay gibi olduğu halde diriltimesin. Kıyamet günü hiç kimsenin ameli o kişinin amelinden daha yüksek olamaz. Ancak o kişi gibi veya o kişiden daha çok söyleyen kişi hariç.

Ahmed, Ebû Davud, Taberânî, Hakim ve Beyhâkî Muaz b. Cebel'den (r.a.) tahrîc etmişlerdir: "Kimin son nefesi 'La ilhe illallah' olursa cennete girer."

Nitekim Taberânî Ebû Derda'dan (r.a.) tahrîc etmiştir. Rasulü Allah (sav) şöyle buyurdu: "Kim sabaha ulaştığında 'Lâ ilâhe illallahu vallahu ekber' derse boynunu cehennemden kurtarmış olur."

İmam Ahmed ve Taberânî Süheyl b. Beyda'dan tahrîc etmişlerdir. O dedi ki: Biz Rasulü Allah (sav) ile beraber bir yolculukta idik. Ben onun terkisinde idim. Rasulü Allah (sav) sesini yükselterek, Ey Süheyl! dedi. İnsanlar toplandı ve Rasulü Allah (sav), kim Lâ ilâhe illallah diye şahadet ederse cennet ona vacib olur, buyurdu.

Müslim ve Tirmîzî Ubâde b. Sâmit'ten (ra) tahrîc ettiler: Kim Lâ ilâhe illallah diye şahadet ederse Allah ona cehennemi haram kılar.

İmam ed-Deylemî Ebâ Eyyüb el-Ensârî'den tahrîc etmiştir. Rasulü Allah (sav) şöyle buyurdu: "Lâ ilâhe illallah diyen kişi Cehenneme girmez."

İmam ed-Deylemî *Müsned*'inde İbni Mesud ve İbn-i Ömer'den (r.anhüma) tahrîc etmiştir. Rasulü Allah (sav) şöyle dedi: "Kim Lâ ilâhe illallah derse hatası ona hiçbir zarar vermez. Bu tıpkı Allah'a şirk koşan kimseye iyiliklerinin fayda vermeyeceği gibidir."

İmam ed-Deylemî *Müsned*'inde Ebû Hureyre'den (ra) tahrîc etmiştir. Rasulü Allah (sav) şöyle buyurdu: "Cennetin fiyatı Lâ ilâhe illallahtır. Nimetin fiyatı elhamdülillahtır."

Ahmet, Bezzar, Beyhâkî ve İbn-i Merdüviye Muaz b. Cebel'den (ra) tahrîc etmişlerdir. Rasulü Allah (sav) şöyle buyurdu: "Cennetin anahtarı Lâ ilâhe illallah'tır."

Taberânî Zeyb b. Erkam ve Ebû Hureyre'den (r.anhüma) tahrîc etmiştir. Rasulü Allah (sav) şöyle buyurdu: “Kim ihlâslı olarak Lâ ilâhe illallah derse cennete girer ve ihlâs Allahın haramlarından kaçınmandır.”

Buhârî ve Müslim *Sahih*'lerinde ve Nesai, İbn-i Mâce ve Beyhâkî Utbân b. Mâlik'ten (ra) tahrîc etmişlerdir. Rasulü Allah (sav) şöyle buyurdu: “Muhakkak ki Allah, rızasını arıyarak Lâ ilâhe illallah diyen kimseye cehennem ateşini haram etmiştir.”

İbn-i Merdüviyye ve İbn-i Neccar Enes'ten (ra) tahrîc etmişlerdir. Rasulü Allah (sav) şöyle buyurdu: “Babanın evladına duası ve Lâ ilâhe illallah ile Allah arasında perde yoktur.”

İbn-i Merdüviyye Ebû Hureyre'den (ra) dan tahrîc etmiştir. Rasulü Allah (sav) şöyle buyurdu: “Kul ‘Lâ ilâhe illallah’ı ihlâslı olarak söylerse semanın kapıları ona açılır. (Bu söz) tâ arşa ulaşır.”

İmam ed-Deylemî Ebûbekir Sıddık'tan (ra) tahrîc etmiştir. Allah Rasulu (sav) şöyle buyurdu: Urvetü'l-Vüskâ'ya (Sapasağlam halat) yapışın. O Lâ ilâhe illallah sözüdür.

Müslim ve Buhârî Enes'ten (ra) tahrîc etmişlerdir. O yani Malik b. Dıhşem, Lâ ilâhe illallah demedi mi? Sahabe; Söyledi fakat kalpten değil, dedi. Rasûlullah (sav) şöyle buyurdu: “Bir kimse Allah'tan başka ilah olmadığına, benim de Allah'ın peygamberi olduğuma şahadet etmezse cehenneme girer.”

İbn-i Merdüviyye Hz. Aişe'den (r.anha) tahrîc etmiştir. Rasûlullah (sav) şöyle buyurdu: “Müminlerin mezarlarından dirildikleri gün şiarları Lâ ilâhe illallah sözüdür. Ve o Müminler yalnızca Allah'a tevekkül ederler.”

Ed-Deylemî İbn-i Abbas'tan (ra) tahrîc etmiştir. Rasulü Allah (sav) şöyle buyurdu: “Lâ ilâhe illallah kendisini söyleyeni doksan dokuz beladan korur. Bu belaların en aşağısı kederdir.”

Müslim ve Buhârî *Sahih*'lerinde ve Ebû Davud, Nesai, İbn-i Mâce ve Tirmîzî Ebû Hureyre'den (ra) tahrîc etmişlerdir. Rasulü Allah (sav) şöyle buyurdu: "Ben insanlarla onlar Lâ ilâhe illallah deyinceye ve benim peygamber olduğuma şehadet edinceye kadar savaşmakla emrolundum. Bunu söylerlerse kanlarını ve mallarını korumuş olurlar. Hesabları Allah'a aittir." Bu hadis mütevatirdir.

Müslim Üsame'den (ra) tahrîc etmiştir. Rasulü Allah (sav) şöyle buyurdu: "Ey Üsame o adamı Lâ ilâhe illallah dediği halde mi öldürdün!"

İmam ed-Deylemî *Müsned*'inde Enes'ten (ra) tahrîc etmiştir. Rasulü Allah (sav) şöyle buyurdu: "Kim Lâ ilâhe illallah derse ve bunu uzatarak söylerse büyük günahlarından dört bini silinmiş olur."

Bu hadisi İmam Ebû'l-Leys Tenbih'inde zikretmiş ve demiştir ki, şöyle denildi: Ey Allah'ın elçisi eğer dört bin günahı yoksa! Rasulü Allah (sav) şöyle buyurdu: "Allah onun ailesinin ve komşularının günahlarını affeder."

İmam ed-Deylemî *Müsnedü'l-Firdevs*'inde İbn-i Abbas'tan (ra) tahrîc etmiştir. Rasulü Allah (sav) şöyle buyurdu: "Şüphesiz ki Allah yeri ve gökleri yarattığı gün bir melek yarattı. Ve ona Lâ ilâhe illallah'ı uzatarak kesintiye uğratmaksızın, nefes bile almadan ve hiç son vermeden söylemesini emretti. Melek bu zikri sonlandırırca Allah İsrâfil'e sura üflemesini emreder ve kıyamet kopar."

Ebûr-Rabî el-Lefîf el-Mâlikî'den şöyle rivayet edilmiştir. O şöyle der: ben Rasulü Allah'ın (sav), Kim yetmiş bin defa Lâ ilâhe illallah derse Allah ona cenneti helal kılar. O kişiyi cehennem hak etse bile cehennemden korur, sözünü duydum. Ve ben bunu yetmiş bin defa söyledim. Daha sonra Hadramût'a gittim. Orada ehl-i keşif bir çocuk gördüm. Ağlıyordu. Ona niçin ağlıyorsun, dedi. Çocuk, Annemi cehenneme girerken gördüm, dedi. Ben hemen kendiliğimden yetmiş bin kelime-i tevhidin sevabını bu çocuğun annesinin cehennemden kurtulması için bağışladım. Çok geçmeden çocuk gülmeye başladı. Çocuğa niçin gülüyorsun, dedi. Çocuk, Annemi cehennemden çıkarken gördüm, dedi. Ben olayın doğruluğun gözlerimle gördüm ve çocuğun ehl-i keşif olduğunu anladım. Şeyh bu hadisi *Fütühât*'ında zikreder.

Fetâva'l-Hadîsiyye adlı kitabta İyâz'dan Lâ ilâhe illallah'ın ism-i Âzam olduğu, onunla dua edilince duaya icabet edildiği nakledilir.

Ebûl-Abbas Ahmed el-Bûnî şöyle dedi: Kim hilali gördüğünde bin defa Lâ ilâhe illallah derse beden hastalığından emniyette olur. Kim şehre girerken bin defa bunu söylerse şehrin fitnesinden emîn olur. Her kim bin defa veba salgınında bunu derse salgından kurtulur.

Bu kelimedede doksan dokuz adedî nurlu özellik ile altmış altı ferdî nurlu özellik vardır.

Bazı büyükler de tecrübe etmişlerdir ki, Kim içinde veba olan bir belde sabah akşam on iki defa bu kelimeyi söylerse gündüzünde ve gecesinde on iki salgından emin olur. Çünkü bu kelime kale (burç) gibi gibi on iki harftir. O Allah'ın kalesidir. Bu bir çok defa tecrübe edilmiştir. Bu konuda rivayet çok uzundur. Fakat ben sözü uzatmaktan çekindiğim için rivayetleri almadım.

DÖRDÜNCÜ BAHÇE:

Dördüncü bahçe zikrin çeşitlerinin, zikir meclislerinin ve zikir halkalarının faziletine işaret eden hadisler hakkındadır.

İmam Ahmed b. Hanbel ve Taberânî, Muaz ve Enes'ten (r.anhüma) tahrîc etmişlerdir. Bir adam Rasulullah'a sordu: Hangi Mücâhid sevap yönünden daha büyüktür? Rasûlullah: En çok zikredendir, dedi. Adam, Hangi musallî (namaz kılan) sevap bakımından daha büyüktür? dedi. Sonra oruç ve başka şeyler (ibadetler) hakkında da aynı şeyleri sordu. Allah Rasulu hepsinde de Allah'ı en çok zikreden, diye cevap verdi.

Ebûbekir (ra), Ömer'e (ra), Ey Hafsa'nın babası! Zikredenler bütün sevapları aldılar, dedi. Allah Rasulü; evet, dedi. Bu hadis "Allah'ı çok zikredin" ayeti ile ilgili olarak *ed-Dürrü'l-Mensûr ve'l-Bedri'l Münîr*'de zikredilmiştir.

Tirmîzî, İbn-i Zefir'den şöyle tahrîc etmiştir. Ebü'd-Derda'nın cariyesi; Ebü'd-Derdâ'ya şöyle sordu: Senin cinsin ne? Ebü'd-Derdâ; Senin gibi insanoğluyum, dedi. Cariye; Sen nasıl insanoğlusun seni kırk kere zehirledim ve sana zarar veremedim, dedi. Ebü'd-Derdâ; Sen Allah'ı çok zikredenlere hiçbir şeyin zarar vermediğini bilmez misin? Ben Allah'ı ism-i Azam'ı (en büyük ismi) ile zikrediyorum ve o da : “Bismillahillezi la yedurru maa'smihi şey'ün fil'ardi vela fis'semâ ve hüve's-Semiu'l-Alim.” dir, dedi. (Allah'ın adıyla yerde ve gökte hiçbir şey insana zarar veremez.)Sonra Allah rızası için cariyesini serbest bıraktı.

İmam Ahmed ve Tirmîzî'nin Enes'ten (ra) tahrîc ettiğine göre Allah Rasulü şöyle buyurdu: Cennet bahçesine uğradığınız zaman oraya oturuverin. “Cennet bahçesi nedir ya Rasûlüllah?” dediler. Rasûlüllah ; Zikir halkalarıdır, dedi.

Müslim, Buhârî, Ahmed ve Nesai Ebû Said El-Hudrî ve Muâviye'den şöyle rivayet ettiler. Allah Rasulü, Allah'ı zikreden bir topluluğa uğradı ve onlara şöyle dedi: “Cebrail bana geldi ve sizinle meleklerine övündüğünü haber verdi.”

İmam Ahmed b. Hanbel *Müsned*'inde Sabit el-Bustanî'den (ra) şöyle tahrîc etmiştir. Allah Rasulü (sav) şöyle buyurdu: “Zikir ehli toplandıkları zaman üzerlerinde sanki dağlar vardır. Allah'ı zikri bitirince hiçbir şey kalmaz .”

İmam Ahmed, Müslim, Tirmîzî, İbn-i Mâce, İbn-i Ebi Şeybe ve Beyhâkî Ebû Hureyre (ra) ve Ebû Said'den (ra) şöyle tahrîc etmişlerdir: Allah Rasulü (sav) şöyle buyurdu: “Bir topluluk Allah'ı zikretmek için oturduklarında melekler onları kuşatır, rahmet onları kaplar, üzerlerine Sekîne (iç huzuru) iner, Allah onları kendi yanındakilere zikreder.”

Müslim ve Buhârî *Sahih*'lerinde, Beyhâkî *Esmâ ve's-Sıfât*'ta Ebû Hureyre'den (ra) şöyle tahrîc etmişlerdir. Allah Rasulü (sav) şöyle buyurdu: Muhakkak ki Allah'ın yeryüzünde dolaşan faziletli melekleri vardır. Bunlar zikir meclislerini ararlar. Bir topluluğu Allah'ı zikrederken bulurlarsa birbirlerini 'haydi hacetinize gelin' diye çağırırlar. O topluluğu semaya kadar kanatlarıyla örterler. Topluluk zikri bitirip dağılınca melekler de semaya yükselir. Rableri onlara, kendisi en iyi bildiği halde,

nereden geliyorsunuz, diye sorar. Melekler: Biz seni tesbih eden, büyükleyen, hamdeden ve sana tehlil getirenlerin yanından geliyoruz, derler. Allah sorar: Onlar beni gördüler mi? Melekler, hayır derler. Allah, beni görselerdi ne yaparlardı, der. Melekler: Onlar seni görselerdi hem ibadete hem de tesbih ve zikre daha düşkün olurlardı, derler. Allah benden ne istiyorlar, diye sorar. Melekler Cenneti istiyorlar, derler. Allah cenneti gördüler mi? der. Melekler hayır, derler. Allah cenneti görselerdi ne olurdu der. Allah neden bana sığınıyorlar, der. Melekler, Cehennemden derler. Allah onlar Cehennemi gördüler mi? der. Melekler hayır, derler. Allah ya bir de görselerdi? der. Melekler: Senden bağışlanma istiyorlar derler. Allah, Ben sizi şahit tuttum onları affettim, benden istediklerini verdim. Kaçtıkları şeyden onları korudum. Melekler ya Rabbi onların içinde niyeti bu olmayanlar da var deyince Allah, ben onu da bağışladım, der. Onlar öyle bir topluluk ki onlarla oturanlar da kaybetmez.

Ahmed, Bezzar, Ebû Ya'la ve Taberânî Enes'ten (ra) Beyhâkî de Abdullah b. Muğaffel'den şöyle tahrîc etmişlerdir: Rasûlüllah (sav) şöyle buyurdu: Her hangi bir topluluk Allah'ı zikir için toplandıkları zaman semadan bir münadi onlara şöyle seslenir: Mağfiret olmuş olarak ve günahlarınız iyiliğe dönüşmüş olarak kalkın. Bir topluluk da bir araya gelir sonra Allah'ı zikretmezse bu onlar için kıyamet günü hüsrân olur.

Taberânî Amr b. Uyeyne ve Ebüd-Derda'dan (ra) şöyle tahrîc etmiştir. Rasûlüllah (sav) şöyle buyurmuştur: Kıyamet günü Allah bazı insanlar yüzleri inci gibi nurlu olduğu halde diriltir. Onlar ne şehit ne de peygamberdirler. Şehitler ve peygamberler onların konumuna ve Allah'a olan yakınlıklarına imrenirler.

Bir bedevî; onları bize tanıttiy Allah'ın Rasülü, dedi. Rasûlüllah (sav) şöyle dedi: Onlar birbirlerini Allah için seven çeşitli kabilelerden toplanıp Allah'ı zikir için bir araya gelen ve Allah'ı zikredenlerdir. Bu hadis *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da şu ayetin tefsirinde de zikredildi. "Beni zikredin ben de sizi zikredeyim" (Maide, 5/152)

İmam Ahmed, Buhârî, Müslim, Nesai, İbn-i Mâce, Beyhâkî *Şa'bü'l-İman*'da Ebû Hureyre'den (ra) şöyle tahrîc etmişlerdir. Rasûlüllah (sav) şöyle buyurdu: Allah Teala

şöyle buyurdu: “Ben kulumun zannı üzereyim. Beni yalnız zikrederse ben de onu yalnız anarım. Beni bir topluluk içinde zikrederse ben de onu, o topluluktan daha hayırlı bir toplulukta anarım. Bana bir karış yaklaşırsa ben ona bir kulaç yaklaşıyorum. Bana bir kulaç yaklaşırsa ben ona arşın yaklaşıyorum. O bana yürüyerek gelirse ben ona koşarak giderim.

Ed-Deylemî, *Müsnedü'l-Firdevs*'te Hz. Aişe'den (ranha) şu rivayeti tahrîc etti: “Kim bir şeyi severse onu çok zikreder.”

Taberânî Enes'in annesinden (ranha) şöyle tahrîc etmiştir. Ben Rasûlullah'a (sav) Bana nasihatta bulun, dedim. O da bana, farzlara özen göster, Allah'ı çok zikret. Allah'a onu çok zikretmekten daha sevimli bir şeyle gidemezsin, dedi. Bu hadis *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da da zikredildi.

Ahmed Muaz'dan (ra), Tirmîzî, Hâkim ve Beyhâkî Ebüd-Derda'dan (ra) tahrîc etti: Ebü'd-Derda dedi ki, Rasûlullah (sav) şöyle buyurdu: “Ben size, amellerinizin en safını ve Melîkiniz Allah katında en hayırlısını, derece bakımından en yükseğini ve düşmanınızla karşılaşıp ölüp öldürmenizden daha hayırlı olanını haber vereyim mi?” İnsanlar; evet ya Rasûlullah, dediler. Rasûlullah (sav) ; Allah'ı zikretmenizdir, dedi. İmam Es-Suyûtî bu hadisi, zikrin amellere, gazve ve sadakaya karşı üstünlüğü babında zikretmiştir.

İbn-i Ebi Şeybe, İbn-i Ömer'den (ra) şöyle tahrîc etmiştir. Rasûlullah (sav) şöyle buyurdu: Allah'ı sabah akşam zikretmek Allah yolunda savaşmaktan ve mal vermekten (tasadduk etmekten) daha hayırlıdır.

İbn-i Ebi'd-dünyâ, Bezzâr, İbn- Hıbbân, Taberânî ve Beyhâkî Muaz İbn-i Cebel'den (ra) şöyle tahrîc ettiler. O dedi ki: Rasûlullah'tan (sav) ayrıldığımda en son konuşmamız şöyle oldu: “Ben O'na (sav) hangi amel Allah'a daha sevimlidir, diye sordum. O da ; Ölürken dilinin Allah'ı zikirden ıslanmış olmasıdır, dedi.”

İbn-i Asâkir, Atâ b. Ebî Müslimden mürsel olarak tahrîc etmiştir. Rasûlullah (sav) şöyle buyurdu: “Allah'ı zikredin. Çünkü o senin taleb ettiğin şeye karşı senin yardımcındır.”

İbn-i Ebi'd-dünyâ ve Beyhâkî Abdullah b. Ömer'den (ra) şöyle tahrîc ettiler. Rasûlüllah (sav) şöyle buyurdu: "Her şeyin bir cilası vardır. Kalplerin cilası da Allah'ı zikretmektir. Allah'ı zikretmekten başka hiçbir şey Allah'ın azabından daha koruyucu değildir." Dediler ki: Allah yolunda cihad da mı ey Allah'ın elçisi?." Evet, kılıcı kırılana kadar savaşa bile, dedi.

İbn-i Adıyy, *Kâmil*'de, İbn-i Sina ve Ebû Nuaym *Tıbb*'da, Taberânî *Evsât* ve *Kebîr*'de Hz. Aişe'den (r.anha) şöyle tahrîc etmişlerdir. O dedi ki: Rasûlüllah (sav) şöyle buyurdu: "Yemeğinizi Allah'ı zikirle ve namazla tatlandırın. Yemeğin üzerine hemen uyumayın. Yoksa kalpleriniz kararır." Allah şöyle dedi: "Allah zikrine karşı kalpleri kararanlara yazıklar olsun" (Zümer, 39/22)

Taberânî Osman b. Ebi'l-As'tan (ra) şöyle tahrîc etmiştir Rasûlüllah (sav) şöyle buyurdu: Ey Osman! Allah'tan sakın ve açık-gizli Allah'ı zikret.

Bezzâr, Taberânî ve Beyhâkî İbn-ü Abbas'tan (ra) tahrîc ettiler. Rasûlüllah (sav) şöyle buyurdu: "Kim gece ibadetine tahammüle aciz ise, malını infak etmekte cimri ise, düşmana karşı da korkaksa Allah'ı çok zikretsın."

Taberânî Ebû Hureyre'den (ra) şöyle tahrîc etmiştir: "Kim Allah'ı çok zikrederse nifaktan beri (uzak) olur."

Abdullah b. Ahmet, Derdâ'dan (ra) tahrîc etmiştir. Nebi (sav) şöyle buyurdu: "Allah'ı her yerde ve mekanda, sevinçli ve üzüntülü anlarında zikret."

İmam Ahmed, hadîsin hasen olduğunu söyleyen Tirmîzî, hadîsin hasen olduğunu söyleyen Hâkim ve Beyhâkî Abdullah b. Bişr'den (ra) şöyle tahrîc etmişlerdir. Bir adam Rasûlüllah'a (sav) şöyle dedi: Ey Allah'ın Rasülü! İslam'ın kuralları pek çok oldu. Kendisine tutunacağım bir şeyi bana haber ver. Rasûlüllah (sav); Dilin Allah zikrinden bir an olsun (kuru) kalmasın, dedi.

Müslim *Sahih*'inde Tirmîzî de *Sünen*'inde Ebû Hureyre'den (ra) şöyle tahrîc etmişlerdir: Rasûlüllah (sav) Mekke yolunda idi. Cemdân denilen bir dağa uğradı.

Ve şöyle dedi: Haydi şu Cemdân'a Müferridûn gibi yürüyün. Müferridûn nedir Ey Allah'ın Rasülü? dediler. Onlar, kadın-erkek Allah'ı çok zikredenlerdir. Allah onları

affetti. Ve onlara büyük bir ecir hazırladı, dedi. Tirmîzî'nin rivayetinde; Müferridûn kimlerdir, dediler. Rasûlullah (sav); Kalpleri Allah zikri ile titreyip sadece ona bağlı olanlardır, dedi.

Zikir onların ağırlıklarını kaldırır onlar Allah'a hafif olarak gelirler. Kamus'ta kendilerini kuşatan şey dolayısı ile titreyen, kötü bir fiil veya sözü hissetmeyen kimsedir.

Beyhâkî *Şa'bü'l-Îman*'da Enes'ten (ra) şöyle tahrîc etmiştir. Rasûlullah (sav) şöyle buyurdu: “Sabah namazını kıldıktan sonra bir toplulukla beraber güneş doğuncaya kadar Allah'ı zikretmek bana hem dünyadan hem de içindekilerden daha sevimidir .İkinci namazını kılıp akşam oluncaya kadar bir toplulukla beraber Allah'ı zikretmek de bana hem dünyadan hem de içindekilerden daha sevimidir.”

Ubâde b. Sâmit'in rivayetinde (ra) Nebi (sav) şöyle buyurdu: “İsmail oğullarından dört kişiyi hürriyetine kavuşturılmaktan daha sevimidir.”

Taberânî Abdurrahman b. Sehl'den (ra) şöyle tahrîc etmiştir. Rasûlullah'a (sav) “Gece- gündüz (sabah akşam) Rablerine dua edenlerle beraber sen de sabır göster” (Kehf, 18/28) ayeti nazil oldu. Rasûlullah (sav) dışarı çıktı ve Allah'ı zikreden bir topluluk buldu. Onlardan bazısının saçı başı dağınık, cildi kurumuş ve buruşmuştu. Üzerlerinde bir elbiseleri vardı. Rasûlullah (sav) onları görünce onların yanına oturdu ve şöyle dedi: “Allah'ın bana emrettiğini ümmetim içinde var eden ve beni onlarla beraber sabırlı kılan Allah'a hamdolsun.”

Taberânî *Kebîr*'de İbn-i Mes'ud (ra) dan şöyle tahrîc etti. Allah Rasulu şöyle buyurdu: Allah gafiller içinde kendisini zikredeni affeder. Onun yeri cennettir. Gafiller içinde Allah'ı zikredeni Allah, Arap olan ve olmayan sayısınca mağfiretine ulaştırır.

Tirmîzî, İbn-i Mâce ve Hakim Ömer b. Hattab ve oğlu Abdullah'dan şöyle tahrîc ettiler. Onlar şöyle dediler. Rasûlullah (sav) şöyle buyurdu: Kim bir çarşıya girer ve, “Allah'tan başka ilah yoktur. Yalnız O vardır. O'nun bir benzeri de yoktur. Mülk O'nundur, Hamd (teşekkür) de O'na yapılır. Hayatı O verir ölümü de. O'nun her şeye

gücü yeter.” derse Allah ona bir milyon sevap yazar. Bir milyon günahını affeder. Bin derece onu yükseltir. Ve ona cennette bir ev yapar.

Müslim ve Buhârî'nin rivayetinde Ebû Hureyre (ra) şöyle söyledi: Rasûlullah (sav) dedi ki: Kim bunu yüz defa söylerse bu söz şeytanla arasına perde olur ve gün akşam olana kadar devam eder. Bir kimse ancak bu sözü daha fazla söylerse daha faziletli bir iş yapmış olur (başka bir yol yoktur).

İmam Ebû'l-Leys ve İmam ed-Deylemî *Müsnedü'l-Firdevs*'te zikretmişlerdir. Ebû'l-Kâsım dedi ki: bu hadisi duyduğumda Horasan'a gittim. Kuteybe'ye bu hadisi bahsettim. O da derhal atına bindi ve çarşıya gitti. Bu kelimeleri orada söyledi (hadisi tatbik etti).

Taberânî *Kebîr*'de ve İbn-i Ebi Şeybe de Ebû Umâme ile Hz. Aişe (r.anhüma) den tahrîc ettiler. Rasûlullah (sav) Ümmühâni'ye (r.anha) şöyle dedi: “Yüz defa Allah'tan başka ilah yoktur, Allah en büyüktür, de. Allah'a yemin olsun hiçbir iyilik bunun önüne geçemez, bunun ardından da (söylendiğinde) hiçbir kötülük kalmaz.”

Deylemî İbn-i Ömer'den (ra) şöyle tahrîc etmiştir: “Çarşıda Allah'ı zikreden kişinin kıyamet günü ışığı güneşin ışığı gibidir, nuru da ayın nuru gibi olur.”

Hıl, İbn-i Ömer (r.anhüma) den şöyle tahrîc etmiştir: “Kim Allah'tan başka ilah yoktur. O en büyüktür. Tesbih ve hamd O'na yapılır, derse denizin köpüğü kadar günahı olsa da affolunur.”

Ahmed *Müsned*'inde ve İbn-i Mâce Semûre İbn-i Cündüb'den, Müslim *Sahih*'inde Ebû Hureyre'den şöyle tahrîc etmişlerdir. Rasûlullah (sav) şöyle buyurdu: “Allah'a en sevimli kelimeler dört tanedir. Bunlar; Sübhanallah, Elhamdülillah, Lâ ilâhe illallah ve Allahü Ekber kelimeleridir. Hangisi ile başlarsan başla fark etmez.”

Buhârî Edeb'de Enes'ten (ra) şöyle rivayet etti: “Bu dört kelime ağacın yapraklarını dökmesi gibi günahları döker.”

Taberânî Muaz'dan (ra) şöyle tahrîc etmiştir. Rasûlullah (sav) şöyle buyurdu: Size Nuh'un ölürken evladına vasiyetini haber vereyim mi? O şöyle dedi: “Ey oğulcuğum sana dört kelimeyi haber vereceğim ki o kelimeler semaları ve yeri ayakta

tutar. Şayet Âdemoğullarının amelleri ile Gökler ve yer arasında karşılaştırma yapılsa idi, o kelimeler terazide diğerleriyle eşit gelirdi. Bana kavuşana kadar o kelimelere tutun. Bu kelimeler sübhanallah, elhamdülillah, lâ ilâhe illallah ve Allahü ekber'dir.”

Taberânî, Hâzım'ın şöyle dediğini tahrîc eder. Nebi (sav) şöyle dedi: “Allah'tan başka güç ve kuvvet yoktur, de. Muhakkak bu kelime Cennet hazinelerindedir.”

Deylemî, Hz. Aişe'den nakletmiştir. Rasûlullah (sav) şöyle dedi: “Ey Aişe! Allah'ı Onun katından bir tesbihle zikretmek istersen şunu çokca söyle: Lâ havle velâ kuvvete illâ billâhi ve sübhanallâhi vel-hamdü lillâhi ve Lâ ilâhe illallâhü vellâhü ekberü.”²⁰⁵

Ebû Nuaym *Hilye*'de Hz. Ali'den (ra) şöyle tahrîc etmiştir. Rasûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: Kim her gece ve gündüz iki yüz defa Lâ ilâhe illallahü'l-Melikü'l-Hakku'l-Mübîn, (hak ve apaçık Melik olan Allah'tan başka ilah yoktur) derse Allah istediğini ona verir. Kişinin cimri olmaması, akraba ile ilişkisini kesmiş ve haksızlık yapmış olmaması şartıyla.

Deylemî Enes'ten (ra) şöyle rivayet etmiştir: “Şüphesiz Allah'ın bir meleği vardır. O meleğin bin başı her başında bin ağzı ve bin dili vardır. Her dili bin lisanla Allah'ı tesbih etmektedir. Melek Allah'a dedi ki: Yâ Rabbi benden daha çok ibadet eden birini yarattın mı? Allah, evet ademoğlundan birisini yarattım, dedi. Melek izin ver onu ziyaret edeyim, dedi. Rabbi o'na izin verdi. Melek adam bahçesini sularken ona geldi ve selam verdi. Ey Allah'ın kulu bu gece kalabilir miyim? dedi. Adam evet, dedi. Adamın kaldığı yere girdiler adam yemek getirdi, meleğe haydi ye, dedi. Melek seni beşer olarak yaratana yemin ederim ki iştahım yok dedi. Adam yedi ve uyudu. Melek adamla üç gün kaldı ve adama: Ey Adam! sen benim gördüğümden başka bir amelde bulunur musun? dedi. Adam hayır, ama ben kendi kendime otururum, dedi. Melek ne söylersin dedi. Adam da Allah'a ona hamdedenlerin hamd ettiklerinin kat kat fazlası ile Rabbimizin sevdiği, razı olduğu gibi ve Rabbimizin şanına yaraşır biçimde hamd olsun, derim. Allah'ı tesbih edenlerin tesbihlerinin kat be kat fazla ile Rabbimizin şanı şerefine yakışır

²⁰⁵ Yani: “Allah'tan başka güç ve kuvvet yoktur, tesbih Allah'adır, hamd Allahadır, Ondan başka ilah yoktur, O en büyüktür.”

şekilde tesbih olsun, derim. Allah'a Tekbir getirenlerin tekbir getirenlerin tekbirlerinin kat be kat fazlası ile Rabbimizin şanı şerefine yakışır şekilde Allahu Ekber derim. Melek, Günde kaç defa söylüyorsun dedi. Adam, on defa dedi. Melek bu kelimeler sebebiyle bana üstün kıldın, dedi.”

Bu bâb'la ilgili hadisler sayılamayacak kadar çoktur. Ben burada senedi kuvvetli ve tariki sahih olanları yazdım.

BEŞİNCİ BAHÇE:

Beşinci bahçede cehrî (açık) zikrin faziletine delalet eden deliller vardır.

Abdürrezzak *Sünen*'inde namazdan sonra zikir hakkında İbn-i Abbas'tan (ra) şöyle tahrîc etmiştir. Rasûlüllah (sav) zamanında namazı bitirdikten sonra insanlar yüksek sesle zikrederlerdi.

Müslim ve Buhârî *Sahih*'lerinde İbn-i Abbas'tan (ra) şöyle tahrîc etmişlerdir. İbn-i Abbas (ra) der ki: Ben zikir sesini duyunca insanların namazı bitirdiğini anladım.

Abdullah b. Zübeyr şöyle söyler: Rasûlüllah (sav) namazdan çıkıp selam verince yüksek ses ile, Lâ ilâhe illallahü vahdehü la şerike lehü Lehü'l-Mülkü velehü'l-Hamdü ve hüve ala külli şey'in Kadir La havle vela kuvvete illa billahi'l-Aliyyi'l-Azim (Allah'tan başka ilah yoktur, O tektir. Mülk O'nundur, hamd O'na yapılır. O her şeye kadirdir. Yüce Allah'tan başka gerçek güç ve kuvvet sahibi yoktur), derdi.

İmam Ebû'ş-Şücca ed-Deylemî *Müsnedü'l-Firdevs*'te İbn-i Ömer'den (ra) şöyle tahrîc etmiştir. Rasûlüllah (sav) şöyle buyurdu: Kim sesini yükselterek Lâ ilâhe illallah derse Allah onu cennete koyar ve celaline bakmakla rızıklandırır.

Beyhâkî Zeyd b. Eslem'den tahrîc etti. Zeyd b. Eslem dedi ki: İbnü'l-Evdâ şöyle söylemişti: Rasûlüllah (sav) ile beraber geceleri yürürdüm. Mescidde sesini yükselterek zikreden bir adama rast geldik. Ben ya Rasulallah! Bu adam galiba riyâ yapıyor, dedim. Rasûlüllah (sav); hayır bilakis çok içtendir, dedi.

İbn-i Merdüviyye Cabir'den (ra) şöyle tahrîc etmiştir: Bir adam sesini yükselterek Allah'ı zikrediyordu. Başka bir adam, keşke bu adam sesini alçaltsa, dedi. Rasûlüllah (sav); Bırak onu, o çok içtendir, dedi.

İmam Suyûtî *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da Allah'ın Kuran'daki “Şüphesiz İbrahim, çok içten ve yumuşak kalpli idi” (Tevbe, 9/114) ayetinin tefsiri ile ilgili, Taberânî de Ukbe b. Amir'den (ra) şöyle tahrîc etti. Rasûlüllah (sav) Zünnehâveyn denilen bir adam için, o adam çok içtendir, dedi. Yani adam zikri çok yapıyordu.

Buhârî *Târih*'inde Hasan'dan şöyle tahrîc etti: Evvâh, kalbi Allah'a bağlı kişi demektir.

İbn-i Abbas, İkrime, Mücâhid, Atâ ve Dahhâk şöyle dediler: Evvâh, mukîn yani yakîne erendir. Bu kelime Habeşcedir.

Ebû Zerr, Ka'b ve Ebû'l-Cevzaî şöyle dediler: Evvâh, çok okuyan (Kur'an) demektir, dediler. Bütün bunlar ayetin tefsiri için Rasûlüllah'tan (sav) yapılan rivayetlerdir.

'Taşköprüzade' diye şöhret bulmuş olan Fâdıl, *Şerhü'l-Cezerî*'de şöyle dedi. Zikirde cehrîlik ve gizliliğin her ikisi de Rasûlüllah'tan (sav) nakledilmiştir. İkisi de câizdir. Fakat riyâ korkusu olursa gizli olan daha evladır.

Kuran'ı nağmeli okumak Arap diline uygun olursa güzeldir. Fısıksa ehline uygun olursa hatta anlam (lafzın) korunsa da mekruhtur. Anlam korunamazsa haramdır.

Müslim ve Buhârî *Sahih*'lerinde Ebû Hureyre'den (ra) şöyle tahrîc etmişlerdir. Allah dolaşan meleklerine nereden geliyorsunuz? diye sorar. Melekler de yeryüzünde seni tesbih eden, tekbir eden, tehlil eden ve sana hamd eden kullarımın yanından geliyoruz, derler.

Sâlebî, Âlimlerin “*Esrâri'l-Lügat*” adlı kitabında şöyle rivayet etti. Tehlil yüksek sesle Lâ ilâhe illallah, demektir. Tıpkı bir hadiste adamın sesini tesbih ederek yükseltmesi, Allah'ın da yüksek ses ile Tehlil getirenleri övüp ‘onlar öyle bir topluluktur ki onlarla olanlar asla hüsrana uğramaz’ dediği gibi.

İmam Ahmed *Müsned*'inde ve züht bahsinde, Beyhâkî *Şuab*'ta, Said b. Mansur *Müsned*'inde Ebü'l-Cevzaî'den, Taberânî de İbn-i Abbas'tan (ra) nakletmişlerdir. Rasûlüllah (sav) şöyle buyurdu: Allah'ı çok zikredin ta ki münafıklar bunlar riyâ yapıyor, desinler. Bu hadiste Cehrî zikri kınayanlar için büyük bir kınama ve uyarı vardır.

Ahmed, hadise sahih diyen Tirmîzî, Ebû Davud, İbn-i Mâce ve Nesaî Saib'den tahrîc ettiler. Rasûlüllah (sav) şöyle buyurdu: Cebrail bana geldi ve ümmetine telbiye getirirken seslerini yükseltmelerini emret, dedi.

Haris b. Üsame ve İbn-i Hibbân *Sünen*'lerinde Ömer ve Ebû Hureyre (r.anhüma)dan şöyle tahrîc etmişlerdir. "Bir adam Allah'ın rızasını ve cenneti isteyerek sesini yükselterek Allah'ı tekbir ederse Allah onun terazisine yedi kat gökten yedi kat yerden içindeki ve dışındakileri de içine alan bir ağırlıktan daha büyük bir sevap ekler."

Deylemî Fudâle b. Ubeyd'den tahrîc etmiştir. Rasûlüllah (sav) şöyle buyurmuştur: Her ne sebeple olursa olsun bir peygambere cehrî olarak Kuran'ı tegannî ile okumaya izin verdiği kadar hiçbir şeye izin vermemiştir.

Bezzâr ve Taberânî İbn-i Abbas'tan (ra), hadise sahih diyen Hâkim de *Sahih*'inde Ubeydullah'tan (ra) tahrîc etmişlerdir. Rasûlüllah (sav), Kuran'ı teganni ile okumayan bizden değildir, demiştir.

Mesâbih'de Rasûlüllah (sav) şöyle buyurdu: Allah her ne sebeple olursa olsun bir Peygambere cehrî olarak Kuran'ı teganni ile okumaya izin verdiği kadar hiçbir şeye izin vermemiştir.

Hassan'da şu rivayet vardır: Rasûlüllah (sav), Kuran'ı seslerinize güzelleştiriniz, buyurmuştur.

Kuzâî, Taberânî ve Ebû Nuaym Bureyde'den şöyle rivayet etmişlerdir: Rasûlüllah (sav), Kuran'ı hüznü okuyunuz, o hüznü inmiştir, demiştir. Münâvî bu hadisin şerhinde şöyle dedi: Hüznü, tahrik(zorlama) iledir. Hüznü bir sese benzetmedir. Yani Huşû ve ağlar gibi yapmaktır. Denildi ki: hüznü nağme ile elde edilir. Ki buna "Azzâl" denir. Bu kalbi hissileştirir ve gönlü harekete geçirir.

Taberânî ve Beyhâkî Huzeyfe'den (ra) rivayet etmiştir. Rasûlullah (sav) şöyle buyurdu: Kuran'ı Arapların telaffuzu ile okuyun. Arap olmayanların telaffuzundan sakının. Münâvî bu hadisin şerhinde şöyle dedi: Bundan kasıt Arapların terennümü ve nağmeleri gibi olmasıdır. Ki içerisine hiçbir harf eklenmemiştir.

Taberânî Enes'ten (ra) ve İbn-i Ömer'den (ra) tahrîc etmiştir. Rasûlullah (sav) şöyle buyurdu: Âlemlerin Rabbi En'âm süresini bana bir defada inzal etti. Beraberinde yetmiş bin melek onu yaydı. Onların 'zecl' ile tesbih ve tahmidleri vardı.

İmam Ed-Deylemî dedi ki: "zecl" nağme ile sesi yükseltmektir. Bu şevk ve teğanni ile harekettir. Anlaşılmıştır ki zikir ve Kuran okurken sesi yükseltmek ve teğanni mekruh değildir. Bilakis amaç hüzünlenmeye çalışmak ve şevk elde etmek olunca müstehabtır.

Ebü'l Kâsım b. Selam ve Şeyh Mahzar *Şerhü'l-Mesâbih*'te şöyle tahrîc etti: Eğer riyâdan emin olunursa zikirde sesi yükseltmek müstehabdır, hatta cehrî zikir sünnettir de. Buhârî bununla ilgili şu hadisi zikretmiştir. Rasûlullah (sav); Allah'ı toplulukla beraber zikredin. Muhakkak ki toplulukla yapılan zikir ancak cehrî olur, demiştir.

Rivayet edildiğine göre insanlar Güneş batarken Allah'ı yüksek sesle zikrederlerdi. İnsanlar seslerini kısıtları zaman Rasûlullah (sav), insanlar zikri nurlandırınlar yani yüksek sesle zikretsinler diye Ömer b. Hattab'ı oraya gönderdi.

"Rabbinin yüce adını tesbih et."(A'la, 87/1) Bu ayetin Nebi (sav) tarafından tefsiri ile ilgili rivayette şöyle söylendi, Rasûlullah (sav) şöyle demiştir: Rabbini zikrettiğinde sesini yükselt.

"İbrahim şüphesiz çok içli ve yumuşak kalplidir." (Tevbe, 9/114) ayetinin tefsirinde *ed-Dürrü'l-Meânî*'de şöyle söylendi. Evvâh Kuran okurken, duâda, zikirde sesini yükselten ve açığa vurandır.

"Rabbine gizli bir nidâ etti" (Meryem, 19/3) ayetinin tefsiri ile ilgili olarak şöyle dediler. Gizlilikte sınırlandırıldı. Çünkü (yüksek) ses gizlilik karinesi olmadığı müddetçe geçerlidir.

İmam Nevevî, *Bostan*'da şöyle dedi: Nebi (sav) sahabe ile beraber zikir ve tehlil söylerken sesini yükseltirdi. Tehlil lügatin aslında lâ ilâhe illallah derken sesi yükselmektir. Nitekim Sâlebî '*Esrâri*'-*Lügat ve't-Tesbîh*' adlı kitapta şöyle dedi: Günümüze kadar ümmetin cehrî zikirle meşgul olduğuna dair icma vardır. Ve hiç din düşmanları dışında hiç kimse bunu ne inkar ve ne de men etmiştir.

Şeyh Zeynüddin El-Hâfî, *Vasâyâ* adlı eserinde rivayet etmiştir. Ali (ra) şöyle dedi: Ben Ya Rasûlüllah (sav) bana Allah'a en yakın ve Allah katında en üstün olan ve kullarına da en kolay yolu göster, dedim. Rasûlüllah (sav), sen gizli ve açık Allah'ı zikretmeye devam et, dedi. Ben Allah'ı nasıl zikredebim, dedim: Rasûlüllah (sav); gözlerini kapa üç kere dinle sonra ben seni dinleyeyim, dedi. Nebi (sav), gözleri kapalı ve yüksek sesli bir halde "lâ ilâheillallah" dedi. Sonra ben de üç kere Nebi'yi (sav) dinlerken aynı şekilde tekrar ettim. Bu hadis *Mişkâtü'l-Mevâiz*'de ve büyük âlimlerin kitaplarında da zikredildi.

Bazı muhakkik büyükler şöyle dedi: Nebi (sav) bu şekilde Ali'ye (ra) telkin etti. Çünkü, fikir ve düşünce gözler kapalı iken zihinle bütünleşir. Hisler zikirde sesi yükseltmeyle üstün olur. Ve böylece zikrin üstünlüğü zikredenine nefsine, kalbine ve duygularına en kısa zamanda hâkim olur.

Beydâvî, Allâme Nisâbûrî, Molla Gürânî ve başkaları Allah'ın " Davud'a katımızdan bir ihsanda bulunduk." (Sebe, 34/10) ayetinin tefsirinde; bu, diğer Nebilere nazaran Davud Peygambere mülk ve güzel ses vermektir, dediler.

"Ey dağlar ve kuşlar, onunla beraber tesbih edin." (Sebe, 34/10) ayeti şu anlamdadır. Yani, tesbih ve zikirde onunla beraber dönün, tıpkı ezanın okunması esnasında dağların sadaları ile kuşların da sesleri ile katılmaları gibi.

"Yaratışta dilediğini üstün kılar" (Fâtır,35/1) ayeti hakkında bazı ulema şöyle dedi: Bu güzel seste üstünlük demektir. Beydâvî ve başkaları da böyle düşünüyorlar.

Ed-Dürrü'l-Mensûr tefsirinde İbn-i Abbas ve Zuhri'nin şöyle dedikleri söylendi: Yaratılışı dilediğini üstün kılmak, güzel ses anlamına gelir. Huzeyfe'den (ra) şöyle

rivayet edilmiştir. ‘Allah kime (ses bakımından) rızık vermek isterse onun sesini güzelleştirir.

Beydâvî, Ebû’s-Suûd, Molla Gürânî ve bunların dışındaki bazı âlimler Allah’ın “Sözü gizlerseniz şüphesiz Allah gizliyi de açığı da bilir.” (Taha, 20/7) ayetinin tefsirinde şöyle dediler. Bu ayette tenbih vardır. Zikir ve dua cehrî olursa bu Allah’a bildirmek ve O’na işittirmek demek değildir. Bilakis bu başkasına duyurmaktır. Ki o kişi bunu kendine örnek alsın. Bir organın yaratıldığı durum üzere kullanılmasıdır. (yaratılış gayesine göre). Zikri nefis için tasavvur etmesi içindir. Nefsin zikirle sağlamaşması içindir. Nefsi zikirden başka bir şeyden men etmek içindir. Zikri yalvarış ve niyazla hazmetmektir. Zikir duruma göredir. Şeyh bazen müride kalbinde her şeyi silsin diye yüksek sesle zikri emreder.

Mazhâr (rahimallah) şöyle dedi: Zikirde riyâ korkusu yoksa sesi yükseltmek müstehaptır. Bunun şu faydaları vardır: İnsanlar dinin izhar edilmesinden dolayı faydalanırlar. Ayrıca dinleyenlere zikrin bereketi ulaşmış olur. Dinleyenler zikre ortak olmuş olur. Yaş kuru her şey zikri dinler ve dinleyen için bu kıyamet günü şahitlik eder. Allah’tan başka ilah yoktur. En güzel isimler Allah’ındır.

O’nun katında zikrin keyfiyetinin eşit olduğu gibi O’nun isimleriyle zikrin her birinin de eşdeğerde olduğuna delalet etmek üzere kelamına bunu ekledi. Onların sözleri bitti.

Burada zikrin durumundan kastedilen açık ya da gizli olmasıdır. Nitekim Müfessirlerin önde gelenleri ve hadis imamları Allah’ın “Allah’ı çok zikredin.” (Ahzâb, 33/41) ayeti hakkında şöyle tefsirde bulunmuşlardır: Açık ve gizli hallerde yani her durumda.

Cehrî zikrin daha evla olduğunu ilan ve tasrih ettiler. Çünkü cehrî zikrin faydası başkalarına da ulaşır. Rasûlüllah (sav) şöyle dedi: İnsanların en hayırlısı faydalı olandır.

Fakir şöyle der: Kalben zikir sadece sâlike (zikredene) fayda verir. Cehrî zikir riyâ olmazsa hem zikredene hem de başkasına faydalıdır. Şayet cehrî zikir riyâ için

yapılırsa kişiye değil dinleyene fayda verir. Bu, insanlara bilgi verip kendisi yapmayan âlimin hali gibidir.

İmam Vâhidî *Vasît* isimli tefsirinde şöyle dedi: Zikir farz sınıfındandır. Âlimlerin ittifak ettikleri gibi farzı bildirmek daha iyi ve daha güzeldir.

Kadihân'da şöyle söylendi: Çarşıda gaflet ve fiske meclislerinde zikri söylemek câizdir. Onlar dünya ile meşgul iken kendisi tesbih ile meşguldür. Bu ortamda zikir tek başına yapılandan daha faziletlidir.

Şer'a da şöyle söylendi: Zâkir gafiller arasında zikreder.

Fakir şöyle der: 'Her makamın bir sözü vardır. Her zikredeninde bir hali vardır. Nitekim zikrin kısımları ve çeşitleri olduğu gibi, her zikredeninde de farklı bir meşrebi ve tabiatı vardır.

Şunlar zikir çeşitlerindedir: Tehlil, tahmid, tesbih, Tekbir, vaaz, tezkîr (nasihat), Kuran tilaveti, hutbe, ezan, salavat, dualar ve benzerleri.

Zikredenler içinde hem cehrî hem de hafî zikirde ihlâslı olanlar vardır. Zikredenler içinde cehrî zikirde riyâyâ düşmekten korkanlar vardır. İhfa için de bunlar geçerlidir. Bazı kimselerin zihinleri dağınıktır. Şüphe endişe ve vesveseleri geçmez. Ancak sülûk edenler gibi cehrî zikirle geçer. Bazı kimseler hafî zikirle mutmain olur ve zikrin sırrına ulaşıp lezzet alır. Tıpkı zikir anında (Allah'a) müteveccih meşâyih gibi.

Hâsılı, zikirde gizliliği gerektiren sebepler vardır. Nitekim aynen imanı telkin sırasında telkin edene cehrî zikirle tehlil gerekmesi gibi. Telkin edilene dili ile ikrar da gerekir.

Bazı din kardeşlerimize uymak maksadıyla ikan kelimesini (lâ ilâhe illallah) duyurmayı istemek müstehaptır. Şayet riyâ korkusu, uyuyanlara ve namaz kılanlara eza verme korkusu olursa mekruhtur. Cehrî namaz esnasında cehrî okumak gerekir. Teheccüd namazı sırasında, evlerin ve kalblerin aydınlatılması niyeti ile okumak müstehaptır. Şayet riyâ ve insanlara eza etme korkusu olursa mekruhtur.

Hutbe, ezan, vaaz, tekbir, tehlil ve bunların teşrik günlerinde ve benzeri durumlara gelince bunlar sadece cehrî olur. Eğer sen sana bu bölümde anlattığım sebepleri, illetleri ve delilleri anladıysan cehrî zikrin kitap, sünnet ve icma ile sabit olduğu ortaya çıkmış oldu.

Bazı insanlar da mesela *Hayâtü'l-Kulûb* eserin sahibi ve başkaları gibi cehrî zikri inkar etmişlerdir. Bu onların ihatalarının (kavrama) olmamasından ve ahmaklıklarının yüksek olmasından dolayıdır. Onların delillerinin en güçlüsü *Keşşâf* tefsirinin sahibinin sözüdür. Cehrî zikrin Allah'ın "Sözü gizlersen Allah gizli olanı ve ondan daha saklısını da bilir." (Tâhâ, 20/7) ayeti ile yasak olduğunu söyler.

Bu adamın sözü bizim lehimize ve aleyhimize delil olmaz çünkü o bizim mezhebimizden değildir. Bu sebeple ehli sünnet tefsircileri bunu reddetmiştir. Aynı zamanda bu kişi hadis ilmine vakıf değildir. *Keşşâf* tefsirinde rivayet ettiği hadislerin çoğu mevzudur, aslı yoktur. Nitekim surelerin sonunda zikrettiği hadislerin mevzu oluşu da bir hakikattir.

'*İntisâf*' sahibi haşiyesinde *Keşşâf*'ın aleyhine şöyle dedi: Musannif zorda kalınca bir konuda İbn-i Abbas ve başkalarına iftirâ attı.

Sonuç olarak; Kitapta ve sünnette cehrî zikrin mekruhluğuna dair bir hüküm yoktur. İmamlara nispet edilen rivayetler de sahih değildir. Bilakis riyâdan uzak olunca bu zikre icabet delillerle sabittir. Ancak birilerinin delil dediklerine gelince onlara cevap yakında verilecektir.

ALTINCI BAHÇE:

Altıncı bahçe cehrî zikri kerih görenlerin delillerine cevap hakkındadır.

Şeyh Celâleddîn es-Suyûtî (Allah rahmet eylesin) '*Fetevâ-yı Hadîsiyye*' adlı eserinde cehrî zikir bölümünde şöyle dedi: Ey kardeş Allah sana ikram etsin. Ben sûfî önderlerine zikir halkalarına bağlanmayı, cehrî zikri ve tehliili söylerken sesi yükseltmenin mekruh olup olmadığını sordum. Cevapları asla mekruh değildir, oldu. Aksine bunun sahih hadislerle sabit olduğunu söylediler. Bitti

Mezkûr İmam yirmi dört adet hadisi delil gösterdi. Bu hadislerden bazıları zikrin meclislerde, halkada, toplulukta, sokakta, dağlarda, evlerde ve diğer mekanlarda yapılması ile ilgilidir. Sonra dedi ki: Bütün bunlar sadece cehrî zikir ile mümkündür.

Hülasatü'l-Feteva' da ve *Kitâb-ı Kerâhiyye'* de şöyle dedi: Kim Allah'ı fısı

meclislerinde zikrederse ve bundaki amacı fâsıklar fısıkla meşgulken kendisi tesbihle meşgul olmak olursa kişiye sevap verilir. Bu tıpkı çarşıda Allah'ı zikredenler gibidir. Sonra şöyle devam etti: Bu hadislerle zikrin en hayırlısı gizli olanıdır sözünün bir araya getirilmesine gelince, bu husus Kuran'ı cehrî okuma ile Rasûlullah'ın (sav) "Kuran'ı gizlemek sadakayı gizlemek gibidir." sözü gibidir. Bunların arasını cem edildi.

İmam Nevevî, bu hususu şöyle tevil etti: "Kuran'ı gizli ve sessizce okumak riyâ endişesi ve namaz kılanlara eziyet korkusundan olursa fazilettir. Bunların dışında cehrî okumak daha evla ve daha faziletlidir."

Sonra şöyle dedi: "İbn-i Mes'ud'dan (ra) rivayete gelince, O (ra) Allah'ı zikreden bir kavim gördü. Bunlar yüksek sesle zikrediyorlardı. Onlara Ben sizi bid'atçılar olarak görüyorum, dedi. Onları mescidden çıkardı. Bu rivayetin aslı yoktur. Sebebine gelince; Bu hadis, hadis imamlarının nezdinde muteber değildir. Bunun tam aksi *Sahih-i Müslim*'de şu vardır. İbn-i Abbas şöyle dedi: İnsanlar Rasûlullah (sav) zamanında namazı bitirince yüksek sesle zikrederlerdi. Ben zikrin sesini duyunca insanların namazı bitirdiğini anlardım." Bu hadis *Sahih-i Müslim* ve Buhârî'de de namazdan sonra zikir ve tekbir bölümünde geçer.

Bazı İmamlar meclislerde İbn-i Mes'ud (ra) Allah'ı zikredip dururken nasıl olur da cehrî zikri reddeder, dediler. Bu rivayet sabit olmasına rağmen bir çok sahih hadise ters düşüyor. Buna asla itibar edilmez.

Sonra "Kur'an okuduğu zaman susun dinleyin ki merhamet olunabilirsiniz. Sabah akşam yalvararak ve ürpererek sesini yükseltmeden için için Rabbini an sakın gafillerden olma." (Araf, 7 / 204-205) ayetinde çeşitli yönler vardır.

Birincisi, Ayetler Mekki'dir. Rasûlullah (sav) Kur'an'ı cehrî okurken müşrikler Kuran'ı dinler hem Kuran'a hem indirene (neuzübillah) kötü söz söylerlerdi. Rasûlullah'a (sav) bu kötü sözleri engellemek için böyle emredilmiştir.

İkincisi, emir, yani cehrî okumamak emri Rasûlullah'a (sav) hastır. Başkasına değil. Vesvese ve zihni karmaşası olanlara her hal ve durumda cehrî okumak emredilmiştir. Çünkü cehrî okuma vesvese ve zihnî dağınıklığa tesir hususunda daha etkilidir.

Üçüncüsü, müfessirlerden bir grup Zeyd b. Eslem, İbn-i Cerîr ve bu ikisi dışındakilerden şöyle tefsir ettiler: "Buradaki zikirden kastedilen namazda imamın okuyuşudur." Ebû Şeyh'in "Rabbini sesini yükseltmeden için için gizlice yalvararak zikret" (Araf, 7/205) ayetinin tefsirinde İbn-i Zeyd'den nakletmiş olduğu gibi.

"Kuran okununca susup dinleyin" (Araf, 7/204) ayetine gelince, burada Kur'an'ı okuyan Rasûlullah (sav) idi. Allah önce ona Kuran'ı yüksek sesle okumasını emretti. Çünkü tebliğin gerçekleşmesi için bu lazımdı. Ardından şu ayet de sonuna eklendi. "Gafillerden olma" (Araf, 7/205) Allah, bu sıfat üzere içinden zikretmeyi emretti.

İmam Ebû'l-Leys şöyle rivayet etti. Rasûlullah (sav) teheccüd vakti gecenin üçte birinde ashabının kapılarını dolaşır ve onları dinlerdi. Bir gün Ebû Bekir'i sessizce namaz kılarken, Ömer'i ise cehrî, yüksek sesli bir kıraat ile namaz kılarken buldu. Sabah olunca Rasûlullah (sav) onlara şöyle dedi: Ya Ebû Bekir geceleyin namazda sesini biraz yükselt. Ey Ömer sen de namazda sesini biraz kıs. Sonra şu ayeti okudu. "Namazda sesini fazla yükseltme, tamamen de kısma. İkisi arasında bir yol tut." (İsra, 17/110)

İmam Ömer en-Nefesi ve Şeyh tefsirlerinde şöyle dediler: İbn-i Abbas (ra) "Rabbini için için yalvararak ve gizlice zikret." ayetiyle ilgili, burada emir duada tazarru ve sükunettir, demiştir. Bu konuda Ebû Mûsa el Eş'ari'den gelen *Sahiheyn*'deki rivayet şöyledir. Ebû Mûsa der ki: İnsanlar bazı yolculuklarda tekbir ve duada seslerini yükseltiyorlardı. Bunun üzerine Rasûlullah (sav) şöyle dedi: Ey insanlar haddi aşmayın. Siz görünmeyen veya sağır bir kimseye dua etmiyorsunuz. Bilakis işiten ve yakın olana dua ediyorsunuz.

Bu Allah'ın "Ben yakınım, dua edenin duasına icabet ederim." (Bakara, 2/186) ayetinin nüzulüyle de ortaya çıkmıştır. İnsanlar Allah Rasulüne (sav) bu ayetten önce şöyle sormuşlardı: Ey Allah'ın Rasulü Rabbimiz yakın mıdır Ona sessizce münacaat edelim, uzaksa sesli olarak münada edelim. Rasûlüllah (sav) şöyle dedi: Siz sağır olana dua etmiyorsunuz. Bu hadiste ifade edilenin dua ile ilgili olduğu da aşikardır.

Bazı Muhakkikler, hadisin Rasûlüllah'ın (sav) vahiy beklediği bir zamanda vârid olduğunu söylemişlerdir. İnsanların sesi tekbir ve meşguliyet içinde idi. Bu durum O'na rahatsızlık verdi. Rasûlüllah (sav) da kalbi (gizli) zikri işaret etti. Ayrıca burada Nebi'nin (sav) bazı insanlarda riyâ sezdiği ve en güzel şekilde onları men ettiği de söylenir.

Allah'ın "Rabbimize yalvararak gizli dua edin, çünkü Allah aşırı gidenleri sevmez." (Araf, 7/155) ayetinin dua için nazil olduğu da açıktır.

Tıpkı Hakim'in *Müstedrek*'inde ve *Sahih*'inde Ebû Nuâme'den (ra) rivayet ettiği gibi. O şöyle demiştir: Ben Rasûlüllah (sav) bu ayeti açıklarken, "Bu ayet duada aşırı gidenler hakkındadır." dediğini duydum. Yani haddi aşanları kasetmiştir.

Beydâvî, Molla Ebû's-Suûd, Molla Gürânî ve başkaları Allah'ın "Rabbimize yalvararak gizli dua edin, çünkü Allah aşırı gidenleri sevmez." (Araf, 7/55) ayeti hakkında şöyle dediler: Bu ayetlerde dua edenin layık olmadığı şeyleri istememesi için bir ikaz vardır. Örneğin peygamberlik ve gökyüzüne çıkmak gibi. Şu da söylendi: Dua'da bağırarak ve onda aşırı gitmek.

Bu ayeti Sa'd b. Zübeyr ve Mukâtil (ra) burada müminlerin aleyhine, kötülük ve lanet gibi, bir şey istenmemesi emredilmiştir, diye tefsir etmişlerdir.

Allâme Nisâbûrî Allah'ın "Aşırı gidenleri sevmez." (Araf, 7/55) ayetini şöyle tefsir etmiştir: İbn-i Cüreyh ve el-Kelbi şöyle dediler: Burada aşırı gitmekten kasıt duada sesi yükseltmektir. Bunu peygamberimizin duada sesi kısmayı emretmesi destekliyor. Nebimiz (sav) ve Zekeriyya (as) şu ayetle övüldü: "Rabbine gizlice dua etti." (Meryem, 19/3) Sonra âlimler ibadetlerde (gizlilik-aşıkarcılık hususunda) ihtilaf ettiler. Ebû Hanife şöyle dedi: İbadeti riyâdan korumak için gizli olmak daha iyidir.

Olgunlar arasında da efdal ve evladır. Taklit etsinler diye.

Muhammed Hakim Tirmîzî ise orta yolu tercih etti ve şöyle dedi: Kişi riyâdan korkarsa ihfâ (gizlilik) daha faziletli ve evladır. Kişi saflığa, yakın kuvvetine ulaşır ve riyâ şüphesinden, gösterişten emin olursa bu durumda da insanların örnek alabilmesi adına izhar (aşikar) edilmesi daha makbuldür. Nisâbûrî'nin sözü bitti.

Sana anlattığımızı anladıysan şunu da bil ki, ne Kitab'ta ve ne de Sünnette zikir esnasında sesi yükseltmenin mekruh olduğuna dair bir delil (nas) yoktur. Mekruhluk sadece riyâdan korkulunca meydana gelir. Bilakis ayet ve hadisler sesi duyurmanın iyi olduğuna delalet eder. Ayet ve hadisler riyâ ve eza olmazsa “beşinci bahçede” de geçtiği gibi cehrî zikrin hoş karşılandığına ve övüldüğüne delalet etmektedir.

Tatarhaniyye ve *el-Hücce* adlı kitapta şöyle geçer. Ebû'l-Leys'e, Kurban bayramı namazından sonra cehrî olarak tekbir getirmek soruldu. Ebû'l-Leys bizim ashabımıza göre sünnet değildir. Fakat insanlar cami yolunda tekbir getirmeyi adet edinmişlerdir, dedi

'Taşköprüzade' diye şöhret bulmuş Fâzıl şöyle dedi: Zikirde cehrî ve gizlilik ikisi de Nebi'den (as) nakledilmiştir. İkisi de câizdir. Eğer riyâ korkusu olursa gizlilik daha evladır. Sonra cehrî zikirde pekçok faydalar vardır. Bazıları şunlardır: Evleri aydınlatmak, kalpleri şevklendirmek, zihin dağınıklığını gidermek, vesveseleri defetmek, gafillerin gafletlerini defetmek, yine gaflette bulunanların buna uymalarını sağlamak, nefsi zikirde boğmak, tüm azaları zikirle meşgul etmek, kıyamet günü zikir meclislerinin kişinin zikrine şahitlik etmesi, meleklerin zikredenlere dua ve istiğfar etmesi, mümin cinlerin dinlemesi, şeytanların kaçması, Allah'u Tealanın zikredenlerin zikri ile meleklerle övünmesi ve Allah'ın zikredenleri daha hayırlı bir topluluk içinde anması gibi. Bütün bunlar sahih hadislerle sabittir.

Zikrin keyfiyetinde ve kemmiyetinde sınır yaratmayan Allah'a hamdolsun.

Ey kardeşler! Her ne şekilde olursa olsun, mümkün mertebede ihlâslı olarak Allah'ı zikredin. Zikir anında deverân ve harekete işaret eden delillerden bulduklarımızı zikredeceğiz. Allah doğruyu ilham edendir.

YEDİNCİ BAHÇE:

Yedinci bahçe, her hâlükârda hatta hareket ve deverân halinde bile zikrin gerekli olduğuna Kitap sünnet ve kıyastan deliller hakkındadır.

Kitabın delaletine gelince büyük müfessirler Beydâvî, Ebû's-Suûd, Molla Gürânî, *Kebîr* adlı eserinde Fahreddin er-Razi, *Teyşîr* adlı eserinde İmam Ömer en-Nefesi, *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da İmam Suyûtî, İmam Vâhidî, İmam et-Tahavî ve sahibü'l *Keşşâf* , *el-Medârik vel-Kevâşî* Allah'ın “Onlar, Allah'ı ayakta otururken ve yatarken zikrederler” (Ali İmran, 3/191) ve “Allah'ı ayakta otururken yan yatarken zikredin” (Nisa, 4/103) Ayrıca “Allah'ı bol bol zikredin.” (Ahzab, 33/41) ayetlerinin tefsirlerinde şöyle dediler: Yani Allah'ı zikretmeye her halde; ayakta, otururken, yatarken, hastalıklı ve sağlıklı iken, gece ve gündüz, gizli ve âşikar vaziyette, hareketli iken, karada, denizde, seferde, evde, sınırlı ya da sakin, sevinçli veya yorgun iken, şevkli ya da şevksiz, itaatte ve isyanda, cünüb ve temiz halde, zorluk ve rahatsızlıkta yani her halde ve durumda devam ediniz. Sadece cinsî münasebet hariçtir. Çünkü kişi bu durumda kişi aklına mağlup olur, yaptığında ve terk ettiğinde mazurdur. Bunlar bahsedilen konu hakkında tefsirlerin aktardıklarıdır.

Biz o müfessirlerin sözlerinden topladıklarımızı zikrettik. Her birini sıkıntı ve bıkkınlık vermekten korktuğumuz için aynen tekrarlamadık.

Müfessirlerin ‘her hal’ sözü insanın ihtiyarî (bilinçli) hallerini kapsar. Ayakta durmak, oturmak, hareket ve hareketsizlik ya da başka haller gibi. İnsanın hastalık, şiddet, yorgunluk, isyan ve benzerleri gibi sıkıntılı hallerini de içerir.

Zikre devam emrinin zahiri vücûbu gerektirir. Kitabın delâleti ile de deverân halinde zikrin gerekliliği sabittir. Çünkü deverân da hallerden bir haldir. İster zorunlu, ister ihtiyari olsun. Zikrin ızdırârî (zorunlu) olmasına gelince; Şeyh Sühreverdî, “*Âdâbü's-Sâlikîn*” isimli kitabında şöyle dedi: Sâliklere zikri dinleme esnasında bir şevk gelir. Sevgilisine gitmek isteyen gibi yerinden sıçrar. Ulaşmanın imkânsız olduğunu anlayınca sıçramaları peş peşe devam eder.

Bu dönüş tereddütten meydana gelir. Bu tereddüt ulvî olana yönelen ulvî ruhla, süflî olana bağlı süflî ceset arasındadır. Deverân, tereddüt kalkana kadar deverân devam eder. Tâ sükûn hasıl olur.

Sâlik neredeyse ruhunu teslim etmek üzeredir. Dönüşü buna mani olur. O deverân etmek zorundadır.

Bunun ihtiyarî (isteyerek) oluşuna gelince, bunun açıklaması şöyledir. Çünkü bu deverân halinin, tüm vakit ve hallerde yapılmasının kastedildiği ayetlerin şümûlünden dolayı sâlik mutluluk duyar, zevk alır. Burada Ebû's-Suûd "Onlar Allah'ı ayakta ve otururken zikrederler." ayeti hakkında söyle söylemiştir: "İbn-i Ömer'den (ra) ayrıca Urve b. Zübeyr ve sahabeden bir topluluktan yapılan rivayete gelince, Sahabe bir bayram günü namaz kılmaya gittiler. Oturarak Allah'ı zikre başladılar. Bazıları "Onlar Allah'ı ayakta ve otururken zikrederler." ayetini okuyup ayağa kalktılar ve Allah'ı zikrettiler. Maksudları, ayeti tefsir etmek ya da doğruluğunu göz önüne sermek değildi. Üstelik zikri ayette geçen zikir hallerinde hasretmediler. Bilakis ayetin işaret ettiği durumlardan birisiyle bereketlenmek ve neşelenmek istediler."

Fakir de şöyle der: Allah'ı çok zikretmeye şevkli sâlikler mezkur ayetin gösterdiği durumların tamamı ile bereketlenmek isterlerse Allah'ı oturarak zikretmeye başlarlar sonra diz çökerler daha sonra da ayakları üzerine kalkarak Rasûlüllah'ın (sav) "Zikirde aşk halinde titremeyen Kerîm değildir." hadisinde işaret ettiği gibi titrerler.

Harekâni şöyle dedi; İnsan odur ki, O Lâ ilâhe illallah deyince tepeden tırnağa titrer. Eğer titremiyorsa insan değildir.

Sonra Ebû Nuaym'ın *Hilye*'de rivayet ettiği "Onlar rüzgarda ağacın titrediği gibi titrerler." hadisine göre Allah'ı hareketli olarak zikrederler.

Sahabeler de (r.anhüm) zikir sırasında tıpkı şiddetli rüzgarda ağaçların hareket etmesi gibi titriyorlar ve hareket ediyorlardı. Sonra zikir onları mağlub ediyor ve dönmeye zorluyordu. Onlar Allah'ı hacıların Kabe'yi tavafı, meleklerin arşı tavaf etmesi gibi dönerek zikrediyorlardı. Sonra zikir onların akıllarını alıyordu. Ve İmam Ahmed, Ebû Yâlâ, hadise sahih diyen Hâkim ve hadise sahih diyen İbn-i Hibbân ve Beyhâkî

Şa'b'ta Ebû Said el-Hudrî'den (ra) şöyle rivayet ettiler. Rasûlullah (sav) şöyle buyurdu: "Allah'ı o kadar çok zikredin ki size mecnûn desinler."

Sonra ayakları üstünde durarak zikrederlerdi. Bunu âşıkların şevke getiren sözlerini dinleyerek yaparlardı. Sonra daireler çizerek, ayakları ile hızlı bir şekilde gidip gelerek, yan yana gelerek, dua ederek, inleyerek zikrederken yere düşerlerdi. Yerde zikre devam ederler. Her hâlükârda zikirten haz alırlardı.

Deverâna ve hareket halinde zikrin gerekliliğine sünnetten delil ise şöyledir. Müslim, Buhârî, Tirmîzî, Ebû Davud Aişe'den (ra) şöyle rivayet etmişlerdir: "Rasûlullah (sav) her an Allah'ı zikrederdi."

İmam Deylemî *Müsned*'inde Sa'd Es-Saidiyye'den (ra) şöyle rivayet etmiştir. Rasûlullah (sav) şöyle söyledi: "Allah'ı unutmayın, her durumda Allah'ı zikredin. Allah'ı unutmak kalbi köreltir."

İbn-i Cerîr, İbnü'l-Münzîr, İbn-i Ebî Hâtim İbn-i Abbas'tan (ra) şöyle tahrîc ettiler: "Allah kuluna bir farz emrettiğinde o farza mutlaka bir sınır koyar. Sonra da o emrin muhataplarına özür halinde izin verir. Zikir bundan hariçtir. Allah zikir için bir sınır koymamıştır. Aklın mağlub olması hariç zikrin terki durumunda hiç kimseyi mazur da görmemiştir. Sonra "Allah'ı ayakta, otururken ve yanlarımız üzerinde yatarken zikredin." ayetini okudu."

"Allah'ı bol bol zikredin" ayetinin tefsiri ile ilgili olarak hadisi İmam Ebû'l-Leys, İmam es-Sâlebî, İmam Suyûtî ve Mes'ud el-Karizûnî de zikrettiler. İmamlar Allah'ın hiçbir şekil ve durumda zikir için sınır koymadığı konusunda ittifak ettiler. Şüphesiz ayakta olmak, oturmak, hareket etmek, sakın bulunmak, gizlice, açık olarak ve deverân halinde zikretmek zikrin hallerindendir. Nitekim zikri çoğaltmak ve ona devam etmek zikrin sayısal durumuyla ilgilidir. Yine hareket ve deverân halinde dil ile zikretmek sünnet ile sabittir. Nitekim sıkıntı, gazab, şevkli ve şevksiz durumlarda ve başka durumlarda da sabit olduğu gibi.

Şeyh İmam Ebû Necîb Sühreverdî şöyle dedi: Dinleyenler arasında bazılarında korku, hüznün, vecd ya da şevk gibi haller galip gelir. Ve onları ağlamaya, inlemeye,

zırlamaya, elbisesini yırtmaya, kendinden geçmeye ve ızdıraba yöneltir. Bazılarında ise ümit, ferahlık ve de müjde hali gelip gelir. Bunlar da oynar raks eder ve alkışlamaya başlarlar. Nitekim Davut'un (as) sekîneye raks ile ulaştığı rivayet edilmiştir. Allah Teala Mûsa (as) kıssasında buna işaret ederek şu ayeti indirdi. “ Rabbi dağa tecelli edince dağ parçalandı ve Mûsa baygın yere düştü.” (Araf, 7/143)

Şiir

Harab oldu dağ paramparça oldu,

Devenin raks ettiği bir dağ gördün mü?

Kıyâsa gelince; Arşın etrafında dönen melekler kendi tesbihatları ile Allah'ı zikrederek dönerler. Hacılar Beytullah'ı telbiye ile dönerler. Betyü'l-Ma'mur'u tavaf eden melekler onun etrafında dönerler. Allah aşkı ile dolu melekler döner, deverân ederler. Allah Rasulünün (sav) kabrini ziyaret eden melekler de dönerler.

Şeyh İmam Ebû Ca'fer b. Hüseyin el-Enbâri, *Ravza* isimli kitabında şöyle söyledi; İmamların sika (güvenilir) olanlarından bize şöyle rivayet edildi:

“Allah Ademi cennetten çıkarınca Adem (as) üç yüz yıl ağladı. Allah Adem'e seni ağlatan nedir diye vahyetti? Adem (as) şöyle dedi: Ya Rabbi cennete duyduğum şevkten veya Cehennemden korktuğum için ağlamıyorum. Ben arşı tavaf eden melekler duyduğum şevkten dolayı ağlıyorum. Onların sayısı yetmiş bindir. Cürd ve Mürd. Gözleri sürmelidir, arşın etrafında raks ederler. Her biri arkadaşının elini tutar ve şöyle derler: Bizim gibi olanlar, bizim sevdiklerimiz o bizim gibi olanlardır. Allah, Adem'e (as) başını göğe kaldır, diye vahyetti. Başını kaldırıp da bakınca melekler arşın etrafında raks ediyorlardı.”

İbrahim b. Sinan şöyle dedi: Ben üstadım Ebû Abdullah'ı şöyle söylerken duydum. Sema ehli meleklerin sayısı yetmiş bindir. Allah onları parlak nurdan yaratmıştır. Onları insanın karşısında Kürsî ile Arş arasına koydu. Onların elbiseleri yeşil yündür, yüzleri dolunay gibidir. Arşın etrafını tavaf ederler. Aştan dolayı kendilerinden geçmiş, hayrete düşmüş ve kendilerindeki şiddetli aşktan dolayı sarhoş gibi görünürler.

Gerçekte dönerek yapılan hareket hareketlerin aslıdır ve en önemlisidir. Bu konuda *Kütübü'l-Hikemiyye*'de denildiği gibi deverân tüm hareketlerin aslı ve en büyüğüdür. Arşî deverân; semaların, yıldızların Rabbinin emrine boyun eğerek dönmeleridir. Melekler kendi tesbihleri ile zikrederler.

Şeyhülislam Ebû's-Suûd'dan şöyle bir fetvâ nakledilir. Ona şöyle dendi: Semalar döndüğü zaman meleklerin hali ne olur. Ebû's-Suûd cevabında şöyle dedi: Meleklerin başı arşa yakın olduğu zaman dönme hareketi onlara zarar vermez.

Fakir ise şöyle der: Molla şuna işaret ediyor: Cezbe ve uzaklaşma meselesi astronomi ilmiyle ilgilidir. Yani her birinin sahip olduğu cevher kendi yörüngesinin cinsindedir. Her bir gök cismi kendi yörüngesine iter veya çeker. Bunu düşünmelisin.

Burada merhum Molla'nın burada daireler çizenlerin Rahmân'a yöneldikleri ve yalvardıkları zaman daireler çizmenin onlara bir zararı yok, diye işaret etmesi söz konusudur.

Nitekim meleklerin başı arşa yakın olursa bu (yani deverân) onlara zarar vermez. Semalar döner. Öz ve cevher ortaya çıkar ve bereket iner. Zira mutlak Hâkim'in Kudreti tecellî eder. Büyüklüğü ululuğu ortaya çıkar ve üçüncü yaratma gerçekleşir. Bunlar hayvanlar, bitkiler ve madenlerdir. Bu deverân hareketi hareketlerin en üstünüdür. Bununla nem kuruya nüfuz eder. Maddeler ve unsurlar birbirine karışır. Bitkiler ve kurallar birbirine uyum sağlar. Bununla yıllar ve mevsimler ortaya çıkar. Bununla aylar ve günler tâyin olunur. Bu konuda Rasulüallah (sav) şöyle demiştir: “Şüphesiz zaman Allah'ın yeri ve gökleri yarattığı gündeki gibi dönmeye devam eder. Sene on iki aydır. On iki aydan dördü haram aylardır.”

Göklerde hareket deverân ile ortaya çıkmıştır. Bu deverân ile dünyada birçok iş kurala bağlanır. Yaratılışın evvelindeki böyle bir ilk başlangıçtan dolayı sevinç ve semâ anında ârifler bu harekete mecburdurlar. Bu büyük sırrı anladıysan büyük arif olarak isimlendirilirsin.

Celâleddîn ed-Devvanî *Şerhü'l-Heyâkîl* adlı eserinde şöyle dedi: Âlemimizde meydana gelen olaylara devamlı deverân hareketleri sebeptir. Şayet yörüngelerde dönme hareketleri olmasa idi hadiseler meydana gelmezdi.

Şerhü'l-İşrâk'ta nakledildiği üzere bu dönme hareketlerinin başlangıcı Allah'ın zatından basit bir nurdur. Güneşin doğuşu Allah'ın nurunu kesmez. Güneş o nurla döner.

Herkesin en yüce alemde bir maşuku vardır. İşte böylece insan vaz edilmiş şer'i ibadet hareketlerinin kutsal nurlarıyla hazırlanır. Eh-li tecrîd denilen bazı muhakkikler kendilerinde kutsî ve aciz bırakan bir yorgunluk müşâhede ederler. Bundan dolayı raks etmeye, el çırpmaya ve dönmeye başlarlar. Bu hal geçinceye dek başka bir nurun ortaya çıkması için bu hareketleriyle hazırlık yaparlar.

İşte bu semâ yapanlar için neşeli bir sırdır. Konumlarından dolayı kendilerini tanı zannedenlerin hallerinin sebebi budur. Bu gurupların ileri gelenlerinden bazıları şöyle der: Erbaînlerde sâlike açılmayan şeyler semâ meclislerinde açılabilir. Bu *Şerhü'l-Heyâkîl* adlı eserin özetidir.

Bu tasavvuf taifesinin efendisi Cüneyd (r.h.) şöyle dedi: Üç yerde bu önemli tâifeye rahmet iner: Yeme anında. Çünkü bunlar ihtiyaçtan yerler. Müzakere anında. Sıddıkların makamlarına yaklaşırlar, komşu olurlar. Semâ anında. Vecd ile dinlerler ve hakkı müşâhede ederler. Allah ile bakarlar (veya) Allah ile görürler. Doğru ve ihlâslı olarak düşünürler.

Şöyle rivayet edildi: Cennet ehli, Semâ'ya başlayınca ağaçlar dönmeye başlar. İsrâfil'den daha güzel sesli hiç kimse de yoktur. İsrâfil tesbihe başlayınca semadakiler O'nu dinlemek için dikkat kesilirler.

Tefsîru'l-Uyûn adlı eserde de böyledir. Cennetin ağaçları bile semâ anında bu hareket üzere bulunursa bu duruma şevk ehli nasıl sabreder ki. Bunlar bir araya gelmiş topluluklardır.

Şüphesiz bu fakir sülûkun başlangıçlarında âlimlerin bazısının inkarını görünce deverânı kerih gördü. Nefsime sabretmeye niyet ettim. Sonra akşam olunca rüyamda kendimi bir dağın üzerinde gördüm. Birden üstadım ve mürşidim ortaya çıktı.

Bedeninden soyutlandı. Adeta semaya yükselmek için şahin gibi dönmeye başladı. Bana işaret etti ben de bedenimden tecerrüt ettim. Ve semaya çıkıncaya kadar şahin gibi dönmeye başladım. Orada müminlerin ruhunu gördük. Arı evleri gibi evlerde toplanmışlardı. Huşû veren seslerle Yasin süresini okuyorlardı. Sabahlayınca üstadımdan rüyayı tabir etmesini istedim. Üstadım gördüğün evler şekillerdir, dedi. Onlar ruhların bedenlerini terk edince gittikleri yerleridir. Ruhlar son nefeslerinde işittiklerini ezberlerler ki bu Yasîn süresidir. Sûr'a üfleme esnasında okurlar.

Gazalî *İhyâ*'da şöyle dedi: Semâ'nın mekruh olduğu imamların pek çoğundan nakledilmiştir. Ve yine Ashâb-ı Mâlik'ten, İmam-ı Hanbel'den, Şafîî'den ve Ebû Hanife'nin bazı arkadaşlarından semâ'nın câiz olduğuna dair rivayetler vardır. Ebû Tâlib el-Mekkî âlimlerin bir bölümünden semâ'nın câiz olduğunu nakletmiş ve şöyle demiştir: Sahabeden Abdullah b. Câfer, İbn-i Zübeyr, Muğîre b. Şûbe, Muâviye ve başkalarından bu husus işitilmiştir. Ayrıca selef ve selefe ihsan ile tabi olanlardan çoğu da bunu uygulamışlardır. Sonra şöyle dedi: Bizim yanımızda Mekke'de hicazlılar senenin en faziletli günlerinde semâ dinlerlerdi. Ve Medine ehli de semâ'a devam ederlerdi.

Yunus b. Abdullah şöyle dedi: Ben İmam-ı Şafii'ye semâ'nın mübahlığını sordum. İmam-ı Şafi şöyle dedi: Ben Medine halkından hiç kimsenin semâ'ı kerih gördüğünü bilmiyorum. Şu anlaşıldı ki, kim mekruh derse onun muradı haram kılmak değil tenzihtir.

Ama haram diyene gelince onun muradı eğlence ile ilgili semâ'dır ve şeytanî hislerdir. Buna benzer dinlemeler sahibini eğlenceye sevk eder ve ilahî aşka götürmez. İmam *İhyâ*'da Rub'ül-Âdât bölümünde dedi ki: Semâ'nın haramlığı mücerred akılla bilinemez. Bilakis bilinmesi için nass veya nass ile mukayese gerekir. Nass'dan kasıt Rasûlüllah'ın (sav) fiil veya sözü ile ortaya çıkardığı şeylerdir. Kıyas'dan kasıt peygamberimizin fiil veya lafızlarıyla anlaşılan mânâdır.

Şu ortaya çıkmıştır ki semâ'nın haram kılınması batıldır. Çünkü bu konuda nass yoktur. Diğer mübahlarda olduğu gibi geriye sadece helal olması kalır. Bilakis insan sesi, def, davul, çobanların sesleri, hacıların sesleri ve kuş, bülbül ve diğerlerinin seslerinin dinlenmesi ile kıyas edilmelidir.

Semâ'in haram edildiği bir görüş yoktur. Bir hayvan hañçeresi (sesi) ile cansız bir maddenin hañçeresi (sesi) arasında hiçbir fark yoktur. Bütün bunların mübah olduğu sabittir. Sadece nassın haram kıldıkları hariçtir. Bunlar da yaylı aletler ve nefesli çalgılar gibi olanlardır. Sonra İmam şöyle söyledi: Bütün bu kıyas ve naslar şarkının, raksın, kalkan ve mızrakla oynamanın ve def'in mübah olduğunu gösterir. Defde çingirak olsa bile. Bilhassa sevinçli vakitlerde. Özellikle bayram günü, düğün yemeği, akîka günü, sünnet, seferden dönüş günü, bayram gününe kıyasla diğer sevinç günleri gibi günlerde.

Bir insan bir şeyi sever ve âşık olursa, aşkı ile ferahlar ve aşkına kavuşmayı ister, ihtiyaç duyar. Böyle bir kişi sadece âşık olduğunu görür ve onun sesini dinler.

Sevdiği şey ile ilgili şeyleri dinleme kişinin şevkine heyecan katar ve aşkını kuvvetlendirir.

Böyle bir kişide bazı haller ve zevkler ortaya çıkar. Bu, sûflerin önde gelenlerinin nezdinde vecd diye adlandırılır. Bu durum aşktan, coşkunluktan ve içtenlikten kaynaklanır.

Mahrûm aptala gelince dinleyenin tad almasından ve renginin değişmesinden dolayı hayret içindedir. Câhil ise Şâni yüce Allah'ı bilmenin lezzetinden hayret eder. *İhyâ'* dan nakledilen bitti.

Fakir şöyle der: Zikredilen lezzetlenme oyun ve eğlence ile nefsanî bir şekilde olmaz. Bilakis rûhî lezzetlenme ilahî aşkla olur. Nimet nasıl olur da inkar edilir. Bilakis sevgiye karşı yapılan bir şükürdür. Allah onlar hakkında "Rahman onlar için sevgi yaratacak" (Meryem, 19/96) buyurmuştur.

Avârif adlı eserde şöyle söylenmiştir: Rivayet edildi ki Nebi'nin (sav) yanına bir adam geldi. Nebi'nin (sav) yanında hem Kuran okuyan hem de şiir söyleyenler vardı. Adam Ey Allah'ın elçisi (sav) Kuran mı, şiir mi? diye sordu. Peygamberimiz (sav) şöyle dedi: "Bazen Kuran, bazen şiir."

Bundan içinde cahiliye izi taşımayan şiirler anlaşılıyor. Bu izler kadınları, çocukları, yalanı, gıybeti, bühtân ve hicvi öven içeriklerdir. Bununla Semâ'nın câiz olduğu ortaya çıkar. Zira Peygamberimiz (sav): Şiirde bazı hikmetler vardır, demiştir.

Şerhü'l-Mesâbih adlı eserde şöyle denmiştir: Burada şiirden kasıt, şairlerin zikirten, iyilikten, vaazlardan ve insanlara fayda veren şeylerden nazmettikleridir. Allah Teala şöyle buyurdu: “Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütle çağırır” (Yunus, 10/125)

Mimşâd ed-Dîneveriyye demiştir ki: Nebi’yi (sav) rüyamda gördüm ve O’na şöyle dedim: Ey Allah’ın peygamberi bu Semâ’da hoşlanılmayan bir şey var mı? Bana şöyle cevap verdi: Hayır, onlara önce Kuran’la başlamalarını sonunda da Kuran’la bitirmelerini, söyle. Zünnûn el-Mısırî Semâ, Hak’tan gelen vâridatlarıdır. Kalpleri Hakka yönelir. Kim bu işe hak ile yönelirse hak ortaya çıkar. Kim de nefis için yönelirse zındık olur.

İhyâ’da şöyle dendi: Bir kimseyi bahar mevsimi ve baharın çiçekleri harekete geçirmezse ve bir ud ile yayları da harekete geçirmezse bu kişinin mizacı bozuktur. Onun tedavisi de yoktur.

Makam adlı yerde şöyle dendi: Allah’ın “Hoş bir meşguliyettedirler.” (Yasin, 36/55) ayeti bize Semâ işinde mutlu ve hoşnutturlar, anlamı verir.

Ve *Meşârik* adlı eserde de Buhârî ve Müslim’in Hz. Aişe’den (ra) ittifakla rivayet ettikleri hadis vardır. Hz. Aişe şöyle dedi: Habeş’ten gelen Sudanlıların bayram günü idi. Onlar dans ediyorlardı ve kılıç kalkan oynuyorlardı. Ben Rasulüllah’a (sav) onlara bakmak istediğimi söyledim. Beni arkasına oturttu. Ve onlara, oynamaya devam edin, dedi. Bu hadis oyuna bakmaya ruhsat (izin) vermektedir.

Şöyle rivayet edildi: Nebi (sav) kalkan oynayanlara uğradı ve onlara; Devam edin, ta ki Yahudi ve Hıristiyanlar dinimizde rahatlık olduğunu öğrensin, dedi. Bu hadis Semâ’ı mübah sayanlar için delildir.

Ebû Tâlib el-Mekkî *Kutûl-Kulûb* adlı eserinde şöyle demiştir: Semâ’yı mutlak inkar (Allah Korusun) yetmiş siddiki inkardır. Eğer inkar Kurra’ların kalblerine daha yatkın ise sen bu işe hiçbir şey yapamazsın. Çünkü biz onların bilmediğini biliriz. Semâ’ı mutlak inkar ya sünnetleri bilmemektir. Ya iftiradır veya inkar eden kişi zevksiz bir adamdır.

Fakir şöyle der: İnkâr eden kurra'ların (okuyucular) meseleyi delilleri ile ispat etmiş imamlardan daha takvalı ve bilgili olmaları uzak ihtimaldir. Bilakis bu Kurra'lar icaftan semini ayıramazlar. Nasıl insaf sahibi olsunlar.

SEKİZİNCİ BAHÇE:

Bu bâb deverân'ı haram sayanların reddedilmesi hakkındadır.

Ben bu bab'ta bazı insanların görüşlerinden dolayı ızdırap duydum. Ta ki o insanların kalbinde vesveseler yerleşip, galip gelmiş. Bu insanlar bu konunun başlangıcında tutucu bir şekilde 'deverâna' karşı çıktılar. Aynı şekilde bu konuda mutaassıbın hüsrana uğradığını ve her ayıplayanın da kendisinin ayıbı olduğunu bilemediler.

İmam Suyûtî *Fetâvâ'l-Hadîsiyye* isimli kitabının Tasavvuf babında şöyle demiştir: Ey Kardeş! Sen zikir meclisinde toplanmış bir topluluk hakkında sordun. O topluluktan bir şahıs ayakta Allah'ı zikrediyor ve onlar bu duruma isteyerek devam ediyorlar. Bu durumu kötü görür müsün? Şöyle derim: Allah en iyi bilir. Onların yaptığı kötü değildir.

Sirâcü'l-Millet ve'd-Dîn el-Belkînî'ye de bu konu soruldu. Aynı cevabı verdi. Ve şöyle dedi: Bu insanlara karşı saygısızlık yapanlara tazir cezası gerekir. Sonra şöyle dedi: Bu hal sahipleri mağlupturlar (kendilerinde değildirler). Münker yasaklanmıştır.

Bazı hanefî imamlara bu durum soruldu. Bu verilen cevap üzere ittifak ettiler. Sonra şöyle dedi: Bunlar raks ve benzeri şeyler yapsa da kınanmamalıdır.

Hadiste vârid olmuştur ki Cafer b. Ebi Tâlib (ra) Rasulü Allah'ın (sav) önünde raks etti. Rasulü Allah (sav) bu durumu men etmedi. Bu raks takrîrî sünnet oldu. Bundan dolayı imamların büyüklerinden bir grubun zikir meclislerinde raks olmuştur. O imamlardan biri de Şeyhülislam İzzüddîn Abdullah'tır. Allah rahmet eylesin. İmam Suyûtî'nin sözü bitti.

İmam Ahmed b. Hanbel'e bir cemaatin ayakta raks ederek Allah'ı zikretmeleri soruldu. Şöyle cevap verdi: Onlar âşıklardır. Onları bırak bir saat Allah'la mes'ud olsunlar.

Biz deriz ki: Ortaya çıkmıştır ki, her kim Semâ'yı, deverânı, raksı, nârayı, çığlığı ve sesi kerih görürse bu kerih görmenin sebebi sadece riyâ endişesi, oyun, dünya menfaati ve şöhret gibi nedenler olabilir. Bu gibilerin sözleri kitaba ve sünnete muvafıktır. Çünkü bu sayılanları kast eden kişi şer'an tazim gereken şeyleri küçük düşürmüş olur.

Çünkü kastı dünyayı celb etmek, hile ve oyundur. Fukahânın böyleleri hakkında söylediği söz kesinlikle zikredenlere değildir.

Bazı âlimler böyle bir gurubun mescidde raks ederek, daireler çizerek zikir için ayağa kalkması hususuna şöyle fetvâ verdi: “Onlar dualarını ve gönüllerini zikrettiklerine bağlamışlardır. Onlara ilişmeyin.” Zira Allah şöyle buyurdu: “Mescidlerde Allah'ın isminin zikredilmesini men eden kimseden daha zâlim kim vardır.” (Bakara, 2/114)

Fetâvâ'l-Tatarhâniye'de şöyle anlatılmıştır: Zikir anında dönmenin câiz olması için bazı şartlar vardır. Şeyhülislam, Kâmil, Âlim, *Kitâbü'l-İhtiyârât*'ı ile tanınan Molla Fâdıl Müftü Ali Çelebî Deverân (dönme) ile ilgili hususi risalesinde şöyle der: Ey kardeş şunu bil ki insanlar büyüklenenlerin, inad eden ve büyüklük taslayanların karşısında şaşırılmış durumdalar. Biz de onlara cevap olarak; *Bezâziyye* sahibinin dönmenin haram olduğuna dair sözü sabit değildir, diyerek cevap veririz.

Çünkü eğer buna oyun denilirse oyun değildir. Sonra zikir asla oyun olmadığı gibi zikredenler de oyuncu değildir. Tam aksine zikir ibadetlerin en faziletlisi ve zikredenler de ibadet edenlerin en faziletlisidir.

Rasulullah (sav) şöyle buyurdu: “Allah'ı zikreden kişi, Allah'ın sevdiği kişidir.”

Farz-ı muhal biz deverânın oyun olduğunu kabul etsek bile haram olduğunu kabul etmeyiz. Bilakis o helal bir oyundur. Tıpkı kişinin sakalı sarığı elbisesi ve başka şeylerle oynaması gibidir..

Fâkihlerin katında ispat olmuştur ki, mübah bir şeyle oynamak mübahdır. Biz şöyle deriz: Bezaziyye Sahibinin delili şu sözündedir: Üç şey hariç bütün oyunlar haramdır. Bu üç şey şöyledir: Kişinin atını eğitmesi. Yayı ile antreman yapmasıdır. Ve

kişinin eşiyle oynaşmasıdır. Zira âlimler hiçbir faydası olmayan batılla haramı tevil ettiler.

Tıpkı Lebid'in sözünde olduğu gibi:

Dikkat edin! Allah dışında her şey batıldır.

Aksi takdirde Allah'ın şu sözüne muhalif olurdu: “Bunları batıl olarak yaratmadın” (Al-i İmran, 3/191)

Gazali *İhyâ'*da şöyle dedi: Bu böyle olmasa idi kulların bu üç şey hariç yaptığı işler haram olmalı idi. Bu şekilde değildir.

Allah'ı Teala şöyle buyurdu: “Dünya hayatı sadece oyun ve eğlencedir.” (Muhammed, 47/36) Öyleyse kim oyun ve eğlenceden kurtulabilir.

Ebû Mansûr el-Maturîdî *İlmi'l-Hüdâ* isimli tefsirinde bu ayeti zikrederek şöyle dedi: Oyun ve eğlence netice vermeyen şeylerdir. Her kim sonu olmayan bir iş yaparsa o iş oyun ve eğlencedir. Kim de akıbeti olan bir iş yaparsa o iş oyun ve eğlence değildir.

Beyhâkî *Şuabü'l-İman*'da Muttalib b. Abdullah'tan tahrîc etti. Rasulüallah (sav) şöyle buyurdu: Oynayın ve eğlenin. Ben dinimizde sertlik ve kabalık görünmesinden hoşlanmam. Bu hadis *Câmiü's-Sağir*'de de vardır. Bu hadis şöyle vârid oldu: Rasulüallah (sav) ashabından bazılarını üzgün ve solgun bir halde görünce, onlara ferahlık ve müjdeyi emretti.

Kırk Emir diye meşhur *Camiü'l-Fetâvâ*'nın Sahibinin sözüne gelince o şöyle dedi: Kim deverânı helal görene kafir derse, o kişi korkunç bir cehalet apaçık bir küfür içindedir. Çünkü İmam-ı Şafii de helal sayıyor. Her kim bir İmam'ı hem de müctehid bir imam'ı küfürle itham ederse kendisi kafir olur. Bu kişinin katli vaciptir. Tövbe etse de recm edilir.

Sahibü'l-Yezdeviyye'nin sözüne gelince ki o şöyle dedi: Sûfiyenin deverânı kafirlere benziyor. Rasulüallah'ın (sav) şu sözü ile de haramdır: Kim bir kavme benzerse o onlardandır.

Bu hadisin sūfîlerin aleyhine delil olması doğru olmaz. Zira şüphe yok ki zikredenlerin asla kâfirlere benzemek gibi bir kasıtları yoktur. Tam tersine bunlar kendilerini Kâbe'yi tavaf edenlere ve arzı dönerek tesbih eden meleklerle benzetiyorlar.

Rasulüllah'ın (sav) şu hadisi ile bizim görüşümüz bellidir. Rasulüllah (sav) şöyle buyurdu: Mümini iyiye, güzele haml etmek (gerekir).

Sūfîlerin dönmesi müşriklerin dansına benzetmek büyük bir bühtandır. Bu müminler için bir sūizandır. Allah'ın "Bazı zanlar günahdır." (Hücurât, 49/12) buyurduğu gibi suizan günahdır ve fisktır. Yine Allah şöyle buyuruyor: "İlmin olmayan bir şeyin peşine düşme" (İsra, 17/36)

Tarsûsî'nin 'Onların dönmesi Samiri'nin ihdas ettiği bir rakstur.' sözüne gelince, bunun olması tam olarak raks değildir. Çünkü fâkihlerin nezdinde raks, kadınlarla bir araya gelerek yaylı ve vurmali aletlerle ve batıl bir şekilde oynamaktır.

Samirînin raksı ise o sadece buzağıya tapmaktır. Hâşâ ki sūfîlerin dönmesi böyle olsun. Bilakis onlar Allah'ın kullarının en faziletlisidirler.

Ayrıca bunun raks olduğu kabul edilse bile bu asla haram cinsinden değildir.

Zira, Rasulüllah (sav) Hz. Aişe için kapıyı açtı. Hz. Aişe de Rasulüllah'ın (sav) koltuk altından Habeşlilerin dansına baktı.

Dans sevinç günlerinde mübahtır. Nitekim hac yolunda, gazvede, bayram ve zifâf gibi sevinçli günlerde davul çalmak mübahtır.

Bu anlatılanlar, fıkıh kitaplarında da zikredildiği üzere pekçok şekilde müctehid fâkihlerin ve muhaddis imamların nezdinde de sabittir.

Kitâbü'l-Avârif te Cüneyd şöyle dedi: Tûr dağında fakirlerle beraber idik. Hristiyanların manastırına indik. Bir müzisyen (âşık) bir şeyler söyledi. Vecd durumu ortaya çıktı. Fakirler raks için ayağa kalktılar. Manastır sakinleri de bize bakıyorlardı. Ortalık sakin bir duruma ulaşınca rahip bana geldi ve şöyle dedi: Bu dans ve semâ sizin dininize mi hastır yoksa umumi midir? Ben zühd şartı ile bize hususidir, dedim. Rahip bunun üzerine Kelime-i şhadet getirdi. Ve şöyle söyledi: Ben İncil'de şöyle yazdığını

gördüm: Muhakkak ki ahir zamanda gelecek peygamberin ümmetinin havassı (seçkinleri) Semâ ânında züht şartı ile hareket ederler ve raks ederler.

Hâsılı deverânı inkar edenler, ne müctehid'dirler ne de ehli tercih olanlardır. Bilakis onlar semînden icâfı ayıramayan mukallidlerdir. Bizim cevabımız da yakın ve hak ehlinden olan insaf sahiplerinin cevapları gibidir.

Menâr, Müftî ve ikisi dışındakiler gibi usul kitaplarında belirlenmiş bir kaidedir ki, ehl-i kıbleyi tekfir etmek, küfürdür. Müminlere sûizan beslemek günah ve fısktır. Ne Hadis'te ne Kuran'da deverânın haramlığına dair bir delil yoktur. Yine Ebû Hanife'den (ra) de haramlığı konusunda hiçbir söz yoktur.

Kendisine işaret edilen Molla Mufasssıla'daki fetvâsında şöyle dedi: Sûfîler ehl-sünnet ve'l cemaatin mensuplarının en büyüklerindedir. Bunlar güzel amelleri, üstün ahlakları, batını ve zahiri halleri ve kutsî nefisleri gibi pek çok yönden yönden ehl-i sünnetin diğerlerinden seçkindirler. Onların deverânı onlara mübahtır. Çünkü deverân bazı sûfîlerde vecd bulunmasa bile, incizâb ve vecd ya da aşk ve şevk gibi durumlardan doğar.

Sûfîlerle oturanlar bedbaht olmaz.

Ancak dış (sadece) dış görünüşlerini biçimlendirenler ve şekli ekl'e (yemek) değiştiren kimseler sünnet akidelerden habersiz gâfillerdir. Bunlar dînî öneme hâiz konularda tembellik ederler. Kendileri karınlarının ve ferclerinin hoşuna giden şeylerle meşguldürler. Zenginlere ve hevâ ehline, onları kendilerine çekmek için riyâ yaparlar. Bunlar zenginler kendilerini aralarına dahil etsin diye deverâna koşarlar. Bunların deverânı haramdır. Hâkimler bunları engellemelidir. Fâkihler bu deverânı men ettiler. Şeyhülislam tuğyân ehlinin men edilmesi için fetvâ verdiler. Fakat bu iki anlayış ve fırka ayırt edilip belirlenemeyince bazı kişiler bazı iddialarda bulundular. Mukarrebînden meşâyihin telkîn ehlinin men edileceği yönünde fetvâ verdiler. Aralarında ihtilâf ve ihtilâl meydana geldi. Onların şerefli durumları haram bir şeyle meşgul olmaktan uzaktır. Biz onların yüce himmetlerinden istimdad ederiz. Onların yüce bereketlerinden yararlanırsınız. Onun uzunca fetvâsı bitti.

Sonra *Bostan* aslı eseri ile meşhur Şeyhulislam Mevlânâ Muhammed efendi şöyle fetvâ verdi: Kim Müftü Ali Çelebi'nin risalesi insanları yoldan çıkardı, derse bunu söyleyenin iman ve nikah tazelemesi ve bir de tazirle cezalandırılması gerekir.

Molla Hatir b. Kemal el-Vezir sûfilerin deverânının câiz olduğuna dair fetvâ verdi.

Molla Ekmel Mevlânâ b. Efdal deverânın helal olduğuna ve bunun haram olduğu fikrinde ısrar edenin küfre girdiğine, bu kişiye de iman ve nikah tazelemek gerektiğine dair fetvâ verdi.

'Molla Arab' diye meşhur Mevlânâ ve Mevlânâ Sâdi Efendi sûfilerin deverânının câizliğine dair fetvâ verdi.

Mevlânâ Molla Ebû's-Suûd ve başkalarının deverânın haram olduğuna dair fetvâlarına gelince, bu fetvâlar hevâ ve tuğyan ehlini men içindir. Sonra bu Zatlara, bazı şahısların zikir meclislerinde deverân eden salihlere eza verdikleri haberi ulaştınca, meclisin boş bir köşesinde dönmek mübahtır ve karışıklık durumunda câizdir, fetvâsını verdiler. Çünkü zikredenlerle beraber oturanlar bedbaht olmaz.

Ey insafli kişi şunu bil ki: fâkihlerin sûfilere men edici sözleri mutlak değildir. Onların fetvâsı zamanımızdaki fâsıklardan hevâ ehli hakkındadır. Yoksa hâşâ vecd halindeki büyüklerin hali eğlence düşkününü fâsıkların hali gibi olmaz.

Seyyid Şerîf şöyle dedi: Tevâcüd ehlinin (zorlama vecd haline giren) durumu zorlama ve yapmacık hallerinden dolayı hoş görülmedi. Bir grup buna (yani tevâcüde) onların, (bu vesile ile) vecdi elde etmelerini sağlamak için cevâz verdi.

Bu konuda öz olan Rasulüllah'ın (sav) sözüdür: "Ağlıyamıyorsanız ağlıyor gibi yapın."

Ağlar gibi yapanlardan kasıt ağlamaya niyeti olanlardır. Yoksa gösteriş kastedilmiyor.

Sahibü'l-*Avârif* ve İmam Kelâbâzî de *Meâni'l-Ahbâr*'da şöyle dediler: Nebi (sav) bir gün Ashab-ı Suffe'nin yanına geldi ve onlara; İçinizde şiir söyleyen var mı, dedi. Biri kalktı ve şu şiiri okudu:

Hevâ yılanı ciğerimi soktu

Bunun ne doktoru ne de ilacı var

Ancak gönlümü kaplayan bir sevgili vardır

Onun yanında ilacım ve dermanım vardır.

Ebû Tâlib el-Mekkî *Kutü'l-Kulûb*'ta şöyle dedi: Tabiinden ulemanın büyükleri şuurunu kaybetme ve kendinden geçme yolundan gittiler. Onlar pek çoktur. Rebi b. Heysem, Üveys el Karani, Zürâre b. Ebi Evfâ ve bunlara benzer hayırlı kimselerden başkaları gibi.

Tanıdıkları Hz. Ömer, İbn-i Mesud ve Huzeyfe gibi sahabeler bunları kötülememişti. Bunlardan birisi Said b. Hadim idi. Ömer bu zatı Şam'a vali tayin etmişti. Şamlılar Ömer'e Said'in vecd ve kendinden geçme halini yazdılar. Zira Şam halkı onu tanımıyordu. İşte bu sûfîlerin vecd halidir. Ömer onu tanıdı ve ona ikramda bulundu.

Şârihü'l-Kenzân şöyle dedi: Şüphesiz Hz. Ali dört vakit namazda baygın kaldı. Sonra onları kaza etti. Hz. Ömer üç gün baygın kaldı ve namazını kaza edemedi.

Arif-i billâh Şeyh Akşemseddîn risalesinde şöyle dedi: zamanımızda bazı şahıslar, bu işler ne sahabe ne de tabiin devrinde vardı, demelerinden dolayı küfre giriyorlar. Bunlar tarih ve eser bilmeden bunu yapıyorlar. *Şer'* da zikredilmiştir ki: Nebi (sav) şunu okudu: "Bizim katımızda (onlar için hazırlanmış) boyunduruklar, yakıcı bir ateş, boğazdan geçmeyen bir yiyecek ve acı bir azap vardır."(Müzemmil, 73/12-13)

Şeyh Carullah b. Sinan Buhârî'nin şarihi İmam-ı Nevevî'den nakletti. (Nakledilen) Şu hadisle ilgilidir: 'Allah'ı çok zikredin. Hatta münafıklar sizin riyâkar olduğunuzu söylesinler. Ca'fer b. Ebi Tâlib (ra) geldi. Rasulüllah (sav) O'na baktı ve Ey

Cafer yaratılışım ve ahlakım sana benziyor,dedi. Bunun üzerine bu sözle şevke gelen Ebû Cafer dönerek ayağa kalktı. Sonra kardeşi dönerken Hz. Ali geldi. Nebi (sav) O'na şöyle dedi: Ey Ali! Sen ve Ben, Harun ve Mûsa gibiyiz. Bu sözden dolayı şevklenen Hz. Ali Allah Rasulü (sav) önünde dönmeye başladı. Rasulüallah (sav) şöyle dedi: İçinizde şiir okuyan var mı? Bir bedevi, evet, dedi. Ve şu şiiri okudu:

Ashab'ın kereme ulaştıkları zaman gelmedi mi ?

İnsanların da düşünüp de akıllarının gideceği.

Sen Sultanların Nebi' sisin ve şefaata eden Meliksin

Allah mükâfatlandırırsın

Gözyaşı gönlün gizlediğini anlatıyor.

Dilsizin konuşması da ne acayıptır

Ey Ashab cömert olunuz

Üzerimizdeki incelik ve şefkat ile affediniz ve bağışlayınız.

Ashab'ın her biri için şevklenmek vardır

Miskin bedevi için ise acz vardır.

Rasulüallah (sav) ve etrafındakiler vecde geldiler.

Avârifü'l-Meârif te şöyle denildi (dedi): Enes'ten (ra) rivayet edilmiştir. Enes (ra) şöyle dedi: Biz Rasulüallah'ın (sav) yanında idik. Peygamber Aleyhisselam şöyle dedi: İçinizde şiir söyleyen var mı? Bir bedevî; Evet, dedi ve şu şiiri okudu:

Hevâ yılanı ciğerimi soktu

Bunun ne doktoru ne de ilacı var

Ancak gönlümü kaplayan bir sevgili vardır

Onun yanında ilacım ve dermanım vardır.

Rasulullah (sav) ve etrafındakiler vecde geldiler. Hattâ Rasulullah'ın(sav) ridâsı omuzundan düştü. Ve Muâviye şöyle dedi: Oyunumuz ne kadar güzel ya Rasûlullah!

Peygamber Aleyhisselam şöyle dedi: Dur ya Muâviye, Habîb zikredilirken ihtizâza gelmeyen kerîm olamaz.

Ey Kardeş Şunu bil ki! Deverân, raks ve def bunlar sevinç vakitlerinde câizdir. Bilhassa şevkli ve sevinçli vakitlerde. Eğer sen *Kütüb-i Sitte*'nin şerhlerine muttalî olursan ve içindekileri kavransan buna benzer durumların Rasûlullah'ın huzurunda hem de defalarca meydana geldiğini öğrenirsin. Bazı vakitlerde, bilhassa İmam-ı Şafiî'nin görüşüne göre, inkâr edilemeyeceğine kanaat getirirsin.

Sakin mutassıblardan olma. Onlar zikreden salihleri kötölemeye vesile ararlar. Bu gibiler sâlihlerden ve zikirlerinin bereketinden din gününe kadar mahrum kalırlar.

HATİMETÜ'L-KİTAB:

Sûfilerin önde gelenlerine dair bu eserin hatimesi ve Halvetî şeyhlerinin faziletleri hakkında da bir kitapçıktır.

İmam Sühreverdî *Âdâbü's-Sâlikîn* adlı kitabında şöyle dedi: Bazı imamlara ihtilaflarının rahmet oluşu soruldu. Şöyle cevap verdi(ler): Onlar Allah'ın kitabına ve Rasulünün sünnetine bağlı kimselerdir. Rasulullah'ın ashabına uymuşlardır. Ve bunlar üç gruptur: Bunlar hadisçiler, fıkıhçılar ve sûfî âlimlerdir.

Hadisçilere gelince bunlar Allah'ın “Rasul size neyi getirirse alın, neyi de yasaklarsa ondan kaçın” (Haşr, 59/7) ayetinden dolayı hadisın zâhirine tutunmuşlardır.

Hadisi dinlemekle, tashîh etmekle, nakl etmekle ve tedebbür etmekle meşguldürler. Bunlar dînin bekçileridirler.

Fâkihler ise onlar hadisçilerden faziletlidirler. Çünkü ilmi ihâta ettikten sonra hükümlerin tertibinde, nâsîh ve mensûh'un ayrıştırılmasında, mutlak ve mukayyed konusunda, mücmel ve müfesser, muhkem ve müteşâbih ve de hâs ve âm gibi konularda araştırmacı bakış açısı ile derinleşmişlerdir. Bunlar dînin hâkimlerdirler.

Sûfî âlimlere gelince: Bunlar iki grupta ilimlerinde ve ilmî otoritelerinde ittifak olunmuştur. Bunlar dinde sabit olanlarla amel kesb etmeye gayret ederler. Yine bu grup bundan sonra yüce ilimler ve şerefli hallerde ve latif makamlarda seçkinleşirler. Ardından da tevbe, takva, ubûdiyet, samt (sessizlik), nefse muhâlefet, hüznün, ağlama, belalara sabır, kulluk, havf, recâ, yakîn, kanaat, zikir, müşâhede, sıdk, şükür, ruh, nefis, hevâ, murâkabe, tefekkür, fenâ, bekâ, ihlâs, riyâ, gizli şehvet ve nasıl kurtulanacağı ilimleri hakkında konuşurlar.

Yine bunlar Fıkıhçılara müşkil olan ilimlerde çıkarımlar yaparlar. Örneğin ârızlar, engeller, sırlar, hakikatlar, tecrîd-tevhîd, tefrîd menzilleri ve başka şeyler gibi. Onlar dînin hâmileridirler. Sonra her kime bu üç ilimden bir şey müşkil olursa bu kişilerin konu hakkında bu kimselere ve imamlarına mürâcaat etmeleri gerekir. Kim böyle yapmazsa hata eder. Sühreverdî'nin nakli burada bitti.

Şeyhü'l-Ecell Muhammed el-Bârîsa *Fasl-ı Hitâb* adlı yerde Meşâyihü'l-İzâm'ın övülmesi esnasında şöyle dedi: Sûfîlerin ıstılahları vardır onu gerçek bir tarifile taliplilere öğretirler. Nitekim fikhçuların ve edebiyatçıların da kendine has ıstılahları vardır bunları ehlinden öğrenmek gerekir.

Sûfîlerin önde gelenleri sünnete tutunmuşlardır. Bunlar fırka-i nâciyedir (kurtulan topluluk). İmamları İmam-ı Hüccetü'l-İslâm el-Gazâlî *el-Münkizü mine'd-Dalâl* isimli kitabında şöyle dedi: Halvette kaldığım sırada hallerin başlangıcında bazı şeyler ortaya çıktı ki saymaya ve incelemeye imkan yoktur.

Ben bu işlerle yakinen anladım ki Sûfîler Allah'ın müstakîm yolunda yürüyenlerdir. Onların iç durumları, iç hallerin en güzelidir. Yolları, yolların güzelidir. Ahlakları en güzel ahlakıdır.

Şayet akıllar hâkimlerin hikmeti, âlimlerin ilmi ve şerîatın esrârına vâkıf olanların ilimleri toplansa onların yollarını, sîretlerini değiştirmeye güç getiremezler. Bu ikisinden daha güzelini de ortaya koyamazlar. Çünkü onların hareketleri, sükûnetleri, bâtınları ve zâhirlerinin tamamı nübüvvetin ışığından alınmıştır. Kişinin onların

tarikatına girişinin ilk şartı kalbi Allah'tan başkasından temizlemektir, sözüdür. Kalbi Allah'ın zikrine gark etmektir. İşin sonunda da tamamen Allah'ta fenâ bulmaktır.

Bu onlara yolun başlangıcında Allah'ın verdiği nisbetlerdir. Bu mükâşafenin ortaya çıkmasıyla, melekleri ve nebîlerin ruhlarını müşâhede ile başlar. Onların seslerini işitirler. Ve yine onlardan faydalar elde ederler. Sonra (bu yolun sâliklerinin) halleri yükselir bu yükseklikten dolayı nutukları tutulur. Ve nerdeyse hulûl ve ittihâd diye iki gurup tahayyül olunur. Bunların tümü hatadır. Biz *Kitabü'l-Maksadi'l-Esnâ fi Şerhi Esmâ'il-Hüsnâ*'da bu hataları açıkladık. Mezkûr şeyhin sözü bitti.

Sonra Sûfîler ilimlerden te'vîl ilminde uzmanlaştılar. Bunlar bu ilimdeki ileri bilgileri ile Kuran'ın sırlarına ve teviline ulaştılar.

Bu konuda Mevsîlî'nin *Sünen*'inde İmam-ı Deylemî'nin *Müsnedü'l-Firdevs*'inde Ebû Mesud'tan rivayet şöyledir: Allah Rasulü (sav) şöyle buyurdu: Şüphesiz sizden bazıları Kuran'ın tevili için savaşacak tıpkı benim tenzili için savaştığım gibi. Ebû Bekir (ra); O ben miyim, dedi. Allah Rasulü (sav), hayır, dedi. Hz. Ömer (ra); O ben miyim, dedi, yine hayır, dedi. Fakat o kişi ayakkabı tamircisidir. Hz. Ali (ra) Allah Rasulü'nün (sav) ayakkabısını tamir ederdi.

İbnul Münzir ve İbnu'l-Anbârî İbn-i Abbas'tan (ra) şunu rivayet ettiler. O şöyle dedi: Ben Kuran'ın te'vilini bilenlerdenim.

İbn-i Abbas (ra) için Allah Rasulü'nün (sav) duası şöylece sabittir: Allah'ım ona Kuran'nın te'vilini öğret.

İbn-i Cerîr Rebî'den şöyle rivayet etti. O dedi ki: İlimde râsih olanlar, te'vilini bilenler ve ona iman ettik, diyenlerdir.

Kelâm kitaplarında şöyle anlatılır. Bazı imamlar şöyle dedi: Te'vilden kaçınmak daha iyidir. Meşâyih'in çoğunluğu da, uygun tevil daha evla ve daha toplayıcıdır, dediler.

Kıraat ehli tevil ve vakfın her ikisinin de mütevâtir kıraatle sabit olduğunu söylediler. Bu Allah'ın “ İlimde râsih olanlar.” (Ali İmran, 3/7) ayetiyle ilgilidir.

Bazı müfessirler şöyle dedi: Râsihler için tevil, sağlam olmayanlar için ise (rayiğın) tevil yapmamak gerekir.

Çünkü Kur'an ancak beyan için insanlara inmiştir. Şayet bilmedikleri bir şey insanlara inerse abes olur.

Rasihûn'un anlamadığı bir şeyin inmesi sünnetin çerçevesinin dışındadır.

O ilimlerden biri rüyaları tabir etmektedir. Onun hakkında Allah "Dünya hayatında onlara müjde vardır." (Yunus, 10/64) demiştir.

Rüya yorumu nübüvettin cüz'ündendir. Nitekim *Sahiheyn*'de İbn-i Abbas (ra) şöyle demiştir. Allah Rasulü (sav) şöyle dedi: Ey İnsanlar! Nübüvetten geriye sadece sâlih rüyalar kalacak. Müslüman o'nu görür veya ona gösterilir.

Abdurrahman b. Âid'den Deylemî şöyle tahrîc etti. Rasulüllah (sav) şöyle buyurdu: Kim sâlih rüyaya iman etmezse Allah'a ve Rasulü'ne iman etmiş olmaz.

Fakir de şöyle der: Nübüvettin başlangıcı rüya idi. Buhârî Aişe'den (ra) şöyle rivayet etti: Allah Rasulü'ne (sav) vahiyden ilk gelen uykusunda gördüğü salih rüya idi.

İmam Abdullah Yafî, Sûfî büyüklerin faziletleri hakkındaki kitabı olan *Neşrü'l-Mehâsinü's-Sâfiyye*'de şöyle dedi: Sûfilere ilk muhalefet edenler ehli sünnet yolundan çıkan Haricî Mûtezile'dir.

Sonra imam onların sözlerini zikretti ve onların sûfilere itirazlarına cevap verdi. Sünnet ve Kitapta onları mağlub etti. Sonra kitabındaki dokuzuncu fasılda şu delilleri sundu: Batnî ilimler ilimlerin en faziletlisidir. Bu ilimleri bilenler âlimlerin en faziletlieleridir. Bunun için üçü aklî, üçü naklî olmak üzere altı adet delil gösterdi. Hepsini nakletmek için yer müsait değil.

Sonra şöyle dedi: Şüphe yoktur ki bâtın ehli rabbâni âlimlerdir. Ayrıca onlar batnî ve zahîr ilimlerin kendilerinde saklandığı kimselerdir.

Bilhassa bunlar Allah'a giden yolları bilme hususunda uzmandırlar. Bu da maksatların en yücesine ve talep edilenlerin en iyisine götürdüğü için ilimlerin en güzelidir.

Sonra kitabının sonunda şöyle dedi: Keremli âlimler ve büyük imamlar şunda ittifak ettiler. Sûfileri inkâr etmek Rahmân'ın gazâbını çeker ve kötü bir hükümdür. İmam-ı Yafî'nin sözü bitti.

İmam-ı Suyûtî *Câmiü's-Sağîr*'de Hz. Ali (ra) den şöyle tahrîc etti: Allah Rasulü (sav) şöyle buyurdu: Batın ilmi Allah'ın hikmetlerinden bir hikmettir. Bunları kullarından dilediği kimsenin kalplerine atar.

Deylemî Ebû Hüreyre'den (ra) şöyle tahrîc etmiştir. Rasulü Allah(sav) şöyle buyurdu: Bazı ilimler vardır ki gizlidir. Allah onu kullarından dilediğinin kalbine atar. Onlar bu ilimden konuşunca gaflet ehli reddeder. Allah korusun.

Cüneyd-i Bağdâdî şöyle dedi:

Tasavvuf öyle bir ilimdir ki bilinmez.

Onu ancak Haktan hakkı ile korkanlar bilir.

Onu bilmeyen göremez.

Kapalı göz güneşin ışığını nasıl görsün ki.

Şeyh İbnü'l-Kadîb Elbâni şöyle dedi:

Kalbin nazarı ilâhî nurla doludur.

Tarîk ehlindeki sır da gizlidir.

Hakkın varlığına şahit ol ki emîn olarak kalasın.

Her kim iki gününü eşitlerse aldanmıştır.

İmam Deylemî *Müsned*'inde Ebû Hüreyre'den (ra) şöyle tahrîc etti: Allah Rasulü (sav) şöyle buyurdu: Ehli tasavvufa ve havf ehline kötü söz söylemeyin. Çünkü onların ahlakı peygamber ahlakı, giysileri de peygamber giysisidir.

Fakir şöyle der: Esas olan şudur ki Sûfluk suf'tan (yün) gelmektedir. Bir adam suf giyince adam (tasavvefe oldu) denir. Bu tıpkı kamîs (gömlek) giyince tekammese (gömleklendi yani gömlek giydi.) denmesi gibidir.

Şöyle de denmiştir: Tasavvuf ehli Rasulüllah'ın (sav) mescidindeki sûffe ehline nisbet edilmiştir. Ehlü's-Suffe de böylelikle sahâbenin sûffiyesi olur. Rıdvânullâhi tealâ aleyhim ecmaîn.

Üstâd şöyle dedi: Tasavvuf bir haldir. Herkes için geçerli bir hal değildir. Ancak nefislerini Allah için feda edenler için geçerlidir.

Şöyle de denmiştir: Tasavvuf her zaman, her vakit önemli olanla meşgul olmaktır. Tasavvuf güzel ahlaktır. Kim ahlakta sana karşı ziyadeleşirse tasavvufta sana karşı ziyadeleşmiştir.

Cüneyd şöyle dedi: Sûfî yer gibidir, İyi de kötü de o yere basar. Bulut gibidir, herkesi gölgeler ve sular. Sûf (yün) peygamber ve Melek elbisesidir.

Tirmîzî, İbn-i Mesud'dan (ra) Allah Rasulünün (sav) şöyle dediğini tahrîc eder: Mûsa'nın Rabbi ile konuştuğu gün üzerinde yün bir giysi, yün cübbe ve yün şalvar vardı. Ayakkabısı ölü eşek derisinden idi. Bunun için "Ayakkabımı çıkar" (Tâhâ, 20/12) dendi.

Deylemî *Müsned*'inde Ebû Hüreyre'den (ra) şöyle tahrîc etti: Bir kimse tasavvuf ehlinin dua eden sesini duyar da inanmazsa (tabi olmazsa) gafillerden yazılır.

Büyük İmamlar ve önde gelen meşâyih, tasavvuf ve sûfîlerin fazileti ile ilgili sayılamayacak kadar çok kitap telif etmişlerdir.

Onlardan bazıları şöyledir:

1. Allâme Kadî İmam Ebû Yezîd ed-Debbûsî, *el-Esrâr ve't-Takvîm*'in sahibidir.
2. Kadî İmam Ebûbekir el-Bâkılânî
3. Şeyhü'l-İslam İmam Sühreverdî
4. Cüneyd el-Bağdâdî

5. İmam Gazâlî
6. İmam Kuşeyrî
7. İmam Kâşânî
8. Allâme Ruzbehân el-Bakılî
9. Mevlânâ Abdurrahmân el-Câmî
10. İmam ibn-i Kayyim el-Cevzî
11. İmam Şarânî ve başkaları. Kadesellahü esrarahüm.

İmam Es-Suyûtî *en-Nikâye* isimli kitabında Fennü'l-Kelâm adlı bölümün sonunda şöyle dedi: Biz Sırâtın hak olduğuna, Mîzânın hak olduğuna ve yine Halvetiyye ve Cüneydiyye yolunun Kitap'la te'yid edilmiş ve Sünnetle tesis edilmiş bir hak olduğuna inanırız.

İmam Şa'rânî *Kitabü'l-Yevâkît* adlı eserinin kırk ikinci bahsinde şöyle dedi:

Şunu bil ki sûfî imamlar Rablerinden bir hidayet üzeredirler. İmam ebü'l-Kâsım el-Cüneyd'in tarikâtı bütün yollar içinde en doğru yoldur. Şerîatın aslı üzere kurulmuştur.

Sûfî'nin tarifi ve hakikatı ise şudur: O İlmi ile hassas bir şekilde amel eder. Allah da onu şerîatın bilinmeyen inceliklerinin ilmine ve sırlarına vâris kılar. Hatta onlardan bir tanesi sırlar ve tarîkat konusunda Müctehid olur.

Nitekim Müctehid imamların durumu şer'î dallarda böyledir. Sûfî imamların durumu da kalbi ve kötü düşünceleri ıslahtır.

Furû'a dair müctehid imamlar şöyle dedi: Biz zâhire göre hüküm veririz. Allah sırlara vakıftır. Buna Rasûlüllah'ın şu sözünü delil getirdiler: Allah ümmetimin vicdanıyla konuşmasına izin verdi.

Sûfî imamlar şöyle dedi: Kalbi temizlemek, nefsi tezkiye etmek ve zihni ıslah etmek gerekir.

Çünkü Allah, apaçık Kitabında kişinin bunlardan hesaba çekileceği hükmünü bildirmiştir. Yine kişinin bunlardan hesaba çekileceğini şu ayet haber verdi: “Nefislerinizde olanı ister gizleyin ister açığa vurun Allah sizi hesaba çeker” (Bakara, 2/284)

Nitekim haset etmenin, büyülenmenin ve sûizanın haram olduğunu bildirdiği gibi. Her kim hem zâhirini hem de bânînini ıslah etmek isterse bu kişi sûfî liderlere ve kitaplarına tutunsun.

Ey Kardeşler! Şunu bilin ki, Tarîkatın hakikatlerine inanmak gerekir. Kim tarîkatı ve tarîkat ehlini inkar ederse ehli’s-Sünne ve’l-Cemaat’tan çıkmış olur. Mutezile ve başkaları gibi bidat ve dalâlet yoluna tabi olur.

Allâme Saadettin Taftazânî *Şerhü’l-Akâid*’in başlangıcında şöyle dedi: Mutezile’nin lideri Vâsıl b. Atâ tarîkat önderlerinin lideri ehli sünnetin imamı olan Hasan Basrî’nin meclisini terk edince Hasan Basrî şöyle dedi: Vâsıl îtizal etti. Ve onu Mutezile diye isimlendirdi.

Daha sonra Vâsılı pek çok kişi takip etti. Ve Mutezile çoğaldı.

Bazı Kelam kitaplarında, tarîkatın lideri ve efendisi Cüneyd Bağdâdî’ye bir grubun muhalefet edip fırak-ı dâlî’ye(sapıtmış fırka) intisâb ettiği zikredilir.

Bu sapıtmış fırka, tasavvuf büyüklerini ve onların yollarını inkar edenlerdir.

Ben hidayet imamlarını (Allah onlara merhamet etsin), bu kimselerin fazîletlerini (tasavvufçuların) kabul eder gördüm. Bunların yolu ehl-i Sünnet ve’l-Cemaat’in yolunun esasıdır. Rasulüllah (sav) ve Sahabeye kadar uzanan büyükten büyüğe silsile ile nakledilmiş bir yoldur.

Mutezile ve başkaları gibi bu yolu inkar edenlerin tersine, Rasulüllah’ın (sav) ‘Ben ve Ashabım üzerine olduğu’ hadisinin de işareti ile Sünnî bir yoldur. Mutezile ve diğerleri dalâlet vadisinde kaybolmuşlar, hayret çölünde yitip gitmişlerdir. Ayrıca bu kimseler Allah’ın velîlerine sûizanda bulunmaktadırlar.

Sonra Sünnî yolların önde gelenleri gece gündüz zikre devam ederler. Bunu Allah'ın “Allah'ı çok zikredin, sabah akşam o'nu tesbih edin.” (Ahzab, 33/41-42) ayetinden dolayı ve bir de Ebû Davud'un Enes'ten (ra) tahrîc ettiği: “Yatsı namazından sabaha kadar Allah'ı zikreden bir toplulukla oturmak, İsmail oğullarından dört köleyi azad etmekten bana daha sevimlidir. Ve yine ikindi namazından güneşin batışına kadar Allah'ı zikreden bir toplulukla oturmak, bana İsmail oğullarından dört köleyi azad etmekten daha sevimlidir, hadisinden dolayı yaparlar.” Kezâ bu hadis Suyûtî'nin *Câmiü's-Sağîr*'inde de vardır.

Sûfîlerin yolu ihlâslı bir niyet ile Kitap ve Sünnete tutundukları bir nefis terbiyesidir. Görmez misiniz ki onlar sünnet olan amellere devam ediyorlar: İtikâfı terk etmiyorlar, abdest ve namazda misvakı bırakmıyorlar, bazı günlerde; pazartesi ve perşembe günlerinde oruçlarını tutuyorlar, duhâ ve işrâk namazlarına devam ediyorlar. Evvâbîn, teheccüd, istihâre, hâcet ve benzeri başka nâfileleri de çokça yapıyorlar. Sabah akşam Allah'ın zikrine devam ediyorlar. Sarıklarının uçlarını serbest bırakırlar. Onun ismini risale, sünnet ve uzbe koyarlar.

Nitekim Mahzeni'l-Fıkıh vel-Mecma' adlı eserde ve başka bir yerde şöyle denir: Sarığın ucununun uzunluğu bir veya iki karış olmalıdır. Bu da sevimli bir sünnettir.

Şeyh Ali Semerkandî Allah'ın “Ben sizi bir melek ile peşi peşine destekledim.” (Enfal, 9/8) ayetinin tefsirinde şöyle dedi: Cebrail (a.s.) indiği zaman sağ taraftan beşyüz melek indi. Onların yanında Ebû Bekir (ra) vardı. Mikail (as) sol taraftan beşyüz melek ile indi. Orada da Ali b. Ebi Tâlib (ra) vardı. Onlar, erkek suretindeydiler. Üzerlerinde beyaz elbise ve beyaz sarıklar vardı. Sarıkların uçlarını omuzlarına sarkıtmışlardı.

Allah Rasülü (sav) de sarığının ucunu omuzlarından sarkıttı. Hz. Ali de böyle yapardı. Ve sarığı böyle yapmak ehlisünnetin şiarından oldu.

Her kim sarığın 'uzbe' sini ayıplar veya kınarsa kâfir olur.

Çünkü Allah Rasülü'nün ve Meleklerin sünnetini ayıplamış demektir.

Kim bu sünneti terk ederse bid'at ve dalalete saplanmıştır. Şeyh Semerkandi'nin sözü bitti.

Sûfiler sarıklarını sol yanlarına kalplerinden tarafa salarlar. Namazda kalpleri kötü düşüncelerden uzak dursun, ta ki namazları huzur-ı kalp ile kılsınlar diye.

Sonra namazdan sonra ona hürmet için başlarının üzerine koyarlar.

Şöyle rivayet edildi: Allah Rasülü (sav) sarığını vahiy inerken sol yanına koyardı. Vahyin inme zamanını topluluk bilsin diye.

Her kim nebi'den gelmiş olan onların sünnetini bey'at edilmiş seçkin sünnetini sünnet edinirse birçok yerde vaki olmuştur fakat iki kısımdır.

Nitekim müfessirler bunu şu ayette açıklamışlardır. (Allah razı oldu. O müminlerden ki onlar ağacın altında senden be'yat aldılar. (Fetih, 48/18)

Bu biat en küçük be'yat üstüne idi. bu bey'atın ikincisi: Bu ikinciden Bazıları şunlardır. Takarrub, takvâ, inâbe.

Kadınların biatını Allah Mümtetine süresinde açıklamıştır: “Ey Peygamber! Mü'min Kadınlar sana bey'at etmek için geldiklerinde Allah'a hiçbir şeyi şirk koşmamak, hırsızlık yapmamak, zina etmemek, çocuklarını öldürmemek, çocuklarına (hakkında) yalan uydurmamak, meşru bir işte sana itaat etmek, bey'at etmek isterlerse beyatlarını kabul et. Allah'tan onlar için af dile.” (Mümtetine, 60/12)

Mücâhid şöyle dedi: Mekke'nin fethi günü indi Rasûlüllah erkeklerden temiz ve duru olmak üzere bey'at aldı.. Hz. Ömer (ra) ağacın altında Allah Rasûlünün yerine kadınlardan bey'at aldı.

Müslim ve Buhârî, Ubade b. Samitten Allah Rasülü'nün şöyle dediğini haber verdiler: Allah Rasülü (sav) bize şöyle dedi: “Bana Allah'a şirk koşmama, hırsızlık yapmama, zina etmeme hususunda biat edin.” Müminât sûresindeki ayetleri sonuna kadar okudu.

Bu biat en büyük cihad üzerine idi. Çünkü o nefisle mücadeleyi hevâya karşı çıkması inabe ve istiğfar'ı içine almaktadır.

Deylemî, Hatîb, Suyûtî, Câbirden şöyle rivayet ettiler: ‘Allah Rasülü şöyle dedi: “Hayırdan geldiniz. O cihaddan en küçük cihaddan en büyük cihada geldiniz. O cihad kulun hevâsı ile olan cihaddır.”

Allah Rasülü şöyle buyurdu: “Mücahid nefsi ve hevâsı ile cihad edendir.”

Ey! insaf sahibi kardeş: İşte bu onların orta yoludur. Bu yolu Allah takva ve Beyaz yol ki o yolun gecesini Allah gündüz gibi yapmıştır. Üzerine bina etmiştir.

Ancak Meşayîh’ten bazılarının kararmış kalplere dehşet salan ve onlardan dolayı kapalı gönüllerin daraldığı bu çeşitli nakledilen kutsî kelimeler gelince ki Onlardan (çeşitlerden) bazıları Cenabı Hazrete meyil anında meydana gelen şey ki bunu Seyyidül Mürselîn işaret etmiştir. Rahmanın cezbesinden bir cezbedir Sakaley’nin ameli birdir.

Onların akılları o anda telaşlıdır, İlahi durumun nuru içinde, söyledikleri yazılmaz.

Eserlerin tertibi anında, kafiyelere özen gösterme ve kelimelerin nazmı sırasında meydana gelen çeşitlerdendir. Muhakkak ki ben Ta’n edicilerden Bazılarının sûfîlerin ıstılahlarını bildiklerini zannettiklerini gördüm. Fakat bunlar, ancak zanda bulunuyorlardı.

Şiir

Zan ve Tahminle ilmimizi idrak eder. Kalbler o ilimde terakki etmiştir.

Sûfîlerin gaybla ilgili haber vermeleri ve bu haberlerin zuhur etmesi. Bu durum Nebevi vahyin nurundan iktibas edilen ilahi ilhamın nuru ile olur.

Zira gayb ancak Allah’ın bildirmesi ile bilinir. Hiç kimse kendiliğinden bilemez.

İsa(as) Gayb’tan haber vermiştir. Peygamberimiz bazı gaybları bilirdi. Bunlar Allah’ın bildirmesi ve vahyi ile. Şurası aşikârdır ki kerametler mucizelerden iktibas edilmiştir.

Allah’ın kuluna gaybi işlerden bir işi ilham etmesi uzak bir ihtimal değildir.

Bazen, Salihler, bazı gizli işleri Salih rüyalarla bilebilirler. Sabahın doğması gibi ortaya çıkarlar. İbn-i Melik ‘Hasen rüya Nübüvvetten bir cüzdür’ sözünü şöyle şerh etmiştir. O rüyada gaybla ilgili haberler vardır.

Muradın anlaşılması (çeşitlerden) ıstılahlarının tahkik edilmesine ve yapılarının anlamlarının tetkik edilmesine bağlıdır.

Rivayet edilir ki bir ilim talebesi irab yapıyordu: Estağfirullah. Fiil, Faili ben, Mefulu Allah bunu (irabı) nahiv ilminden habersiz bir fâkih duyar. Talebe’nin kafir olduğuna, katlinin vacib olduğuna hükmeder. Fâkih Talebeye sert ve kötü davranır. Allah’ın mef’ul olmaktan münezzeh olduğunu söyler.

Talebe şöyle der: bu bilimle uğraşan âlimlerin hepsi benim söylediğimi söylerler. Fâkih böyle söyleyen herkesin kafir olduğunu söyler.

Bu konuda fetvâ ister. Onların zamanındaki şeyhülislam anlatılan Fâkihin cumhuru küfürle suçladığı için kafir olduğunu bundan dolayı İman ve nikah yenilmeli der. Müslümanları küfürle itham küfre sebep olur. Beydâvî ‘Melekleri elçiler Kılar’ (Fatır, 35/1) ayetinin tefsiri ile ilgili şunları söylemişlerdir. Allah, nebiler ve salih kullar aslında risaleti, vahyi ilhamı sadık rüyaları ulaştırırlar.

Cabir’den rivayet edildi. Nebi (as) şöyle buyurdu: ‘Sizden hiç kimse yoktur ki Allah O’na rüyasında başına gelecekleri göstermesin’

Benim başımdan şöyle bir olay geçti. Yanımda Ramazan isimli Hacı dostlarından biri vardı hastalanmıştı. Gayet zayıflamıştı. Hatta ben onun hayatından umidimi kesmiştim. Ağlayarak bana şöyle dedi: Ölümü kötü görmüyorum fakat ciğerim yanıyor. Yanında Allah’a yalvarmak için kalktım istihare için iki rekat namaz kıldım şehadet ve Gayb alemine yöneldim. Uyku ile uyanıklık arasında Güneşin batı tarafına meyl ettiğini gördüm sanki ikinci vakti idi. Heybetli bir şahu bana şöyle dedi:

Onun ömrünün güneşi işte şudur. Ömründen kalanı ve biteni hesap etti. Müjdelemek için çıktım (yanına) şöyle dedim: ömrün ne kadar kaldı. Ömrümden 60yıl gitti dedi. Ben de şöyle dedim. Ben rüyamda şunları şunları gördün ve şuna kani oldum. Senin ömrün daha yaklaşık 20 yıl var. İnşallah ömrünü Allah’a ibadetle bitirirsin. Kalbi

güçlendi, hastalığı iyileşti. İki gün sonra . sonra bana şöyle dedi: Malımdan şu kadarını vakfettim. Sana da her gün 20 dirhem vermek istiyorum. Sustu kabul etmemi temenni etti. Bende kabul ettim. Şu anda Arkadaşın dünya nimetlerinden faydalıyor bana söylediği vazifeyi de gönderiyor. Allah kabul etsin.

O zamandan bu zamana kadar 10 yıl geçti. Allah'ım Bizi Müslüman olarak öldür. Bizi Salihlerin arasına kat.

Yine o çeşitlerdendir. Şuhud anında vahdet-i vücudun tecelli etmesidir. Sûfîler o anda Kainatı Kuşatan nuru görürler, Mevcudatın tamamında bulunan sırrı da görürler.

Nitekim su, bütün bitkisel, madenî ve her canlının cüzlerinde (hücrelerinde) cârî'dir.

Bu kişiler müşâhede ettiklerini gizleyemezler. Bunlar için bildiklerini gizlemek mümkün değildir. Bu görünenlerin batını zahiri akla muhalifdir.

Ancak görülenlerin batını akli yaratanın rızasına muvafık olur.

Tıpkı Hızır (as)'ın Mûsa (as) ile olan kıssası gibi.

Yine o çeşitlerdendir.

Sûfîler, sunnetin ve Kitabın sırlarına ulaşırlar. Bunu Hz. Ebû Bekr (ra)'ın şu sözüne istinaden yaparlar. 'Her kitabın bir sırrı vardır. Kur'anın sırrı Mukattaa (Hurufu) dadır.'

Buhârî Ebû Hureyre (ra) dan şöyle rivayet etti. Ebû Hureyre Ehlus Suffe sûfîlerin reisidir. 'Allah Rasûlünden sav iki kap ezberledim. Birini size aktardım. Diğerini size aktarsa idim. Boynumu vururdunuz.

Bu yolun Seyidi Hz. Ali B. Ebi Tâlib (ra) 'Ben Allah Rasulünden ezberlediklerimi size anlatırsam benim Allah Rasulüne yalan uydurduğumu söylerdiniz.

Hadislerden birçoğunun gizlendiği gizli değildir. Şu hadisin şerhinde Zeynul Arab'ın dediği gibi 'Ey Muaz! Kulların Allah üzerinde hakkı kendisine şirk koşmayana azab etmemesidir. Muaz şöyle dedi: 'Bunu insanlara müjdeleyeyim mi Ey Allah'ın elçisi. Allah Rasülü sav Hayır. İnsanlar gevşeklik gösterirler, dedi.

Zeynul Arab şöyle dedi: bu hadiste âlimin ilmi sadece bir gruba tahsis etmesine cevaz vardır. Diğerlerinin yanlış anlamasından çekinildiğin de Eğer böyle olmasa idi. Allah Rasulu sav Muaza haber vermezdi. Zeynul Arab'ın sözü bitti.

Buhârî de Âlimin ilmi sadece bir topluluğa tahsis etmesi babı.

Hz. Ali (ra) şöyle dedi. 'İnsanlara anlayacakları oranda konuşun. Allah ve Rasulunu yalanlamaları hoşunuza gider mi. Anladın isen şunu bil ki sır gizlenmeli ortaya çıkarılmamalı.

Âşıkların sözü gizlidir. Anlatılmaz. Allah bizi evliyasını inkârdan korusun sevdiklerini ikrar etmeyi bize nasib etsin.

Hâsılı Sûfîlerin önderleri sünneti yaşama konusunda imamların en isteklisidirler. Her kim onlara kötü söylerse icmayı tanımamış, sünnete tabi olmak vacib iken Allah Rasulu'nün sünnetine muhalefet etmiş olur..

Sûfîler kıyamete kadar sırların ve hikmetin merkezi, nurların kaynağı olmaya devam edecekler.

Nitekim Şeyh İbn-i İsa cifrinde şöyle dedi: Öyle bir zaman gelir ki binden sonra halvetiye büyükleri dışında Amil Ulema o'nu beklemez. (Kontrol etmez)

Halvetiye Büyükleri ilme ve amele devam ederler. Sonra ki iki yüz senesine kadar kitaplar ve risaleler te'lif ederler.

Fakir şöyle der: Bu risalenin şeyhin sözünü tasdik etmesini umut ediyorum.

Tamam olduğu için Allah'a hamdolsun. Allah'ın Rasulune ve onun yüce ailesine ve şerefli ashabına Kıyamete ve mahşere kadar salât ve selam olsun.

1034 senesinin aylardan Cemadiul Ahirin son cumasının ikindi vaktinde tamam oldu.

Kalem zayıf kulun elinden kurtuldu. Bu olay Hicretin 1182 yılının Rebiül-Âhir ayının 22. gününde oldu. İzzet ve şeref hicret edenindir. Tamam oldu.

Şeref ve izzetin kendisinin olduğu zatın hicretinin 1267 senesinde bu nusha-i Şerîf'in yazımı tamam oldu.

SONUÇ

Üzerinde çalıştığımız Riyâz-ül Ezkâr ve Hiyâzü'l-Esrâr, Abdülehad Nûri'nin Arapça kaleme alınmış bir eseridir.

Abdülehad Nûri 1003/1594 senesinde Sivas'ta dünyaya gelmiş, 1061/1650 yılının Muharrem ayında da İstanbul'da vefat etmiştir. Dayısı ve şeyhi Abdülmecid Sivâsî ile birlikte küçük yaşlarda İstanbul'a gelmiştir. Bu seyahat onun hayatında bir dönüm noktası olmuştur.

İçinden çıktığı seçkin çevre, O'nun yetişmesine olumlu anlamda katkılar sağlamıştır. Dayısının gözetiminde ard arda kırk kez çıkarttığı erbainler ve diğer gayretleri onu manevî bir üstünlüğüne taşımıştır.

Abdülehad Nûri Halvetiyye tarikatine mensuptur. Bu tarikatın Şemsiyye kolunun Sivâsiyye şubesinin kurucusudur. Kendi devrinin en önemli hadisesi olan Kadızâdeliler-Sivâsîler tartışmalarında Sivâsîlerin temsil ettiği düşüncenin en önemli savunucularından olmuştur.

Tasavvuf, Siyer, Adâb ve benzeri sahalarda yirmiyi aşkın eseri bulunmaktadır. Riyâz-ül Ezkâr onun tasavvufa dair bir eseridir.

Riyâz-ül Ezkâr'ın konusu zikirdir. Eserde sırasıyla; zikrin gerekliliği, Lâilâhe İllallah zikrinin diğer zikirler arasındaki yeri, her durumda zikir yapılabileceği, cehrî zikrin dînen mahzurlu olmadığı ve deverânın da dînen câiz olduğunu anlatılmıştır. Eserin son bölümünde ise mutasavvıfların seçkin kimseler olduğu vurgulanmıştır.

Biz bu çalışmamızda Riyâz-ül Ezkâr'ın DEÜ İlâhiyat Fakültesi Kütüphanesi ve Edirne Selimiye Kütüphanesi nüshalarını esas aldık.

Eser sekiz bölüm ve bir hâtimedden oluşmaktadır. Bölümlere 'ravza' ismini verilmiştir.

Birinci bölümde, zikirde süreklilik göstermenin dindeki yeri anlatılır. Bu bölüm daha çok, zikrin değerinin anlatıldığı bir mukaddime niteliğindedir.

Müellif, ikinci ve üçüncü bölümlerde ise 'Lâ ilâhe illallah' zikri üzerinde durmaktadır. Burada önce bu zikrin diğer zikirlere üstünlüğü ardından da fazileti anlatılmaktadır. Müellife göre 'Lâ ilâhe illallah' zikri en faziletli zikirdir.

Müellif, dördüncü bölümde zikrin başka türlerinden ve yapılabileceği ortamlardan bahsederek bir bilgilendirme yapmıştır. Zikrin tek çeşit olmadığı ve her türlü ortamda yapılabileceği fikrini okuyucuya anlatmıştır. Abdülehad Nûrî, burada cehrî zikrin ve deverânın anlatılacağı daha sonraki bölümlere bir nevi hazırlık yapmıştır.

Beşinci ve altıncı bölümlerde ise ilk olarak cehrî zikrin faziletini işlemiş daha sonra da cehrî zikir aleyhtarlarının delillerine ikna edici cevaplar vermiştir.

Yedinci ve sekizinci bölümlerde önce deverânı delillerle anlatmış daha sonra deverânı haram sayanlara cevaplar vermiştir. Deverân ile ilgili olan bu bölümlerde daha ağır ifadeler ve tenkitlerin bulunduğu göze çarpmaktadır. Müellif, burada deverân aleyhtarı olarak zikrettiği özellikle Zemahşerî ve Mutezile mensuplarını hedef almaktadır. Bu kimselerin iddialarının gerçeği yansıtmadığını getirdiği delillerle ortaya koymaktadır.

Eserin hâtime bölümünde ise Sûfiler ve faziletleri anlatılır. Tasavvuf aleyhtarlarına ise eleştiriler getirilir.

Eser oldukça anlaşılır bir üslub ve tatmin edici bir muhteva ile kaleme alınmıştır. Müellifin eserin girişinde zikrettiği 'arzu edenlerin istifadesi' amacına ulaştığı söylenebilir.

BİBLİYOGRAFYA

1. Baz, İbrahim, Abdülehad Nûrî-i Sivâsî, Hayatı, Eserleri, Görüşleri, İstanbul 2007.
2. Bursalı Mehmed Tahir, Osmanlı Müellifleri, Meral Yayınevi, İstanbul 1972.
3. Demirci, Mehmet, Sorularla Tasavvuf Ve Tarîkatler, İstanbul 2004.
4. Gündoğdu, Cengiz, Bir Türk Mutasavvıfı Abdülmecîd Sivâsî, Hayatı Eserleri Ve Tasavvufî Görüşleri, Ankara 2000.
5. İsfehani, Râgıp, Müfredât, İstanbul 1986.
6. Kara, Mustafa, Tasavvuf Ve Tarîkatlar Tarihi, İstanbul 1999
7. Kâtip Çelebi, Mizanu'l-Hak fi ihtiyari'l-ehak, İslamda Tenkid Ve Tartışma Usulü, (Haz. S.Uludağ- M.Kara), İstanbul 1990
8. Kelabâzî, Taarruf, Doğu Devrinde Tasavvuf, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul 1992.
9. Kuşeyrî, Abdülkerim, Risale, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul 1992.
10. Osmanzade Hüseyin Vassaf, Sefine-i Evliya, (Haz: Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz), İstanbul 2006.
11. Sahabe'den Günümüze Allah Dostları, Şûle yayınları, İstanbul 1996.
12. Türer, Osman, M. Nazmî Efendi, Osmanlılarda Tasavvufî Hayat, Hediye-tü'l-İhvan, İstanbul 2005.
13. Uludağ, Süleyman, İslam Açısından Müzik ve Semâ, İstanbul 2005.
14. Uludağ, Süleyman , Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, İstanbul 2002.
15. Vicdâni, Sadık, Tomar-ı Turûk-ı Aliyye, Tarîkatler Ve Silsileleri, (Haz: İrfan Gündüz), İstanbul 1995.
16. Yıldırım, Ahmet, Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları,

Ankara, 2000.

17. Yılmaz, H. Kâmil, Anahatlarıyla Tasavvuf Ve Tarîkatlar, İstanbul 2004.

EK-1

Abdülehad Nûrî'nin medfûn bulunduğu türbe.

Abdülehad Nûrî'nin türbesinin diğer bir görüntüsü.

EK - 2

Türbesinin duvarındaki levha.

Türbenin hemen yanbaşındaki oğlu Mustafa'ya ait kabir.

EK – 3

Abdülehad Nûrî ve eşinin kabirleri.

Abdülmeçid Sîvâsî'nin türbesinden bir görüntü.

الجمهورية التركية
جامعة التاسع من أيلول، معهد العلوم الاجتماعية
قسم العلوم الإسلامية
برنامج تاريخ التصوف
رسالة ماجستير

رياض الأذكار لعبد الأحد نوري

(دراسة وتحقيق)

إعداد
محمد عاكف طمار

إشراف
د. همت قونور

إزمير - 2009

[1/b]

هذا كتاب رياض الأذكار

تأليف الإمام الربّاني علي جمال آقسرائي قدّس الله سرّه العالی

بسم الله الرحمن الرحيم

سبحان من أحیی بإفاضة زلال الأذكار، قلوب عباد يذكرونه بالعشيّ والإبكار، ويسبّحونه آناء الليل وأطراف النهار، إنّ في ذلك لعبرة لأولي الأبصار، وصلاة¹ على من أرسل إلى جميع الأنفار، بمعجزات باهرة متلازمة كالبحار التيار، ما أرسل السحاب المدرار إلى كل حذفار، وما جرت أقلام العلماء على دفاتر الآثار، وعلى آله نتائج الدهور وخلاصة الأعصار، ومعادن الحقائق ومخازن الأسرار، وعلى أصحابه سادة أهل التدبر والتنظار، نجوم الهدى بُدور الدجى مطالع² الأنوار، عليهم الرضوان من الله الملك الجبار، وعلينا بهم إلى يوم الحشر والنشر والقرار.

أما بعد؛ فإني لما رأيت نصوص الآيات البيّنات النازلة في الذاكرين [2/a] الله كثيرا والذاكرات، والأحاديث المعننة بأسانيد أصحاب الروايات، الواردة في المداومة على الأذكار في جميع الأوقات، أردت أن أجمعها ترغيبا لطالب الإمداد³، وتبيينا لهم طرق مسالك الأقطاب والأوتاد، ثم عاقبني عن جمعها أمور حتى نسيتها إلى أن آن هذا الآن، فلما تذاكرته قلت: ﴿وَمَا أَنْسَانِيهِ إِلَّا الشَّيْطَانُ﴾⁴، ثم صادف ذلك التماس بعض الإخوان، إتمامه⁵ على طريق التحقق والإتقان، فشرعت فيه مستمدا من الله العليّ القدير، الذي بقبضة قدرته أزمنة

1 في س: صلوة.

2 في س: مطلع.

3 في س: الأوراد.

4 سورة الكهف، ١٨/٦٣.

5 في س: إتمام المجموع.

التقدير والتيسير، وجعلته مسمّى بـ "رياض الأذكار وحياض الأسرار"، مفهرسا على خاتمة
وثنائي رَوْضَاتٍ ﴿ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا ﴾⁶:

الروضة الأولى في الآيات الدّالة على وجوب مداومة الذكر.

الروضة الثانية في فضيلة ذكر "لا إله إلا الله" على سائر الأذكار.

الروضة الثالثة في الأحاديث الدّالة على فضائل مجالس أنواع الأذكار.⁷

الروضة الرابعة في دلالة الآيات والأحاديث على فضائل [2/b] الذكر الجهرى.⁸

الروضة الخامسة في الأدلة الدّالة على فضيلة الذكر الجهرى.⁹

الروضة السادسة في الأجوبة الشافية عن أدلة من يكره الجهر بالأذكار.

الروضة السابعة في دلالة الكتاب والسنة والقياس على وجوب الذكر في كل حال
ولو في حال الحركة والدوران.

الروضة الثامنة في الرد على من يحرم الدوران¹⁰، وذكر الفتاوى الواردة في جوازه.

خاتمة الكتاب في ذكر نبذ¹¹ من فضائل السادة الصّوّفيّة والمشايخ الخلوتيّة.

6 سورة البقرة، ٢/٢٥.

7 في س: على فضائل لا إله إلا الله مطلقا.

8 في س: في الأحاديث الدالة على فضائل مجالس أنواع الأذكار.

9 في س: في دلالة الآيات والأحاديث على فضائل الذكر الجهرى.

10 زاد في س: "مطلقا".

[الروضة الأولى]

الروضة الأولى في الآيات الدالة على وجوب مداومة الأذكار.

قال العلامة نظام الدين النيسابوري والإمام الهمام أبو المعين عمر النسفي رحمه الله في تفسير قوله تعالى، أعوذ بالله من الشيطان الرجيم: ﴿فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ﴾¹².

ذكر الله تعالى على وجوه: الأول بالتوحيد، ثم بامثال الأوامر¹³ والاجتناب عن المعاصي والمناهي، ثم بالحجة، ثم بالوله، ثم بالاتصال، ثم بالمراعات على الدوام. ولكل ذاك أجر بحسب ذكره.

فالحاصل كان الله تعالى [3/a] يقول: فاذكروني بالتوحيد أذركم بالتأييد واذكروني بالدعاء أذركم بالعطاء واذكروني بالطاعة أذركم بالرحمة، أذكروني بالإخلاص أذركم بالخلاص، أذكروني بالخلوات أذركم بالجلوات، أذكروني بتصفية السرّ أذركم بتوفية البرّ، أذكروني بقطع العلائق أذركم بكشف الحقائق، أذكروني بالفناء أذركم بالبقاء، أذكروني على الدوام أذركم بإيفاء المرام، وبذكري ذكرتوني، ولولا ذكري السابق لم يكن ذكركم اللاحق، انتهى ملخص كلامهما¹⁴.

وقال البيضاوي وأبو السعود وصاحب الكشاف والمولى الكوراني وصاحب عيون التفاسير وغيرهم في تفسير قوله تعالى: ﴿الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ﴾¹⁵

11 في س: "نبذ" وهو تصحيف.

12 سورة البقرة، ١٥٢/٢.

13 في س: أوامره.

14 في س: كلام.

15 سورة آل عمران، ١٩١/٣.

أي يذكرون الله دائما على الحالات كلها قائمين وقاعدين ومضطجعين، وليس المراد قصر مدلول الآية على الأحوال الثلاثة بل إنما المراد دوام الذكر في جميع الأحوال.

وقال الإمام جلال الدين السيوطي في تفسير المشهور بالدرّ المنثور [3/b] : قال مجاهد رضي الله عنه قال رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم: "لا يكون العبد من الذاكرين الله كثيرا حتى يذكره قائما وقاعدا ومضطجعا وفي جميع الأحوال"¹⁶.

وقال صاحب الكواشي والمدارك والتقريب: أي يذكرون الله مرضى واصتحاء¹⁷ ليلا ونهارا في البر والبحر والصف والشتاء والحركة والسكون وفي كل حال إلا في حال الإنزال، لأن الإنسان في حال الإنزال يكون مغلوبا على عقله ولم يكن مأمورا بالذكر.

وقال البيضاوي وأبو السعود وصاحب الكشاف وغيرهم في تفسير قوله تعالى : ﴿فَإِذَا قَضَيْتُمُ الصَّلَاةَ﴾¹⁸ أي إذا أدّيتهم وفرغتم عنها ﴿فَاذْكُرُوا اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِكُمْ﴾¹⁹ أي فدوموا على ذكر الله في الأحوال كلها.

وقال في تفسير الإمام الثعلبي والإمام أبي الليث وتفسير الإمام جلال الدين السيوطي: أي فدوموا على ذكر الله في الشدة والرخاء والحلم والغضب والطاعة والمعصية في كل حال، فإن الأمر هنا يكون للدوام. وأخرج ابن جرير وابن المنذر وابن أبي حاتم [4/a] عن ابن عباس أنه قال في تفسير قوله تعالى، الآية: أي فاذكروه في البحر والبر والسفر والحضر والليل والنهار والصحة والسقم والسر والعلانية في كل حال.

16 تفسير ابن أبي حاتم، ٦٤٦/٢

17 في س: أصحاء.

18 سورة النساء، ١٠٣/٤.

19 سورة النساء، ١٠٣/٤.

وقال الإمام أبو المعين النسفي في تفسير قوله تعالى: ﴿قَالَ آيَتِكَ أَلَّا تُكَلِّمَ النَّاسَ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ إِلَّا رَمْزًا﴾²⁰ يعني إن علامة حدوث الولد أن لا تستطيع التكلم ثلاثة أيام ولياليها من غير حرس ولا آفة أخرى، ولكنه بقي قادرا على التكلم بالذكر والتسبيح على ما قال تعالى: ﴿وَاذْكُرْ رَبَّكَ كَثِيرًا﴾²¹ أي أذكره باللسان، فيكون عدم قدرته على الكلام بالناس مع شغله بالذكر اللساني من أعظم الكرامات، ﴿وَسَبِّحْ بِالْعَشِيِّ وَالْإِبْكَارِ﴾²² انتهى كلام النسفي.

وقال الإمام السيوطي في تفسير الآية: أخرج ابن جرير وأبو نعيم وابن أبي حاتم وابن المنذر عن محمد بن كعب القرظي أنه قال: قال رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم: "لو رخص الله لأحد في ترك الذكر لرخص لذكرٍ لركباً حيث قال تعالى: ﴿آيَتِكَ أَلَّا تُكَلِّمَ النَّاسَ﴾"²³ ثم قال: ﴿وَاذْكُرْ رَبَّكَ كَثِيرًا﴾²⁴، ولو رخص لأحد في ترك الذكر لرخص للذين يقاتلون في سبيل الله [4/b] حين القتال حيث قال تعالى: ﴿إِذَا لَقِيتُمْ فِئَةً فَاثْبُتُوا وَاذْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾²⁵.

وقال البيضاوي والمولى الكوراني وأبو السعود وصاحب الكشاف وغيرهم في تفسير قوله تعالى: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا اللَّهَ﴾²⁶ بما هو أهله من التهليل والتحميد والتقديس والتمجيد ﴿ذِكْرًا كَثِيرًا﴾²⁷ أي ذكرا لسانيا يغلب الأوقات ويشمل الأحوال، ﴿وَسَبِّحُوهُ

20 سورة آل عمران، ٤١/٣.

21 سورة آل عمران، ٤١/٣.

22 سورة آل عمران، ٤١/٣.

23 سورة آل عمران، ٤١/٣.

24 سورة آل عمران، ٤١/٣.

25 حلية الأولياء وطبقات الأصفياء ج: ٣ س: ٢١٥ سورة الأنفال، ٤٥/٨.

26 سورة الأحزاب، ٤١/٣٣.

27 سورة الأحزاب، ٤١/٣٣.

بُكْرَةً وَأَصِيلًا²⁸ أي أول النهار وآخره، وتخصيصهما بالذكر بين الأوقات ليس لقصر التَّسْبِيحِ عليهما من بين سائر الأوقات بل لكونهما مشهودين كما أفرد التَّسْبِيحِ من بين سائر الأذكار مع اندراجها فيها لكونه العمدة فيها، وعن ابن مسعود قال: المراد بالتَّسْبِيحِ هي الصَّلوات، انتهى كلامهم.

وقال صاحب الكواشي والمدارك والإمام السيوطي والإمام النسفي وعبد الله الطحاوي في تفسير الآية: أي أذكروه سرًا وعلائيّة، مرضًا وأصحاء²⁹، حركة وسكونًا، ليلاً ونهارًا، في المعصية والطاعة، في العموم والتَّعب والشَّوق والطَّرب، في كل حال، انتهى خلاصة كلامهم.

وأخرج الدَّيْلَمِي وأبو نعيم عن عائشة [5/a] رضي الله تعالى عنها قالت: قال عليه السَّلَام: "من أحبَّ شيئًا أكثر ذكره"³⁰، وكذا الحديث في الجامع الصَّغِير والكَبِير.

وقال الواحدي في تفسير الوسيط: قال مقاتل في تفسير قوله تبارك وتعالى: ﴿اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا﴾³¹ يريد بالذكر الكثير التَّهْلِيل والتَّسْبِيح والتَّحْمِيد والتَّكْبِير، يجمعها قوله: سبحان الله والحمد لله ولا إله إلا الله والله أكبر، لا يضرُّك بأيَّهن بدأت. وبلغنا أن هذه الكلمات يتكلم بها صاحب الجَنَابَةِ والغائِطِ، انتهى قول مقاتل.

وقال بعض المحقِّقين إنما جعلت كلمة التَّوْحِيدِ بعض آية من كتاب الله تعالى في قوله تعالى: ﴿فَاعْلَمْ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ﴾³² يجوز³³ أن يتكلم به الجنب والنفساء والحائض والمتغوط

28 سورة الأحزاب، ٤٢/٣٣.

29 في س: أصحابا.

30 شعب الإيمان ج: ١ س: ٣٨٨.

31 سورة الأحزاب، ٤١/٣٣.

32 سورة محمد، ١٩/٤٧.

لثلاً يفارق العبد كلمة التوحيد أبداً، فتحقق أن الإنسان لا بد له في كل حال ذكر من الأذكار، كما أخرجه الإمام أبو شجاع الدَّيْلَمِي في مسند الفردوس عن معاذ بن جبل رضي الله تعالى عنه قال: قال رسول الله صَلَّى اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "يا أيها الناس أذكروا الله على كل حال، فإنه ليس من عمل أحبَّ إلى الله تعالى ولا أنجى من عذاب الله في الدنيا والآخرة من ذكر الله"³⁴ [5/b]، وأخرج أيضاً عن عليّ كرم الله وجهه قال: قال عليه السلام: "أشدُّ الأعمال ذكرُ الله على كلِّ حال"³⁵ وقال تعالى: ﴿رَجُلًا لَا تُلْهِهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ﴾³⁶.

وأتفق جمهور المفسرين والأئمة المحدثين على أن الآيات التَّازِلَة والأحاديث الواردة في الأذكار تقتضي دوامها، ولا يجوز للمرء أن يغفل عن ذكر الله تعالى أبداً كما أخرجه الطبراني في الكبير وأبو نعيم في الحلية عن عائشة رضي الله عنها قالت قال عليه السلام: "ما من ساعة تمرّ بآدم لم يذكر الله فيها إلاّ خسرها يوم القيامة"³⁷ وكما أخرجه أبو داود عن أبي هريرة رضي الله عنه قال: قال عليه السلام: "من اضطجع مضطجعا لم يذكر الله فيه كان عليه ترة يوم القيمة ومن قعد مقعدا لم يذكر الله فيه كان عليه ترة يوم القيمة"³⁸ وزاد عليه الإمام البغوي في المصابيح وقال: "وما جلس قوم مجلسا لم يذكر الله فيه ولم يصلوا فيه على النبيّ عليه السلام كان عليهم ترة يوم القيمة".

33 في س: ليجوز.

34 شعب الإيمان ج: ١ س: ٣٩٥

35 الدر المنثور ج: ١ س: ٣٦٧

36 سورة النور، ٣٧/٢٤.

37 الدر المنثور ج: ١ س: ٣٦٣

38 سنن أبي داود ج: ٢ س: ٦٨٠

قال الإمام أبو الليث: جاء [6/a] في الخبر أن الله تعالى قال لموسى عليه السلام وعلى نبينا: يا موسى إذا بغضت عبداً أجعل فيه علامة. قال: ما هي يا رب؟ قال تعالى: أنسيه ذكري كي يقع في محارمي فيحلّ عليه عذابي، ولهذا قال بعض المشايخ المحققين: ما هلك امرؤ إلا بأن ينسى ذكر الله، وما ضلّ سالك في الطريق إلا بأن ينسى أوراده وأذكاره.

وقال أبو علي الدقاق: الذكر منشور الولاية، فمن وفق للذكر فقد أُعطي ذلك المنشور، ومن سلب الذكر فقد عُزل، وبالذكر وصل من وصل وبترك الذكر بطل من بطل. وأخرج ابن راهويه عن الزهري في تفسير قوله تعالى: ﴿وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ﴾³⁹ أنه قال: سمعت رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم يقول: "ما صيد صيد ولا عُضدت عُضاة ولا قطعت وشيجة"⁴⁰ إلا بانقطاع التسييح"⁴¹.

وعن أنس رضي الله عنه مرفوعاً قال: قال النبي عليه السلام: "آجال البهائم وحشايش الأرض في التسييح فإذا انقطعت تسييحها قبضت أرواحها"⁴². [6/b]

ثم إن التسييح يجيء بمعنى الصلاة والدعاء وسائر الأذكار، وبتسييح شيء ورده سواء كان قلبياً⁴³ أو حالياً. فإني سمعت يوماً من أستاذي ومرشدي حضرت الشيخ السيواسي يقول: أظن أن هذا السرّ وييس⁴⁴ مشيراً إلى سرّ وطريّ ما فيه أثر اليبوسة، فقلت لأي شيء يا سيدي؟ قال: فإن لكلّ شجر نورا يدلّ على تسيحته، وما بهذا نور. ثم رأيت ذلك السرّ

39 سورة الإسراء، ٤٤/١٧

40 في س: شجرة.

41 الدر المنثور ج: ٥، س: ٢٩١

42 الدر المنثور ج: ٥، س: ٢٩٢

43 في س: قاليا.

44 في س: ييس.

وبعد أيام⁴⁵ قد يبس بإذن الله تعالى فعلمت أن انقطاع تسبيح الشيء قد يعرف بزوال نوره، وزوال نوره يدلّ على أنه يموت. وكذلك الإنسان إذا زال نور قلبه بنسيان ذكر الله تعالى يموت قلبه. اللهم أحيينا بذكرك في جميع الأحوال وحوّل حالتنا إلى أحسن الحال.

[الروضة الثانية]

الروضة الثانية في ذكر فضيلة "لا إله إلا الله" على سائر الأذكار. فاعلم أن آراء العلماء قد اضطربت وأفكار الفضلاء اختلفت في أن أيّ الأذكار أفضل.⁴⁶ فمنهم من فضّل التكبير، ومنهم من فضّل التهليل. وذكر كل واحد منهم عللاً، يضيق المقام عن ذكرها، لكن الحق أن يكون [7/a] التهليل أفضل الأذكار وأعظمها لأنّ الأخبار تواترت والآثار تعارضت في فضل كلمة "لا إله إلا الله"، ولأنّ من لم يكن من أهل "لا إله إلا الله" لم ينفعه سائر الأذكار ولو صرف فيها الأعمار.

وروى الديلمي عن أنس رضي الله عنه قال: قال عليه السّلام: "أوحى الله إلى موسى أنّ في أمة محمد رجالات لا يقومون على كلّ شرف ولا واد إلا ينادون بشهادة أن لا إله إلا الله، جزاهم الله جزاء الأنبياء."⁴⁷

وأما الأحاديث الواردة في فضيلة التكبير والتسبيح والتحميد فلم تبلغ معشار ما وردت في فضيلة "لا إله إلا الله" كما سنتلوها عليك. وكيف لا يكون التهليل أفضل الأذكار وأعظمها وهي⁴⁸ كلمة التوحيد التي بعث جميع الأنبياء لتبليغها وأمرُوا بالمقاتلة عليها وأنزلت الكتب والصّحف لدعوة الخلق إليها كما أخرج ابن جريح وابن أبي حاتم عن أبي العالية

45 زاد في س: "أنه".

46 زاد في س: "فمنهم من فضل التحميد ومنهم من فضل التسبيح".

47 ديلمي مسند ج: ١، س: ١٤٣

48 في س: هو.

وأخرج ابن المنذر وعبد الله بن حميد عن مجاهد رضي الله عنه في تفسير قوله تعالى: ﴿قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ﴾⁴⁹ فإنهما قالا: [7/b] قال رسول الله صَلَّى اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "كلمة السواء لا إله إلا الله"⁵⁰.

وقال في مشكاة المواعظ وغيرها: روي عن علي كرم الله وجهه قال: سمعتُ سيّد الخلائق صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، سمعت سيّد الملائكة يقول: "مانزلت على الأنبياء كلمة أجلّ من لا إله إلا الله، فإن الله تعالى أمر جميع الأنبياء بأن يدعوا أممهم إلى هذه الكلمة التي بها قامت السموات والأرض وهي كلمة الإخلاص وكلمة الإسلام وكلمة التقوى وكلمة النور وكلمة النجاة وكلمة الرحمة وكلمة الله العليا، من قالها مخلصا غفرت له ذنوبه وإن كانت مثل زبد البحر."⁵¹

وأخرج الحاكم عن شداد بن أوس قال: أنا عند رسول الله عليه السلام قال: ارفعوا أيديكم فقولوا لا إله إلا الله، فقلنا، فقال صَلَّى اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "اللهم إنك بعثتني بهذه الكلمة وأمرتني بها ووعدتني عليها الجنة، إنك لا تخلف الميعاد." ثم قال صَلَّى اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "أبشروا فإن الله قد غفر لكم."⁵²

والحاصل إن كلمة لا إله إلا الله أفضل الأذكار وأعظمها [8/a] وأنفعها. وأما ما قال صاحب الكشاف والبيضاوي والمولى أبو السعود في تفسير قوله تعالى: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا • وَسَبِّحُوهُ بُكْرَةً وَأَصِيلًا﴾⁵³ أفرد التسبيح بالذكر بين سائر الأذكار مع اندراجها فيها، لكون التسبيح أفضل الأذكار، لكونه عمدة فيها، فوجه ضعيف

49 سورة آل عمران، ٦٤/٣.

50 الدر المنثور ج: ٢: س: ٢٣٥

51 احياى ج: ١: س: ٢٩٨

52 المستدرک على الصحيحين ج: ١: س: ٦٧٩

53 سورة الأحزاب، ٤٢/٣٣-٤١.

ينشاء من الاعتناء على بعض الأحاديث الدالة على فضائل التسبيح والتقديس، ولكن فيه بحث كما أشار إليه العلامة نظام الدين النيسابوري حيث قال⁵⁴: قال جار الله: وخصّ التسبيح بالذكر من جملة الأذكار لفضله على سائر الأذكار، لأنّ فيه تنزيه ذاته عمّا لا يجوز عليه، ولقائل أن يقول: هذا يعارض قوله عليه السّلام: أفضل الذكر لا إله إلا الله، مع جواز أن يراد بالذكر الكثير في الآية الإقبال على الطاعات كلّها، وبالتسبيح الصلوات، وبالوقتتين العموم أو صلاة الفجر والعشائين، انتهى قول النيسابوري.

ثم قال المولى أبو السعود عن ابن مسعود رضي الله عنه أنّ المراد بالتسبيح الصلوات. وقال الإمام جلال الدين [8/b] السيوطي في تفسيره المسمى بالدرّ المنتور: أخرج عبد الرزاق وعبد بن حميد عن قتادة وأخرج سعيد بن منصور وابن المنذر وعن أبي العالية أنّهما قالوا في تفسير ﴿وَسَبِّحُوهُ بُكْرَةً وَأَصِيلاً﴾ أي صلّوا صلاة الصبح والعشاء، وأخرج ابن أبي حاتم عن مقاتل: أي صلّوا بكرة الغداء وأصيلاً بالعشي.

وقال الإمام أبو المعين النسفي في تفسير قوله تعالى: ﴿وَسَبِّحْ بِالْعَشِيِّ وَالْإِبْكَارِ﴾⁵⁵ أي صلاة الصبح والعشاء. فعلى هذه الوجوه لم يكن المراد من قوله تعالى: ﴿وَسَبِّحُوهُ﴾ ذكراً لسانيا كما هو المراد من قوله تعالى: ﴿اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا﴾ على ما صرح به أكثر المفسرين. ولم يكن عطفه من قبيل عطف الخاص على العام، ولم يلزم كون التسبيح أفضل الأذكار، والحق والحق أقول، إنّ القول ما قاله⁵⁶ العلامة النيسابوري، لأن الأدلة العقلية والنقلية تصدّقه غاية التصديق وتحقّقه حقّ التحقيق كما أخرجه الترمذي في سننه وابن حبان في صحيحه والحاكم في مستدرّكه عن جابر وأخرجه أيضا ابن ماجه والنسائي عن أنس

54 في س: النيسابوري والمولى الكوراني وغيرهما حيث قالوا.

55 سورة آل عمران، 3/41.

56 في س: لم.

رضي الله عنه [9/a] أنهما قالا: قال رسول الله صَلَّى اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "أفضل الذِّكْر لا إله إلا الله وأفضل الدعاء الحمد لله" 57،

وكما أخرجه الطبراني عن ابن عمر رضي الله عنه قال: قال النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "ما من ذكر أفضل من لا إله إلا الله" 58 وكذا الحديثان 59 في المصابيح والجامع الصغير وكما رواه الإمام أبو الليث عن عمر ومولى عبد المطلب بن حنطب رضي الله عنه عن النبي عليه السلام قال: "أفضل ما قلته أنا والتَّيِّبُونَ من قبلي لا إله إلا الله" 60.

وذكر هذا الحديث المولى الكوراني في تفسير قوله تعالى: ﴿وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ﴾ 61 حيث قال 62: "ولذكر الله أكبر من الصلاة على ما قال عليه السلام: "أفضل ما قلته أنا" الحديث، وقال في الإحياء 63: "فيه وجهان؛ أحدهما: ولذكر الله إياكم أكبر من ذكركم إياه، والثاني: ولذكر الله أكبر من كل عبادة، وكما أخرجه البيهقي في الأسماء والصفات عن يحيى بن طلحة أنه رآه عمر رضي الله عنه حزينا فقال له: مالك يا ابن طلحة؟ قال: سمعت رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يقول: "إني أعلم كلمة لا يقولها عبد عند موته إلا نفس الله عنه كربته وأشرق لونه [9/b] ورأى ما يسره" 64 وما معني من أن أسأله عنها إلا القدرة 65 حتى

57 الجامع الصحيح سنن الترمذي ج: ٥ س: ٤٦٢

58 كنز العمال في سنن الأقوال والأفعال باب في الذكر وفضيلته ٤٢٣/١

59 في س: الحديث.

60 مصنف عبد الرزاق ج: ٤ س: ٣٧٨

61 سورة العنكبوت، ٤٥/٢٩.

62 زاد في س: "قيل".

63 زاد في س: "وقال ابن عباس".

64 مسند الإمام أحمد بن حنبل ج: ١ س: ١٦١

65 في س: "القدر".

فات عليه السّلام فقال عمر رضي الله عنه: "أنا أعلمها، قال: ما هي؟ قال: "لا أعلم كلمة أعظم مما أمر بها عمّه، فهي كلمة لا إله إلا الله، فهي والله هي".

وكما أخرج الإمام أبو الشجاع الدّيلمى في مسند الفردوس عن ابن مسعود رضي الله عنه قال: سمعت رسول الله صلّى الله عليه وسلم يقول لمعاذ بن جبل رضي الله عنه: "يا معاذ ما لك لا تأتينا كلّ غداة قال: إني لأسبح كلّ غداة سبعة آلاف تسبيحة قبل أن آتيك يا رسول الله. قال صلّى الله عليه وسلم: أفلا أعلمك سبع كلمات هي أخف عليك وأثقل في الميزان ولا تحصيها الملائكة ولا أهل الأرض، قال: بلى يا رسول الله، قال: قل لا إله إلا الله عدد رضاه، لا إله إلا الله زنة عرشه، لا إله إلا الله عدد ملائكته، لا إله إلا الله عدد خلقه، لا إله إلا الله ملاء سمائه، لا إله إلا الله ملاء أرضه، لا إله إلا الله ملاء ما بينهما"⁶⁶. فلو لم يكن أن يقول هذا التهليل مرّة أفضل وأعظم من سبعة [10/a] آلاف تسبيحة لما رغب فيه النبيّ صلّى الله عليه وسلم معاذاً رضي الله عنه، فالآن خصص الحقّ بما ذكرنا أولاً وآخرًا.

إن كلمة لا إله إلا الله أفضل من التسبيح وسائر الأذكار، فإنها أم الأسماء وأصل الأذكار، كما روي عن وهب بن منبه رضي الله عنه أنه قال: "من قال لا إله إلا الله فقد ذكر الله بجميع أسمائه وصفاته."

يقول الفقير: فهذه كلمة بها يظهر الإيمان في أول الأمر، وبها يطمئن القلب في أواسط العمر، وبها يحصل الفوز والفلاح في آخر العمر، وهي شعار المؤمن في يوم القيامة، وهي الكلمة التي أمرنا ربّنا بالإكثار منها بقوله تعالى: ﴿اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا﴾⁶⁷.

⁶⁶ ديلمى مسند ن: ٨٤٧١

⁶⁷ سورة الأحزاب، ٤١/٣٣.

كما يفسّر هذا المعنى ما أخرجه البخاري في تاريخه وابن عدي في الكامل عن أبي هريرة رضي الله تعالى عنه قال: قال النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "أكثر⁶⁸ من شهادة لا إله إلا الله قبل أن يحال بينكم وبينها، ولقنوا أمواتكم."⁶⁹،

وما أخرجه الإمام أحمد في مسنده والإمام الديلمي في مسند الفردوس عن أبي هريرة وعن ابن عباس رضي الله عنهما قالوا: قال رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: [10/b] "جددوا إيمانكم فأكثروا من ذكر لا إله إلا الله"⁷⁰،

وما أخرجه الطبراني عن أبي هريرة قال: قال عليه السلام: "من أكثر ذكر الله فقد أمن من التَّفَاق"⁷¹، وما رواه الديلمي عن عائشة رضي الله عنها قالت: قال عليه السلام: "من أكثر ذكر الله أحبه"⁷²،⁷³ قال المناوي في شرحه: أي جعله الله تعالى من أوليائه، لأن الذكر منشود⁷⁴ الولاية، وما أخرجه أبو يعلى في مسنده عن أبي بكر الصديق رضي الله عنه قال: قال صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "عليكم بلا إله إلا الله والاستغفار فأكثروا منها، فإن إبليس يقول: أهلكتُ الناس بالذنوب وأهلكوني بلا إله إلا الله والاستغفار"⁷⁵.

68 في س: أكثروا.

69 مسند أبي يعلى ج: ١١ س: ٨

70 المستدرک علی الصحیحین ج: ٤ س: ٢٨٥

71 المعجم الأوسط ج: ٧ س: ٨٦

72 زاد في س: "الله".

73 ديلمي مسند ج: ٣ س: ٥٦٤

74 في س: منشور.

75 مسند أبي يعلى ج: ١ س: ١٢٣

ثم يقول الفقير: ومما لا يخفى على ما روي عن وهب بن منبه رضي الله تعالى عنه أن في مضمون لا إله إلا الله تنزيها وتحميدا وتكبيرا⁷⁶، لأن المعبود لا يكون معبودا بالحق مستحقا بعبادة⁷⁷ جميع الخلق إلا بأن يكون منزها عن النقائص ومتصفا بصفات الكمال كالقدرة والكبرياء والعظمة والبهاء وغيرها ومحمودا في فعاله بأن يوجد لهم ويربيهم وينعم عليهم. [11/a]

والحاصل أن في التوحيد تنزيها، ولو لم يكن في لا إله إلا الله تنزيها لم يكن ذلك توحيدا تاما.

روي الترمذي عن عبد الله بن عمرو بن العاص: "التسبيح نصف الميزان والحمد لله بمائة⁷⁸ والتكبير (بملا ما بين السموات والأرض ولا إله إلا الله)⁷⁹ ليس دون الله حجاب"⁸⁰، أي ليس له حجاب يحجبها عن الله لاشتمالها على التنزيه والتحميد، وبقي السوي صريحا فحصل لنا بكلمة لا إله إلا الله طريق متوسط بين التنزيه الصرف الذي يوهم نفي الصفات وبين التشبيه الصرف الذي يوهم تجديد⁸¹ الذات، فتعالى الله عنهما بل هو متكلم بكلامه وسميع بسمعته، بصير ببصره، ليس كمثل شيء وهم السميع العليم.

ولعل صاحب الكشاف إنما فضل التسبيح على التهليل وغيره لكمال حرصه على المبالغة في التنزيه الصرف على ما هو دأب المعتزلة ولحرصهم على المبالغة في التنزيه

76 في س: تكثيرا.

77 في س: بعباده.

78 في الأصل: بملا، والصحيح ما أثبتناه.

79 زاد في س: بملا ما بين السموات والأرض ولا إله إلا الله.

80 الجامع الصحيح سنن الترمذي ج: ٥ س: ٥٣٦

81 في س: تجديد.

الصرف جعلوا العباد خالقين لأفعالهم السيئة لينزهوا الله عن خلق الشرّ بزعمهم وعن الظلم بأن يعذب أصحاب السيئة مع أنه خلقها لهم، لكنهم اثبتوا في الكون خالقين العياذ بالله، وكانوا كمن يفرّ من المطر ويقف [11/b] تحت الميزاب، فتعالى الله عما يقول الظالمون علواً كبيراً.

والحاصل أن كلمة لا إله إلا الله أفضل الأذكار وأعظمها، ولا نعلم كلمة أجلّ منها.

[الروضة الثالثة]

الروضة الثالثة في الأحاديث الصحيحة والآيات الدالة على فضائل لا إله إلا الله. وأما الآيات الكثيرة⁸²؛ منها قوله: ﴿فَاعْلَمْ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ﴾⁸³ الأمر للدوام، والضمير للشأن، والفاء لجواب الشرط المحذوف تقديره: "فإذا علمت سعادة الموحدين وشقاوة المشركين فاثبت يا محمد على معرفة لا إله إلا الله وتبليغها." أراد به ثبات أمته، لأن ثباته عليها أولاً وأخيراً محقق عند الله. وكذا⁸⁴ الاستغفار، إنما هو لتنزيه⁸⁵ أمته لأنه غفر له ما تقدم من ذنبه وما تأخر.

فإن الأنبياء عليهم الصلاة والسلام معصومون، وفي تقديم لا إله إلا الله على الاستغفار دلالة على أنه الأصل المبتنى عليه سائر الأذكار، فالمعنى عند أبي حنيفة رحمه الله: لا إله إلا الله، فغير الله إلا الله، فيكون إلا الله توكيداً. وعند الشافعي: لا إله إلا الله، فمن مات بين النفي والإثبات مات مؤمناً عند أبي حنيفة [12/a] رحمه الله خلافاً للشافعي.

82 في س: فكتيرة

83 سورة محمد، ١٩/٤٧.

84 في س: كذلك.

85 في س: لينزه به.

وأما سائر الآيات فيضيق المحلّ عن ذكرها.

وأما الأحاديث الدّالة على فضائل لا إله إلا الله؛ فكما أخرج الإمام الدّيلمي عن ابن عباس رضي الله عنهما أنه قال: قال صلّى الله عليه وسلم: "ألا أنبئكم بفضائل القرآن وفوائده، توحيد الله في كتابه في ستة وثلاثين موضعا قالوا: بلى يا رسول الله، قال: لا إله إلا الله، من قالها مرة واحدة في دهره مخلصا بها غفر الله له ما تقدم من ذنبه وما تأخر وما أستر وما أعلن وما أبدى وما أخفى" 86.

وكما أخرج الموصلي في سننه وأبو نعيم الاصفهاني عن أبي سعيد الخدري رضي الله عنه أنه قال: قال عليه الصلاة والسلام: "قال موسى عليه السلام: يا ربّ علمني شيئا أذكرك وأدعك به، قال تعالى: قل لا إله إلا الله، قال موسى: "لا إله إلا أنت" كلّ عبادك يقولونه، فإنما أريد ذكرا تخصني به، قال: يا موسى لو أن السموات السبع وعامرهنّ غيري والأرضين السبع وُضعن في كفة و لا إله إلا الله في كفة أخرى لمالت بهن كلمة لا إله إلا الله." 87، وكذا الحديث [12/b] في المصايح.

وكما أخرج ابن الدنيا في المخيرّ والبيهقي في شعب الإيمان عن أبي هريرة رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلّى الله عليه وسلم: "حضر ملك الموت رجلا فشقّ أعضائه فلم يجد فيها خيرا، ثم شقّ قلبه فلم يجد فيه خيرا، ففكّ لحييه فوجد في طرف لسانه لاصقا بحنكه يقول: لا إله إلا الله فغفر الله له بكلمة الإخلاص." 88

86 لم أعتز على هذا الحديث.

87 الدر المنثور ج: ٣ س: ٥٣٨

88 شعب الإيمان ج: ٢ س: ٩؛ شعب الإيمان ج: ٦ س: ٥٤٥

وكما أخرجه البيهقي عن الحسن رضي الله عنه قال: قال رسول الله صَلَّى الله عليه وسلم: "من قال لا إله إلا الله طلست ما في صحيفته من السيئات حتى يعود إلى مثلها."⁸⁹

وكما أخرجه الطبراني في الكبير وابن حبان في سننه عن أبي الدرداء رضي الله عنه قال: قال رسول الله صَلَّى الله عليه وسلم: "ليس من عبد يقول لا إله إلا الله مائة مرة إلا بعثه الله يوم القيمة ووجهه كالقمر ليلة البدر، ولم يرفع لأحد يوم القيمة عمل أفضل من عمله إلا من قال مثل ذلك أو زاد عليه."⁹⁰

وكما أخرجه أحمد وأبو داود والطبراني والحاكم والبيهقي عن معاذ بن جبل رضي الله عنه: "من كان آخر نفسه لا إله إلا الله دخل الجنة."⁹¹ [13/a]

وكما أخرجه الطبراني عن أبي الدرداء رضي الله عنه قال: قال رسول الله صَلَّى الله عليه وسلم: "من قال حين يصبح لا إله إلا الله والله أكبر أعتق رقبته عن النار."⁹²

وكما أخرجه الإمام أحمد والطبراني عن سهيل بن بيضاء قال: "بيننا نحن في سفر مع رسول الله صَلَّى الله عليه وسلم وأنا رديفه قال: "يا سهيل! ورفع صوته عليه السلام فاجتمع الناس فقال صَلَّى الله عليه وسلم: إنه من شهد أن لا إله إلا الله وجب⁹³ له الجنة."⁹⁴

89 مسند أبي يعلى ج: ٦: س: ٢٩٤

90 الدر المنثور ج: ٢: س: ٢٩٣

91 سنن أبي داود ج: ٢: س: ٢٠٧

92 المعجم الأوسط ج: ٨: س: ٣٨٢

93 في س: فواجب.

94 مسند أبي يعلى ج: ١: س: ١٠٠

وكما أخرجه مسلم والترمذي عن عبادة بن الصامت رضي الله عنه: "من شهد أن لا إله إلا الله حرم الله عليه النار."⁹⁵

وكما أخرجه الإمام أبو شجاع الدَّيْلَمِي عن أبي أيوب الأنصاري قال: قال صَلَّى اللهُ عليه وسلم: "لا يدخل النار أحد يقول لا إله إلا الله."⁹⁶

وكما أخرجه الإمام الدَّيْلَمِي في مسنده عن ابن مسعود وابن عمر قالوا: قال صَلَّى اللهُ عليه وسلم: "من قال لا إله إلا الله لم تضربْ خطيئته كما لو أشرك بالله لمن⁹⁷ تنفعه حسنته."⁹⁸

وكما أخرجه الإمام الدَّيْلَمِي في مسنده عن أبي هريرة [13/b] رضي الله عنه وابن عباس رضي الله عنهما قالوا: قال رسول الله صَلَّى اللهُ تعالى عليه وسلم: "ثمن الجنة لا إله إلا الله وثمن النعمة الحمد لله."⁹⁹

وكما أخرجه أحمد والبيهقي وابن مردويه عن معاذ بن جبل رضي الله عنه قال: قال رسول الله صَلَّى اللهُ عليه وسلم: "مفتاح الجنة لا إله إلا الله."¹⁰⁰

95 المعجم الكبير ج: ٦: س: ٢١٠
96 كنز العمال في سنن الأقوال والأفعال ج: ١: س: ٤٩٧
97 في س: لم.
98 ديلمي مسند ج: ٣: ن: ٥٤٦٣
99 كنز العمال في سنن الأقوال والأفعال ج: ١: س: ٥٩
100 كنز العمال في سنن الأقوال والأفعال ج: ١٠: س: ٨٠٨

وكما أخرجه الطبراني عن زيد بن أرقم وأبي هريرة رضي الله عنهما قالا: قال عليه السلام: "من قال لا إله إلا الله مخلصا دخل الجنة، وإخلاصك به أن يهجرك¹⁰¹ عمّا حرّم الله عليك."¹⁰²

وكما أخرجه البخاري ومسلم في صحيحيهما والنسائي وابن ماجه والبيهقي عن عتبان¹⁰³ بن مالك رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلّى الله عليه وسلم: "إن الله قد حرّم على النار من قال لا إله إلا الله يبتغي به وجه الله."¹⁰⁴

وكما أخرجه ابن مردويه وابن النجار¹⁰⁵ عن أنس رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلم: "ليس شيء¹⁰⁶ بينه وبين الله حجاب إلا قول لا إله إلا الله ودعاء الوالد لولده."¹⁰⁷

وكما أخرجه ابن مردويه [14/a] عن أبي هريرة رضي الله عنه قال رسول الله صلّى الله عليه وسلم: "ما قال عبد لا إله إلا الله مخلصا إلا فتحت له أبواب السماء حتى يفضى إلى العرش."¹⁰⁸

101 في س: يحجرك.

102 المعجم الكبير ج: ٥ س: ١٩٧

103 في س: غثان.

104 الجامع الصحيح المختصر ج: ١ س: ١٦٤

105 في س: النجاري.

106 زاد في س: "الا".

107 الدر المنثور ج: ٧ س: ٤٩٣

108 المجتبى من السنن ج: ٦ س: ٢٠٨

وكما أخرجه الإمام أبو الشجاع الديلمي عن أبي بكر الصديق رضي الله عنه أنه قال: قال عليه السلام: "تمسكوا بالعروة الوثقى وهي قول لا إله إلا الله."¹⁰⁹

وكما أخرجه مسلم والبخاري عن أنس رضي الله عنه: "ليس فيمن¹¹⁰ شهد أن لا إله إلا الله يعني مالك من الدحشم¹¹¹ قالوا: إنه يقول ذلك وما هي في قلبه. قال عليه الصلاة والسلام: لا يشهد أحد أنه لا إله إلا الله وأني رسول الله فيدخل النار."¹¹²

وكما أخرجه ابن مردويه عن عائشة رضي الله عنها قالت: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "شعار المؤمنين يوم يبعثون من قبورهم لا إله إلا الله وعلى الله فليتوكل المؤمنون."¹¹³

وكما أخرجه أبو الشجاع الديلمي عن ابن عباس رضي الله عنه قال: قال رسول صلى الله عليه وسلم: "لا إله إلا الله تدفع عن قائلها تسعة وتسعين بابا من البلاء، أذناها اللهم."¹¹⁴ [14/b]

وكما أخرجه مسلم والبخاري رحمهما الله في صحيحهما وأبو داود والنسائي وابن ماجه والترمذي عن أبي هريرة رضي الله تعالى عنه: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم:

109 تاريخ دمشق ج: ٥ س: ٣٨٧

110 في س: ممن.

111 في س: مالك بن الدحشم.

112 صحيح مسلم ج: ١ س: ٦١

113 كنز العمال في سنن الأقوال والأفعال ج: ١٤ س: ٤٥٤

114 كنز العمال في سنن الأقوال والأفعال ج: ١ س: ٨٢

"أمرت أن أقاتل الناس حتى يشهدوا أن لا إله إلا الله وأني رسول الله، فإذا قالوها عصموا مني دمائهم وأمواهم إلا بحقها، وحسابهم على الله."¹¹⁵ وهذا حديث متواتر.

وكما أخرجه مسلم عن أسامة رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "يا أسامة! أقتلته بعدما قال لا إله إلا الله؟"¹¹⁶ يعني عشوه¹¹⁷ أي أتوه ليلاً.

وكما أخرجه الإمام الدَّيْلَمِي في مسنده عن أنس رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم: "من قال لا إله إلا الله ومدّها هدمت أربعة آلاف ذنب عن الكبائر." وذكر الحديث الإمام أبو الليث في التنبيه وقال: قيل: "وإن لم يكن له أربعة آلاف ذنب يا رسول الله؟ قال عليه السّلام: يغفر له من ذنب أهله وجيرانه."¹¹⁸

وكما أخرجه الإمام أبو الشجاع الدَّيْلَمِي في مسنده [15/a] الفردوس عن ابن عباس رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم: إن الله تعالى خلق ملكاً يوم خلق السموات والأرض وأمره بأن يقول لا إله إلا الله مادّا بها صوته لا يقطعها ولا تنفس فيها ولا يتمها، فإذا أتمها أمر الله اسرافيل بنفخ الصور وقامت القيمة."¹¹⁹ وهذا حديث مسلسل متصل.

115 الجامع الصحيح المختصر ج: ١ س: ١٧

116 صحيح مسلم ج: ١ س: ٩٦

117 في س: رجلا عشوه.

118 ديلمي مسند ج: ٣ س: ٤٧٣

119 ديلمي مسند ج: ١ س: ١٧٠

وكما روي عن أبي الربيع اللفي المالمقي¹²⁰ قال: لما سمعت قوله عليه الصلاة والسلام: "من قال سبعين ألف مرة لا إله إلا الله أحل¹²¹ الله الجنة ويجيره من النار وإن كان مستحقا للنار."¹²² قلت ذلك سبعين ألف مرة فذهبت إلى حضرموت ورأيت فيه صبيا معروفا بالمكاشفة فجعل يبكي، فقيل له لأي شيء تبكي؟ قال: رأيت والدي تدخل النار فوهبت في نفسي ثواب ذلك الذكر لو لدته رجاء إعتاقها من النار، فما لبث الصبي شرع في الضحك، قلت: لأي شيء تضحك؟ قال: رأيت والدي خرجت من النار، فأيقنت صحة الحديث وعلمت أنه من المكاشفين. وذكر [15/b] الحديث الشيخ في الفتوحات وصاحب المشكوة في مشكوة المواعظ.

وفي الفتاوى الحديثية نقل عن عياض أن لا إله إلا الله هو الاسم الأعظم الذي إذا دعي به استجيب وقال أبو العباس أحمد البوني: من قال لا إله إلا الله ألف مرة عند رؤية الهلال أمن من أسقام الأجسام، ومن قالها ألف مرة عند دخول مدينة أمن من فتنها، ومن قالها ألف مرة في أيام الوباء أمن من زجر الطاعون.

وفي هذه الكلمة تسعة وتسعون خاصية من حيث أنوارها العددية وست وستون خاصية من حيث أنوارها الفردية. وقد جرّب بعض المشايخ بأن من داوم عليها في بلدة فيها وباء عند الصباح والمساء اثنتي عشرة مرة أمن من اثنان وعشرين في يومه وليلته من الطاعون والوباء، لأنها اثني عشر حرفا كالبروج. وهي حصن الله تعالى، وجرّب هذا مرارا، والروايات الطويلة كثيرة في هذا الباب لكني ما أخذتها مخافة الإطناب.

120 في س: المالمقي.

121 في س: أدخله.

122 لم أعثر على هذا الحديث.

[الروضة الرابعة]

الروضة الرابعة في الأحاديث الدالة على فضيلة أنواع الأذكار ومجالسها [16/a]

وحلقها.

كما أخرجه الإمام أحمد بن حنبل والطبراني عن معاذ وأنس رضي الله تعالى عنهما قالاً: "إن رجلاً سأل النبي عليه السلام فقال: أيّ المجاهدين أعظم أجراً يا رسول الله؟ قال: أكثرهم ذكراً، وقال: وأيّ المصلّين أعظم أجراً؟ قال عليه السلام: أكثرهم لله ذكراً، ثم قال في الصيام وغيرها، قال عليه السلام في كلّ منهما أكثرهم لله ذكراً. فقال أبو بكر لعمر رضي الله عنهما: يا أبا حفصة! ذهب الذاكرون بكلّ خير. فقال عليه الصلاة والسلام: أجل." ¹²³ وذكر الحديث في الدر المنثور والبدر المنير في قوله تعالى: ﴿اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا﴾.

وكما أخرجه الترمذي عن ابن ظفر: "أنّ أمة لأبي الدرداء قالت له: من أيّ جنس أنت؟ قال: آدمي مثلك، قالت: كيف تكون آدمياً وقد أطعمتك السمّ أربعون مرّة فما ضرّك، فقال: أما علمت أنّ الذاكرين الله كثيراً لا يضرهم بشيء، وإني أذكر الله باسمه الأعظم، وهو باسم الله الذي لا يضرّ مع اسمه شيء في الأرض ولا في السماء وهو السميع العليم، فأعتقها لوجه الله." ¹²⁴

وكما أخرجه [16/b] الإمام أحمد والترمذي حسنه عن أنس رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلّى الله عليه وسلم: إذا مررتم برياض الجنّة فارتعوا. قالوا: ما رياض الجنّة يا رسول الله؟ قال صلّى الله تعالى عليه وسلم: حلق الذكر. ¹²⁵

¹²³ المعجم الكبير ج: ٢٠ س: ١٨٦

¹²⁴ س: المستدرک علی الصحیحین ١٦٩٥ ج:

¹²⁵ الجامع الصحیح سنن الترمذی ج: ٥ س: ٥٣٢

وكما أخرجه مسلم والبخاري وأحمد والنسائي عن أبي سعيد الخدري وعن معاوية قالاً: "إن رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم خرج على حلقة¹²⁶ يذكرون الله فقال عليه السلام: أتاني جبرائيل فأخبرني بياهي بكم الملائكة."¹²⁷

وكما خرّجه الإمام أحمد بن حنبل في مسنده عن ثابت البستاني رضي الله عنه قال: قال عليه السلام: "إن أهل الذكر ليجلسون إلى ذكر الله وإنّ عليهم كأمثال الجبال وإنّهم ليقومون عن ذكر الله وليس عليهم منها شيء."¹²⁸

وكما أخرجه الإمام أحمد ومسلم والترمذي وابن ماجه وابن أبي شيبة والبيهقي عن أبي هريرة وعن أبي سعيد أنّهما شهدا على رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم أنه قال: "لا يقعد قوم يذكرون الله إلاّ حفتهم الملائكة وغشيتهم الرحمة ونزلت عليهم السكينة [17/a] وذكروهم الله فيمن عنده."¹²⁹

وكما أخرجه مسلم والبخاري في صحيحهما والبيهقي في الأسماء والصفات عن أبي هريرة رضي الله عنه أنه قال: قال رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم: "إنّ لله ملائكة سيارة فضلاء يتغنون بحال الذكر، فإذا وجدوا قوما يذكرون الله نادوا هلموا إلى حاجتكم فيحفونهم بأجنحتهم إلى السماء، فإذا تفرّقوا عرجوا إلى السموات فيسألهم ربّهم، وهو أعلم بهم، من أين جئتم؟ فيقولون: جئنا من عند عبادك في الأرض يسبّحونك ويكبرونك ويهلّلونك ويحمدونك، فيقول عزّ وجلّ: هل رأوني؟ فيقولون: لا، فيقول جلّ جلاله: كيف

¹²⁶ في س: حلقة من أصحابه.

¹²⁷ الجامع الصحيح سنن الترمذي ج: ٥ س: ٤٦٩

¹²⁸ حلية الأولياء وطبقات الأصفياء ج: ٢ س: ٣٢٥

¹²⁹ صحيح مسلم ج: ٤ س: ٢٠٧٤

لو رأوني؟ فيقولون: لو رأوك كانوا أشدّ لك عبادة وأشدّ لك تمجيذا وأكثر لك تهلّلا وتسيبحا، فيقول: فما يسألوني؟ فيقولون: يسألونك الجنّة، فيقول: هل رأوها؟ فيقولون: لا، يا ربنا، فيقول: فكيف لو رأوها؟ فيقول: فما يتعوّذون؟ فيقولون: ويتعوّذون¹³⁰ فيقول: وهل رأوها؟ فيقولون: لا، فيقول: فكيف لو رأوها؟ فيقولون: يستغفرونك، [17/b] فيقول الله: أشهدكم أني قد غفرت لهم وأعطيتهم ما يسألوني وأجرتهم ممّا استجاروني، فيقولون: يا ربنا فيهم فلان عبد خطاء ليس منهم، إنّما جاء لحاجة، فيقول الله: وله قد غفرت، هم القوم لا يشقى بهم جليسهم.¹³¹

وكما أخرجه أحمد والبخاري وأبو يعلى والطبراني عن أنس رضي الله عنه والبيهقي عن عبد الله بن مغفل رضي الله عنهما أنّهما قالوا: قال رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلم: "ما من قوم اجتمعوا يذكرون الله إلا ناداهم مناد من السماء قوموا مغفورا لكم قد بدلت سيئاتكم حسنات، وما من قوم اجتمعوا في مجلس فتفرقوا ولم يذكروا الله إلا كان ذلك عليهم حسرة يوم القيمة."¹³²

وكما أخرجه الطبراني عن عمرو بن عيينة وعن أبي الدرداء رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلّى الله عليه وسلم: "ليبعثنّ الله أقواما يوم القيمة وجوههم النور على مناير اللؤلؤ ليسوا بأنبياء ولا شهداء، يغطهم الأنبياء والشهداء بمقعدهم وقرهم من الله [18/a]، فقال أعرابي: يا رسول الله صفهم لنا نعرفهم، قال: هم المتحابّون في الله جماع من نوازل القبائل يجتمعون على ذكر الله ويذكرونه." وكذا الحديث في الدرّ المنثور في تفسير قوله تعالى: ﴿فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ﴾¹³³.

130 زاد في س: من النار.

131 الجامع الصحيح المختصر ج: ٥ س: ٢٣٥٣

132 الدر المنثور ج: ١ س: ٣٦٥

133 الدر المنثور ج: ٤ س: ٣٧٣-٣٧٢ سورة المائدة، ١٥٢/٥

وكما أخرجه الإمام أحمد والبخاري ومسلم والنسائي وابن ماجه والبيهقي في شعب الإيمان عن أبي هريرة رضي الله عنه قال: قال رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "يقول الله تبارك وتعالى أنا عند طنّ عبيدي بي، وأنا معه إذا ذكرني، فإن ذكرني في نفسه ذكرته في نفسي، وإن ذكرني في ملأ ذكرته في ملأ خير منهم، وإن تقرب إليّ شبراً تقربت إليه ذراعاً، وإن تقرب إليّ ذراعاً تقربت إليه باعاً وإن أتاني يمشي أتيته هرولة."¹³⁴

وكما خرّجه الدّيلمي في مسند الفردوس عن عائشة رضي الله عنها: "من أحبّ شيئاً أكثر من ذكره."¹³⁵

وكما أخرجه الطبراني عن أمّ أنس رضي الله عنها أنها قالت: "أوصني يا رسول الله، قال: حافظي على الفرائض وأكثرني من ذكر الله، فإنك لا تأتين الله [18/b] بشيء أحبّ إليه من كثرة ذكره."¹³⁶ كذا في الدرّ المنثور.

وكما أخرجه أحمد عن معاذ رضي الله عنه والترمذي والحاكم وصحّحه والبيهقي عن أبي الدرداء رضي الله تعالى عنهم قال: قال النبيّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "ألا أنبئكم بخير أعمالكم وأزكاها عند مليككم وأرفعها في درجاتكم¹³⁷ وخير لكم من أن تلقوا عدوكم فتضربوا أعناقهم ويضربوا أعناقكم؟ قالوا: بلى يا رسول الله، قال صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: ذكر الله تعالى."¹³⁸ وأورد الإمام السيوطي هذا الحديث في باب تفضيل الذكر على الصدقة والغزو وسائر الأعمال.

134 الجامع الصحيح المختصر ج: ٦ س: ٢٦٩٤

135 الدر المنثور س: ٦٢٠ ج: ٦

136 الدر المنثور ج: ١ س: ٣٩٧

137 زاد في س: وخير لكم من إنفاق الذهب والورق.

138 سنن الترمذي ج: ٥ س: ٤٥٩

وكما أخرجه ابن أبي شيبة عن ابن عمر رضي الله عنهما قال: قال رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم: "ذكر الله بالغداة والعشي أعظم من حطم السيف في سبيل الله وإعطاء المال." 139

وكما أخرجه ابن أبي الدنيا والبيهقي وابن حبان والطبراني والبيهقي عن معاذ بن جبل رضي الله تعالى عنه قال: إن آخر كلام فارقت رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم أن قلت: "أي الأعمال أحب إلى الله تعالى؟ قال: أن تموت ولسانك رطب من ذكر الله." 140

وكما أخرجه ابن عساكر عن عطاء ابن أبي مسلم مرسلا، قال رضي الله عنه: قال صلى الله [19/a] عليه وسلم: "أذكروا الله فإنه عون لك على ما تطلب." 141

وكما أخرجه ابن أبي الدنيا والبيهقي عن عبد الله بن عمر رضي الله تعالى عنهما قال: قال رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم: "إن لكل شيء صقالة وصقالة القلوب ذكر الله، وما من شيء نجى 142 من عذاب الله من ذكر الله، قالوا: ولا الجهاد في سبيل الله قال: ولا أن ضرب سيفه حتى ينقطع." 143

وكما أخرجه ابن عدي في الكامل وابن السني وأبو نعيم في الطب والطبراني في الأوسط والكبير عن عائشة رضي الله عنها قالت: قال عليه السلام: "أذبيوا طعامكم بذكر

139 الدر المنثور ج: ١ س: ٣٦٤

140 صحيح ابن حبان ج: ٣ س: ٩٩

141 الدر المنثور س: ٧٥ ج: ٤

142 في س: أنجى.

143 الدر المنثور ج: ١ س: ٣٦٢

الله والصلاة ولا تناموا عليه فيقسوا قلوبكم، قال الله تعالى: ﴿فَوَيْلٌ لِلْقَاسِيَةِ قُلُوبُهُمْ مِّنْ ذِكْرِ اللَّهِ﴾¹⁴⁴.

وكما أخرجه الطبراني عن عثمان بن أبي العاص قال: قال النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "يا عثمان إتق الله واذكروا¹⁴⁵ الله في السرِّ والعلانية."

وكما أخرجه البزار والطبراني والبيهقي عن ابن عباس رضي الله عنهما قال: قال النبي عليه السلام: "من عجز منكم عن الليل أن يكابده وبخل بالمال أن ينفقه وجبن عن العدو أن يجاهده فليكثر ذكر الله."¹⁴⁶

وكما أخرجه الطبراني [19/b] عن أبي هريرة رضي الله عنه: "من أكثر ذكر الله برئ من النفاق."¹⁴⁷

وكما أخرجه عبد الله بن أحمد عن الدرداء رضي الله عنه قال: قال النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "أذكر الله عند¹⁴⁸ شجيرة وجهيرة ومديرة، واذكر في سرائك واذكر¹⁴⁹ في ضرائك."¹⁵⁰

144 الدر المنثور ج: ٧ س: ٢ سورة الزمر، ٢٢/٣٩

145 في س: واذكر.

146 شعب الإيمان ج: ١ س: ٣٩٠

147 المعجم الأوسط ج: ٧ س: ٨٦

148 زاد في س: كل.

149 في س: ويذكرك.

150 الدر المنثور ج: ١ س: ٣٦٦

وكما أخرجه الإمام أحمد والترمذي وحسنه والحاكم وصححه والبيهقي عن عبد الله بن بشر أن رجلا قال يا رسول الله: إن شرائع الإسلام قد كثرت فأخبرني بشيء اتشبت به، قال عليه السلام: "لا يزال لسانك رطبا من ذكر الله."¹⁵¹

وكما أخرجه مسلم في صحيحه والترمذي في سننه عن أبي هريرة رضي الله تعالى عنه قال: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يسير في طريق مكة فمرّ على جبل يقال له جمدان، فقال: "سيروا هذا جمدان سبق المفردون، قالوا: وما المفردون يا رسول الله؟ قال¹⁵²: الذاكرون الله كثيرا والذاكرات، أعدّ الله لهم مغفرة وأجرا عظيما." وفي رواية الترمذي "قالوا: وما المفردون؟ قال: المستهزون بذكر الله، يضع الذكر عنهم أثقالهم، فيأتون الله خفافا."¹⁵³ وفي القاموس المستهتر [20/a] بالشيء المولع به لا يبالي بما فعل به أو شتم له.

وكما أخرجه البيهقي في شعب الإيمان عن أنس رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم: "لأن أذكر الله مع قوم بعد صلاة الفجر إلى طلوع¹⁵⁴ الشمس أحبّ إليّ من الدنيا وما فيها، ولأن أذكر الله مع قوم بعد صلاة العصر إلى أن تغيب الشمس أحبّ إليّ من الدنيا وما فيها."¹⁵⁵ وفي رواية عن عبادة بن صامت رضي الله عنه قال: قال النبي صلى الله تعالى عليه وسلم: "أحبّ إليّ من أن أعتق أربعة من ولد إسماعيل."

وكما أخرجه الطبراني جرير عن عبد الرحمن بن سهل رضي الله عنه قال: "نزل على رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم قوله تعالى: ﴿وَاصْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ

151 سنن الترمذي ج ٥ س: ٤٥٨

152 زاد في س: "الله تبارك وتعالى".

153 سنن الترمذي ج: ٥ س: ٥٧٧

154 زاد في س: الفجر.

155 شعب الإيمان ج: ١ س: ٤٠٩

بِالْعَدَاةِ وَالْعَشِيِّ¹⁵⁶ فخرج رسول الله صَلَّى اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَلْتَمِسُهُمْ فَوَجَدَ قَوْمًا يَذْكُرُونَ اللَّهَ، مِنْهُمْ بَاطِرُ الرَّأْسِ وَجَافُ الْجِلْدِ وَذُو الثَّوْبِ الْوَاحِدِ، فَلَمَّا رَأَاهُمْ جَلَسَ مَعَهُمْ وَقَالَ: الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي جَعَلَ فِي أُمَّتِي مِنْ أَمْرِي اللَّهُ أَنْ أَصْبِرَ نَفْسِي مَعَهُمْ.¹⁵⁷

وكما أخرجه الطبراني في الكبير عن ابن [20/b] مسعود رضي الله عنه قال: قال رسول الله صَلَّى اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "ذاكر الله في الغافلين يغفر الله مقعده في الجنة وذاكر الله في الغافلين يغفر الله له بعدد كلِّ فصيح وأعجم."¹⁵⁸

وكما أخرجه الترمذي وابن ماجه والحاكم عن عمر بن الخطاب وابنه عبد الله قالوا: قال رسول الله صَلَّى اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "من دخل السوق فقال 'لا إله إلا الله وحده لا شريك له له الملك وله الحمد يحيي ويميت وهو على كلِّ شيء قدير' كتب الله ألف ألف حسنة ومحاه عنه ألف ألف سيئة ودفع¹⁵⁹ له ألف درجة وبنى له بيتا في الجنة."¹⁶⁰

وفي رواية مسلم والبخاري عن أبي هريرة رضي الله عنه أنه قال: قال رسول الله صَلَّى اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "من قالها مائة مرة كانت له حرزا من الشيطان يومه حتى يمسي، ولم يأت أحد بأفضل مما جاء به إلا أحد عمل أكثر من ذلك."¹⁶¹ وذكر الإمام أبو الليث والإمام الدليلمي في مسند الفردوس أن أبا القاسم قال: لما سمعت الحديث قدمت إلى خراسان وحدثت به قتيبة فركب حتى دخل [21/a] السوق فقال هذه الكلمات.

156 سورة الكهف، ١٨ / ٢٨.

157 المعجم الأوسط ج: ٨ س: ٣٥٧

158 حلية الأولياء وطبقات الأصفياء ج: ٦ س: ١٨١

159 في س: رفع.

160 سنن الترمذي ج: ٥ س: ٤٩١

161 صحيح بخاري ج: ٣ س: ١١٩٨

وكما أخرجه الطبراني في الكبير وابن أبي شيبة عن أبي أمامة وعائشة رضي الله عنهما
قالا: قال رسول الله صَلَّى الله تعالى عليه وسلم لأمهاني رضي الله تعالى عنها: "قولي لا إله
إلا الله والله أكبر مائة مرّة، فوالله ما سبقها حسنة وما ترك بعدها سيئة."¹⁶²

وكما أخرجه الدّيلمي عن ابن عمر رضي الله عنه: "ذاكر الله في الأسواق يجيء يوم
القيمة ضوءه كضوء الشمس ونوره كنور القمر."¹⁶³

وكما أخرجه حلّ عن ابن عمر رضي الله عنهما: "من قال لا إله إلا الله والله أكبر
سبحان الله والحمد لله غفرت ذنوبه وإن كانت مثل زبد البحر."¹⁶⁴

وكما أخرجه أحمد في مسنده وابن ماجه عن سمرة بن جندب ومسلم في صحيحه
عن أبي هريرة رضي الله عنه قال: قال رسول الله صَلَّى الله تعالى عليه وسلم: "أحبّ الكلام
إلى الله أربع: سبحان الله والحمد لله و لا إله إلا الله والله أكبر، لا يضرك بأيهنّ بدأت."¹⁶⁵
وروى البخاري رحمه الله في الأدب عن أنس رضي الله عنه "أنها تنقض الخطايا كما تنقض
الشجرة ورقها."¹⁶⁶

وكما أخرجه الطبراني [21/b] عن معاذ قال: قال رسول الله صَلَّى الله عليه وسلم:
"ألا أخبركم عن وصية نوح عليه السّلام ابنه حين موته، قال: يا بنيّ إنّي واهب إليك أربع
كلمات هنّ قيام السموات والأرض، لو وزن بين أعمال بني آدم والسموات والأرض

162 لم أعتز على هذا الحديث.

163 لم أعتز على هذا الحديث.

164 مسند الإمام أحمد بن حنبل ج: ٢ س: ٢١٠

165 صحيح مسلم ج: ٣ س: ١٦٨٥

166 مسند الإمام أحمد بن حنبل ج: ٣ س: ١٥٢

لوزنتهنّ، فاستمسك بهنّ حتى تلقاني، أن تقول سبحان الله والحمد لله ولا إله إلا الله والله أكبر. " 167

وكما أخرجه الطبراني رحمه الله عن حازم قال: قال النبيّ عليه السّلام: "أكثر من قول لا حول ولا قوّة إلاّ بالله، فإنه من كنوز الجنة." 168

وكما أخرجه الدّيلمي عن عائشة رضي الله عنها قالت: قال صلّى الله عليه وسلم: "يا عائشة إذا أردت أن يذكرك الله في من عنده فاكثري من قول لا حول ولا قوّة إلاّ بالله وسبحان الله والحمد لله ولا إله إلاّ الله والله أكبر." 169

وكما أخرجه أبو نعيم في الحلية عن علي رضي الله عنه وأبي هريرة رضي الله عنه أنّهما قالوا: قال رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلم: "من قال في كل يوم وليلة مأتي 170 مرة لا إله إلاّ الله الملك الحق المبين ما سأل الله حاجة إلاّ قضاهها إلاّ في جود" 171 [22/a] أو معا حقّ أو قطع رحم." 172

وكما رواه الدّيلمي عن أنس رضي الله عنه: "إنّ لله ملكا له ألف رأس وفي كلّ ألف فم ألف لسان يسبح الله كلّ لسان بألف لغة فقال: يا ربي! هل خلقت خلقا هو أعبد

167 كثر العمال في سنن الأقوال والأفعال ج: ١ س: ٧١٤

168 الجامع الصحيح سنن الترمذي ج: ٥ س: ٥٨٠

169 لم أعثر على هذا الحديث.

170 في س: مائة.

171 في س: ظلم جور.

172 الجامع الكبير للسيوطي

173 في س: يا رب.

مَنِّي؟ قال الله تعالى: نعم، رجل من آدم، قال: يا ربّ فأذن لي أن أزوره، فأذن له ربه فأتى رجلاً يسقي حديقة فسلم عليه فقال: يا عبد الله هل عندك مبيت ليلة؟ قال: نعم، فأتى منزله فأحضر الطعام وقال: كُلْ، فقال: والذي خلقتك بشراً لا أشتهيهِ، فأكل الرجل ثم وضع رأسه فنام، فبقي الملك عنده ثلاثة أيام فقال له: يا رجل! من عملٍ غير ما أرى؟ قال: لا، إلاّ جلسة أجلسها، قال: فما تقول فيها؟ قال: أقول الحمد لله أضعاف ما حمده جميع خلقه وكما يحبّ ربّنا ويرضى وكما ينبغي لكرم وجه ربنا، سبحان الله أضعاف ما سبح له المسبحون وكما ينبغي لكرم وجه ربّنا، والله أكبر أضعاف ما كبره المكبرون وكما ينبغي لكرم وجه ربّنا، فقال الملك: في كلّ يوم كم تقول؟ قال: عشر مرّات، قال الملك: بهذه الكلمات فضّلت عليّ. ¹⁷⁴ [22/b]

والأحاديث في هذا الباب كثيرة لا تحصى، وأنا ما كتبت ههنا إلا ما قوي سنده وصحّ طريقه.

[الروضة الخامسة]

الروضة الخامسة في الأدلّة الدّالة على فضيلة الذّكر الجهرىّ.

كما خرّجه عبد الرّزاق في سننه في باب الذّكر بعد الصلاة عن ابن عباس رضي الله عنهما قال: "إنّ رفع الصوت بالذّكر حين ينصرف الناس عن المكتوبة كان على عهد رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلم." ¹⁷⁵

¹⁷⁴ لم أعر على هذا الحديث.

¹⁷⁵ الجامع الصحيح المختصر ج: ١ س: ٢٨٨

وأخرج مسلم والبخاري في الصحيحين عن ابن عباس أنه قال: "كنت أعلم إذا انصرفوا بذلك إذا سمعته"¹⁷⁶.

عن عبد الله الزبير قال: "كان رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إذا سلم من صلاته قال بصوته الأعلى: لا إله إلا الله وحده لا شريك له له الملك وله الحمد وهو على كل شيء قدير ولا حول ولا قوة إلا بالله العلي العظيم."¹⁷⁷

وكما أخرجه الإمام أبو شجاع الديلمي في مسند الفردوس عن ابن عمر رضي الله عنهما قال: قال رسول الله صَلَّى اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "من قال لا إله إلا الله ومدَّ بها صوته أسكنه الله دار الجلال ورزقه النظر إلى وجهه."¹⁷⁸

وكما أخرجه البيهقي عن [23/a] زيد ابن اسلم قال: قال ابن الأدرع: "انطلقت مع النبي عليه السلام ليلة فمرّ في المسجد على رجل يرفع صوته بالذكر، قلت: يا رسول الله، عسى أن يكون هذا مرائيا، قال عليه السلام: لا، ولكنه أوّاه."¹⁷⁹

وكما أخرجه ابن مردويه عن جابر رضي الله تعالى عنه قال: "إن رجلا كان يرفع صوته بذكر الله فقال رجل: لو أن هذا أخفض من صوته، فقال رسول الله عليه سلام الله: دَعُهُ، فإنه أوّاه."¹⁸⁰

176 الجامع الصحيح المختصر ج: ١ س: ٢٨٨

177 روح المعاني في تفسير القرآن العظيم ج: ١٦ س: ١٦٣

178 المجرحين ج: ٢ س: ١٦٨

179 شعب الإيمان ج: ١ س: ٤١٦

180 المستدرک علی الصحيحین ج: ١ س: ٥٢٢

قال الإمام السيوطي في الدر المنثور في تفسير قوله تعالى: ﴿إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَأَوَّاهٌ حَلِيمٌ﴾¹⁸¹ أخرج الطبراني عن عقبة بن عامر رضي الله عنه قال رسول الله صَلَّى اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لرجل يقال له ذو النحاوين¹⁸²: "إنه أَوَّاه، ذلك أنه كان يكثر ذكر الله."¹⁸³

وأخرج البخاري في تاريخه عن الحسن قال: الأواه هو الذي قلبه معلق عند الله. وقال ابن عباس وعكرمة ومجاهد وعطاء وضحاك: الأواه الموقن، وهي لغة الحبشية. وقال أبو ذرّ وكعب وأبو الجوزاء: الأواه من يكثر التلوة¹⁸⁴. فهذه كلّها روايات عن رسول الله صَلَّى اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ في تفسير الآية.

قال الفاضل الشهير بـ "طاش كبري زاده" [23/b] في شرح الجزري: وأما الجهر بالأذكار والإسرار بها فكلاهما منقولان عن النبيّ عليه السّلام، فهما جائزان، لكن إذا لم يخلص نيّته من الرّيا فالإسرار أولى. وأما القراءة بالأنغام فإن كانت بألحان العرب فحسن، وإن كانت بألحان أهل الفسق فإن كانت مع المحافظة على صحّة الألفاظ فمكروهة وإلّا فحرام، انتهى قوله.

وكما أخرجه مسلم والبخاري رحمهما الله في صحيحهما عن أبي هريرة أنه قال: "يسأل لملائكته السيارين من أين جئتم؟ فيقولون: من عند عباد لك في الأرض يسبحونك ويكبرونك ويهللونك ويمجدونك إلى آخر الحديث."¹⁸⁵

181 سورة التوبة، ١١٤/٩.

182 في س: النجادين.

183 الدر المنثور ج: ٤ س: ٣٠٥

184 في س: التأوه.

185 صحيح مسلم ج: ٤ س: ٢٠٦٩

186 روى الثعالبي في أسرار اللغة عن الأئمة أن التهليل رفع الصوت بلا إله إلا الله، كما أن الرجل الوارد في الحديث هو رَفَعَ الصوت بالتسييح فأثنى الله تعالى على المهللين الذين يرفعون أصواتهم بلا إله إلا الله، وقال هم قوم لا¹⁸⁷ يشقى بهم جليسهم.

وكما أخرجه الإمام أحمد في مسنده وفي الزهد والبيهقي في الشعب وسعيد بن منصور [24/a] في مسنده عن أبي الجوزاء وأخرجه أيضا الطبراني في الكبير عن ابن عباس رضي الله عنهما قال: قال رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم: "أذكروا الله كثيرا حتى يقول المنافقون إنكم مراؤون."¹⁸⁸ وفي الحديث توبيخ عظيم وزجر فخيم لمن طعن في الذكر الجهري.

وكما أخرجه أحمد والترمذي وصححه وأبو داود وابن ماجه والنسائي عن السائب رضي الله عنه أن رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم قال: "جاءني جبرائيل فقال: مُرْ أُمَّتَكَ أن يرفعوا أصواتهم بالتلبية."¹⁸⁹

وكما أخرجه حارث ابن أسامة وابن حبان في سننها عن عمر وأبي هريرة رضي الله عنهما: "ما من رجل كبر تكبيرة على شاطئ البحر رافعا بها صوته يريد بها وجه الله والدار الآخرة إلا وضع الله في ميزانه صخرة أثقل من السموات السبع والأرضين السبع وما بينهما وما تحتهن."¹⁹⁰

186 زاد في س: كما مرّ تفصيله في الروضة الرابعة.

187 زاد في س: "هم".

188 شعب الإيمان ج: ١ س: ٣٩٧

189 المجتبى من السنن ج: ٥ س: ١٦٢

¹⁹⁰ لم أعثر على هذا الحديث.

وكما أخرجه الدَّيْلَمِي عن فضالة بن عبيد رضي الله عنه قال: قال عليه سلام الله ثم صلوته: "الله أشدُّ أذنا إلى الرجل الحسن الصوت بالقرآن من صاحب [24/b] القينة إلى قينة"¹⁹¹، يقال أذن أذنا إذا استمع¹⁹²، والقينة المغنية. قال الحافظ محمد بن طاهر في الحديث دلالة على أن السَّماع حلال.

وكما أخرجه البزار والطبراني عن ابن عباس وأخرجه الحاكم وصححه عن عبيد الله رضي الله عنهما قالوا: قال رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "ليس منا من لم يتغنَّ بالقرآن."¹⁹³

وفي صحاح المصاييح قال عليه الصلاة والسلام: "ما أذن الله لشيء¹⁹⁴ لني يتغنى بالقرآن يجهر به."¹⁹⁵

وفي الحسّان قال عليه الصلاة والسلام: "زيّنوا القرآن بأصواتكم."¹⁹⁶

وروى القضاعي والطبراني وأبو نعيم عن بريدة قال: قال عليه السلام: "اقرأوا القرآن بالحنن، فإنه نزل بالحنن."¹⁹⁷ قال المناوي في شرحه، الحزن بالتحريك، أي بصوت يشبه

191 مسند الإمام أحمد بن حنبل ج: ٦ س: ١٩

192 في س: أسمع.

193 الجامع الصحيح المختصر ج: ٦ س: ٢٧٣٧

194 زاد في س: ما أذنه.

195 الجامع الصحيح المختصر ج: ١ س: ٥٤٥

196 الجامع الصحيح المختصر ج: ٦ س: ٢٧٤٢

197 المعجم الأوسط ج: ٣ س: ١٩٣

صوت الحزین، أي يتخشع ويتباكى. قيل إنما حصل ذلك بألحان يقال له العزّال، فإنّ لذلك تأثيراً في رقة القلب وجريان الدّمع.

وروى الطبراني والبيهقي عن حذيفة قال: قال عليه السّلام: "اقرأوا القرآن بلحون [25/a] العرب وأصواتها وإياكم ولحون أهل الكتابين."¹⁹⁸ قال المناوي في شرحه أي بتطريب العرب وترنّماتها الحسنة التي لا تحتلّ بها الحروف.

وكما أخرجه الطبراني عن أنس رضي الله عنه وابن عمر رضي الله تعالى عنهم قالوا: قال رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلم: "ربّ العوالم نزلت عليّ سورة الأنعام جملة واحدة شيّعها سبعون ألف ملك لهم زجل بالتسبيح والتحميد."¹⁹⁹

قال الإمام الدّيلمي الزّجل رفع الصوت بالطّرب، وهو الحركة بالشوق والتغني. فظهر أنّ التغني ورفع الصوت بالقرآن والأذكار ليس بمكروه بل هو مستحبّ إذا كان المراد هو التحزّن أو التشوّق.

كما أخرج به أبو القاسم بن سلام وقال الشيخ المظهر في شرح المصايح: الذّكر برفع الصّوت مستحبّ إذا كان سالماً عن الرّياء، بل هو بالجهر سنّة لما²⁰⁰ رواه البخاري في قوله عليه السّلام: "أذكروا الله مع قوم، فإنّ الذّكر مع قوم لا يكون إلّا بالجهر." ولما روي أنّ الناس كانوا يذكرون الله عند غروب الشمس ويرفعون أصواتهم بالذكر، فلمّا خيفت أصواتهم [25/b] أرسل رسول الله صلّى الله عليه وسلم عمر بن الخطّاب رضي الله عنه أن نوروا الذّكر أي ارفعوا به أصواتكم، انتهى كلامه.

198 المعجم الأوسط ج: ٧ س: ١٨٢

199 المعجم الصغير ج: ١ س: ١٤٥

200 في س: كما.

وقد ذكر تفسير النبيّ عليه السّلام في قوله: ﴿سَبِّحْ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى﴾²⁰¹ أي ارفع صوتك بذكر ربّك.

وقال في درر المعاني في قوله تعالى: ﴿إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَأَوَّاهٌ حَلِيمٌ﴾²⁰²، الأوّاه من يجهر ويرفع صوته بالذكر والدّعاء والتّلاوة.

وقالوا في قوله: ﴿إِذْ نَادَى رَبَّهُ نِدَاءً خَفِيًّا﴾²⁰³، إنّما قيّده بالخفي لأنّ الصوت ما لم تقم قرينة الإخفاء.

قال في بستان الإمام التّووي أنّ النبيّ عليه السّلام كان يجهر مع الصحابة بالأذكار والتّهليل. والتّهليل في أصل اللّغة رفع الصوت بلا إله إلّا الله كما ذكر الثعالبي في كتاب أسرار اللّغة والتّسبيح، والإجماع على أنّ الأمّة قد اشتغلوا إلى يومنا بالذّكر الجهري فلم يمنعهم أحد ولم ينكر عليهم إلّا عدوّ الدّين.

وروى الشيخ زين الدّين الحافي في وصاياہ عن عليّ كرّم الله وجهه قال: قلت يا رسول الله دلّني على أقرب الطّرق إلى الله وأسهلها على عباده وأفضلها [26/a] عند الله، فقال صلّى الله تعالى عليه وسلم: "عليك بمداومة ذكر الله في الخلوات والجلوات، فقلت: كيف أذكر يا رسول الله؟ قال: غمّض عينيك واسمع منّي ثلث مرّات ثم قل وأنا أسمع منك،

201 سورة الأعلى، ١/٨٧.

202 سورة التوبة، ١١٤/٩.

203 سورة مريم، ٣/١٩.

فقال النبي عليه السلام: لا إله إلا الله مغمّضا عينيه رافعا صوته، ثم قلت: لا إله إلا الله كذلك
ثلاث مراتٍ والنبي يسمع.²⁰⁴

وذكر الحديث في مشكوة المواعظ وغيرها من كتب المشايخ العظام قال بعض
المشايخ المحققين: إنما لقن النبي عليه الصلوة والسلام عليا كرم الله وجهه بهذه الهيئات، لأنّ
الخواطر يجتمع عند إغماض العينين والحواسّ تستغرق عند رفع الصوت بالذكر ويغلب
سلطان الذكر على نفس الذاكر²⁰⁵ وقلبه حواسه في أقرب مدّة وأقلّ زمان.

وقال البيضاوي والعلامة النيسابوري والمولى الكوراني وغيرهم في تفسير قوله تعالى:
﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُدَ مِنَّا فَضْلًا﴾²⁰⁶ على سائر الأنبياء بإعطاء الملك وحسن الصوت، ﴿يَا جِبَالُ
أُوبِي مَعَهُ وَالطَّيْرُ﴾²⁰⁷ أي ارجعي معه بالذكر [26/b] والتسبيح كترجيع الأذان فأتبعته
الجبال بأصداؤها والطيور بأصواتها.

وقال بعض المفسرين في قوله: ﴿يَزِيدُ فِي الْخَلْقِ مَا يَشَاءُ﴾²⁰⁸ يعني حسن الصوت
كما في البيضاوي وغيره.

وقال في تفسير الدر المنثور عن ابن عباس رضي الله عنهما وعن الزهري فإنهما قالوا:
يزيد في الخلق ما يشاء من الصوت الحسن، وعن حذيفة يعني من أراد الله أن يجعل رزقه في
صوته جعل صوته حسنا.

204 تاريخ عجائب الآثار ج: ١ س: ٣٤٦

205 في س: الذكر.

206 سورة سبأ، ١٠/٣٤.

207 سورة سبأ، ١٠/٣٤.

208 سورة فاطر، ١/٣٥.

قال البيضاوي وأبو السعود والمولى الكوراني وغيرهم في تفسير قوله تعالى: ﴿وَإِنْ تَجَهَّرَ بِالْقَوْلِ فَإِنَّهُ يَعْلَمُ السِّرَّ وَأَخْفَى﴾²⁰⁹ وفيه تنبيه على أن الذكر والدعاء جهرا ليسا لإعلام الله تعالى وإسماعه له بل لإسماع الغير ليقتدي به ولاستعمال العضو فيما خُلق له ولتصوير الذكر في النفس ورسوخها بالذكر ومنعها عن الاشتغال بغيره وهضمها بالتضرع والجور والذكر بحسب المقام، وربما يأمر الشيخ للمبتدئ برفع [27/a] الصوت ليقلع الخواطر عن قلبه.

قال المظهر رحمه الله: الذكر برفع الصوت مستحب إذا لم يكن عن رياء ليغتنم الناس بإظهار الدين ولوصول بركة الذكر إلى السامعين وليوافقه السامعون وليشهد له يوم القيمة كل رطب ويابس سمع صوته، الله لا إله إلا هو له الأسماء الحسنى، ذليل به كلامه دلالة على استواء بأنه الذكر من أسمائه كما يستوي²¹⁰ عنده كصفات الذكر، انتهى قولهم. والمراد بكيفيات الذكر كونه جهريا وإخفائيا كما قال الفضلاء المفسرون والأئمة المحدثون في تفسير قوله تعالى: ﴿اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا﴾²¹¹ أي سراّ وعلانية وعلى كل حال.

وصرحوا بأن الذكر الجهري أولى، لأنّ نفعه يتعدى إلى الغير، وقال عليه الصلوة والسلام: "خير الناس من ينفع".²¹² يقول الفقير: الخفي القلبيّ ينفع لنفس السالك فقط، والجهريّ ينفع له ولغيره إن كان سالما عن الرياء. أما الجهريّ إذا كان بالرياء فينفع لغيره لا لنفسه كعالم يعلم الناس ولم يعمل نفسه بعلمه.

قال الإمام الواحدي في تفسيره المسمى بالوسيط: [27/b] الذكر من جملة الفرائض، وإعلان الفرائض أولى وأحبّ كما أجمع عليه العلماء. قال في قاضيخان: والاختيار والقنية

209 سورة طه، ٧/٢٠.

210 في س: استوى.

211 سورة الأحزاب، ٤١/٣٣.

212 كنز العمال في سنن الأقوال والأفعال ج: ١٦ س: ١٧١

الذكر في الأسواق ومجالس الغفلة والفسق جائز بنية أنهم مشغولون بالدنيا وهو مشغول بالتسبيح وهو أفضل من تسبيحه وحده في غير السوق.

قال في الشريعة: ويغتنم الذاكر²¹³ بين الغافلين. يقول الفقير: إن لكلّ مقام مقالاً، وإن لكلّ ذاكراً حالاً، وكما كان للأذكار أقسام وأنواع كذلك للذاكرين مشارب وطباع. فمن الأذكار؛ التهليل والتحميد والتسبيح والتكبير والعظة والتذكير وتلاوة القرآن والخطبة والأذان والصلوات والدعوات وأمثالها.

ومن الذاكرين من هو مخلص في الجهر والإخفاء ومن هو يخاف على نفسه عند الجهر من الرياء ومن هو يتشوّق بالجهر وبكل²¹⁴ بالإخفاء ومن هو لم تزل²¹⁵ خواطره ولم تندفع وسواسه إلاّ بالجهرى كالسالكين ومن هو يطمئنّ ويتلذذ سرّه بالخفي كالمشايخ المتوجهين عند²¹⁶ الذكر.

والحاصل أنّ للأذكار [28/a] أسباباً تقتضي الإخفاء بها كما أن الجهرى بالتهليل يجب على الملقّن عند تلقين²¹⁷ الإيمان، ويجب على المتلقّن بوجوب الإقرار باللسان.

ويستحبّ عند إرادة الإعلان بكلمة الإيقان ارتجاء اقتداء بعض الإخوان ويكره عند مخافة الرياء للأنام وعند مخافة إيذاء المصلّين والتّيام، وكذلك بالجهر بالتلاوة يجب عند

213 في س: الذكر.

214 في س: وتكلّ.

215 في س: ولم يزل.

216 زاد في س: "حلق".

217 زاد في س: "الأذكار".

الصلوات الجهرية ويستحبّ عند نيّة تنوير القلوب والبيوت وعند صلوة التهجد، ويكره عند مخافة الرياء وتأذي الناس به.

وأما الخطبة والأذان والعظة والتكبير والتهليل في أيّام التشريق وأمثالها فإنّما يكون بالإجهار، فإذا عرفت ما تلوناه عليك في هذا الباب من الأدلّة والعلل والأسباب فقد تحقّق عندك أنّ الجهر بالأذكار ثابت بالكتاب والسنة والإجماع.

وأما إنكار بعض الأشخاص كصاحب حياة القلوب وغيره فلعدم إحاطتهم ولقوّة بلاذتهم، وأقوى سندهم قول صاحب الكشّاف أنّ الذكر الجهريّ ممنوع لقوله تعالى: ﴿وَإِنْ تَجَهَّرَ بِالْقَوْلِ فَإِنَّهُ يَعْلَمُ السِّرَّ وَأَخْفَى﴾²¹⁸ فكلامه لا يكون حجّة لا لنا ولا علينا، لأنّه خارج عن مذهبنا، [28/b] ولهذا ردّ عليه الفضلاء المفسّرون من أهل السنة وأيضاً لا إطلاع له على علم الحديث، فأكثر ما أورده في الكشّاف موضوع لا أصل له كما تحقّق الوضع في الأحاديث التي أوردها في أواخر السّور.

قال صاحب الانتصاف في حاشيته على الكشاف: إذا اضطر المصنّف²¹⁹ في محلّ افتري على ابن عبّاس أو غيره. والحاصل لا نصّ في الكتاب والسنة على كراهية الذكر الجهريّ، ولا تصحّ رواية على الأئمة، بل تثبت بالأدلة استحبابه عند خلوصه عن الرياء.

وأما ما زعموه دليلاً فسيأتي الجواب عنه آنفاً.

218 سورة طه، ٧/٢٠.

219 في س: المص.

[الروضة السادسة]

الروضة السادسة في الجواب عن أدلة من يكره الإجهار بالأذكار.

قال الشيخ جلال الدين السيوطي رحمه الله في الفتاوى الحديثية في باب الجهر بالأذكار: سألت أبا الأكرمك الله عما اعتاده السادة الصوفية من عقد حلق الذكر والجهر به ورفع الصوت بالتهليل، فهل ذلك مكروه أم لا؟ الجواب لا كراهة في شيء من ذلك قطعاً لثبوت ذلك بالأحاديث الصحيحة، انتهى.

ثم استدلل الإمام المذكور بأربعة وعشرين حديثاً، منها يتعلّق بالذكر في [29/a] المجالس والذكر في الخلق والذكر في الملاء والذكر في الأسواق والذكر الذي يشهد به الجبال والبيوت وسائر الأمكنة وقال: فإنها مما لا يكون إلا بالجهر.

قال في كتاب الكراهية من خلاصة الفتاوى: من سبّح الله في مجلس الفسق، فإن نوى به أن الفسقة يشتغلون بالفسق وهو يشتغل بالتسبيح يثاب عليه كمن ذكر الله في السوق، ثم قال: أما الجمع بين هذه الأحاديث وبين قوله "خير الذكر الخفي" فكا الجمع بين أحاديث الجهر بالقرآن وبين قوله عليه سلام الله: "المسرّ بالقرآن كالمسرّ بالصدقة"²²⁰.

وقد جمع الإمام النووي بينهما بأن الإخفاء بالقرآن والإسرار بتلاوته فضلٌ حيث خاف القارئ الرياء أو تأذى المصلين، والجهر أفضل وأولى في غير ذلك، ثم قال: وأما ما روي عن ابن مسعود رضي الله عنه أنه رأى قوماً يذكرون برفع الصوت فقال: ما أراكم إلا مبتدعين حتى أخرجهم من المسجد، فلا أصل له، وذلك أنه لم يثبت عند الأئمة الحفاظ بل ثبت [29/b] في صحيح المسلم خلافه عن ابن عباس قال: إن رفع الصوت بالذكر حين

²²⁰ مسند الإمام أحمد بن حنبل ج: ١، س: ١٧٢ سنن أبي داود ج: ١، س: ٤٢٤

ينصرف الناس من المكتوبة كان على عهد رسول الله، وكنت أعلم إذا انصرف الناس بذلك إذا سمعت.²²¹ كذا في باب التكبير والذكر بعد الصلاة من صحيح المسلم والبخاري.

قال بعض الأئمة ما زال ابن مسعود يذكر الله في المجالس فكيف ينكره²²²؟ وعلى تسليم ثبوته يكون معارضا للأحاديث الكثيرة الصحيحة، فلا يعتبر به²²³ أصلا. ثم قال: وأما قوله ﴿وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ﴾ • وَأَذْكُرُ رَبِّكَ فِي نَفْسِكَ تَضَرُّعًا وَخِيفَةً وَدُونَ الْجَهْرِ مِنَ الْقَوْلِ بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ وَلَا تَكُنْ مِنَ الْغَافِلِينَ﴾²²⁴ ففيه وجوه؛

الأول: إنها مكّية نزلت حين كان النبي عليه السلام يجهر بالقرآن فيسمعه المشركون فيسبون القرآن ومن أنزله العياذ بالله، فأمر النبي عليه السلام بتركه سداً للذريعة.

والثاني: إن الأمر بالذكر دون الجهر خاص بالنبي عليه السلام، وأما غيره ممن هو محلّ الوسواس والخواطر فهو مأمور بالجهر في الخلوات والجلوات، لأنه أشدّ تأثيراً في دفع الوسواس ونفي الخواطر. [30/a]

الثالث: إن جماعة من المفسرين كزيد بن أسلم وابن جرير وغيرهما فسروها بكون المراد فيها الذكر عند قراءة الإمام في الصلوة، كما أخرج أبو الشيخ عن ابن زيد في²²⁵

221 الجامع الصحيح المختصر ج: ١ س: ٢٨٨

222 في س: يذكره.

223 في س: يعتبره.

224 سورة الأعراف، ٧/٢٠٥-٢٠٤.

225 زاد في س: قوله تعالى ﴿وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا﴾ ، قال أي إذا قام الإمام للصلوة أو خرج للخطبة فاستمعوا له وأنصتوا، يعني واذكر ربك أيها المنصت في نفسك تضرعا وخيفة ودون جهر ولا تكن من الغافلين، انتهى قول الإمام السيوطي وقال الإمام فخر الدين الرازي.

تفسير قوله تعالى: ﴿وَاذْكُرْ رَبَّكَ فِي نَفْسِكَ تَضَرُّعًا وَخِيفَةً وَدُونَ الْجَهْرِ﴾²²⁶، لما قال الله تعالى: ﴿وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا﴾ علم أن القارئ هو الرسول وكان يأمره الله أولاً بأن يقرأ القرآن بصوت عال ليحصل المقصود بالتبليغ ثم أردف ذلك في هذه الآية بأن يأمره بالذكر في نفسه على هذه الصفة، ثم قال: ﴿وَلَا تَكُنْ مِنَ الْغَافِلِينَ﴾²²⁷.

وروى الإمام أبو الليث كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يدور أبواب أصحابه في ثلث الليل عند التهجد فيسمعهم حتى رأى أبا بكر يصلي بالإخفاء وعمر يصلي بالجهر الشديد، فقال لهما عند الصبح: "يا أبا بكر ارفع صوتك في صلاتك بالليل قليلاً ويا عمر اخفض صوتك في صلاتك بالليل قليلاً، ثم قرأ عليه السلام قوله تعالى: ﴿وَلَا تَجْهَرُ بِصَلَاتِكَ وَلَا تُخَافُ بِهَا وَاتَّبِعْ بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيلًا﴾²²⁸

وقال الإمام الهمام عمر النسفي والشيخ²²⁹ في تفسيرهما: [30/b] قال ابن عباس رضي الله عنهما: ﴿وَاذْكُرْ رَبَّكَ فِي نَفْسِكَ تَضَرُّعًا وَخِيفَةً﴾²³⁰ أمر بالتضرع والاستكانة في الدعاء كما جاء في الصحيحين عن أبي موسى الأشعري رضي الله عنه قال: رفع الناس أصواتهم بالدعاء والتكبير في بعض الأسفار، فقال صلى الله تعالى عليه وسلم: "أيها الناس أربعوا على أنفسكم أنكم لا تدعون أصمًّا ولا غائبًا، فإنكم لتدعون سميعاً قريباً."²³¹

226 سورة الأعراف، ٢٠٥/٧.

227 سورة الأعراف، ٢٠٥/٧.

228 سورة الإسراء، ١١٠/١٧.

229 زاد في س: علي

230 زاد في س: أي في ودون جهر أي الصلوة لا تجهر

في الصلوة الجهرية جهراً شديداً، وقال الإمام فخر الدين الرازي في الكبير أي متوسطاً بين الجهر والمخافة كما قال الله تعالى ﴿وَلَا تَجْهَرُ بِصَلَاتِكَ وَلَا تُخَافُ بِهَا وَاتَّبِعْ بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيلًا﴾، وقال في بدر المنير في تفسير ﴿وَاذْكُرْ رَبَّكَ فِي نَفْسِكَ تَضَرُّعًا وَخِيفَةً﴾

231 مسند الإمام أحمد بن حنبل ج: ٤: س: ٣٩٤، ٤٠٢

هذا كما حقق في نزول قوله تعالى: ﴿إِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ﴾²³² حين قالوا: يا رسول الله أقرب ربنا فنناجيه أم بعيد فنناديه؟ وقوله صلى الله عليه وسلم: "لا تدعون أصم"²³³، صريح أنه في الدعاء.

وقال بعض المحققين ورد الحديث حين كان النبي عليه السلام ينتظر الوحي وكانت أصوات الناس بالتكبير تشغله عنه وتؤذيه فأشار النبي عليه السلام إليهم بالذكر القلي وقيل: كان النبي عليه السلام يستشم عن بعضهم رائحة الرياء فمنعهم بأحسن وجه.

وأما قوله تعالى: ﴿ادْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ﴾²³⁴ فصريح أنه نزل في الدعاء.

كما أخرجه الحاكم في مستدركه وصححه عن أبي نعامه رضي الله عنه [31/a] أنه قال: سمعت رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم يقول في تفسير الآية: "سيكون في هذه الآية قوم يعتدون في الدعاء"²³⁵، أي يجاوزون الحد.

وقال البيضاوي والمولى أبو السعود والمولى الكوراني وغيرهم في تفسير قوله تعالى: ﴿ادْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ﴾ نبه به على أن الداعي ينبغي أن لا يطلب ما لا يليق به كرتبة²³⁶ الأنبياء والصعود إلى السماء، قيل الصياح في الدعاء والإسهاب به، انتهى.

232 سورة البقرة، ١٨٦/٢.

233 الدر المنثور ج: ١ س: ٤٦٩

234 سورة الأعراف، ٥٥/٧.

235 المستدرک على الصحيحين ج: ١ س: ٧٢٤

236 في س: كرتبه.

وفسّره سعد بن جبیر ومقاتل رضي الله عنهما بالدعاء على المؤمنين بالبرّ والخزي واللعنة.

وقال العلامة النيسابوري في تفسير قوله تعالى: ﴿إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ﴾²³⁷ قال الكلبي وابن جريح: الاعتداء ههنا رفع الصوت في الدعاء، ويؤيده أنه عليه السلام أمر بالدعاء مقرونا بالإخفاء وقد أثنى على ذكرّيّا على نبينا وعليه الصلوة والسلام يقول: ﴿إِذْ نَادَى رَبَّهُ نِدَاءً خَفِيًّا﴾²³⁸ ثم اختلف العلماء الأئمة في العبادات. قال أبو حنيفة رحمه الله: الإخفاء فيها أفضل صوتاً لها عن الرياء. [31/b]

وقال الشافعي رحمه الله: إظهار²³⁹ الكاملين أفضل وأولى يقتدى بهم فيها.

وتوسط الشيخ محمد الحكيم الترمذي وقال: إن كان خائفاً على نفسه من الرياء فالإخفاء في حقه أفضل وأولى، وإن بلغ في الصفاء وقوة اليقين إلى حيث صار آمناً من شائبة الرياء فالإظهار في حقه أولى وأفضل ليحصل به فائدة الاقتداء، انتهى قول النيسابوري.

فإذا عرفت ما ذكرناه لك فاعلم أنه لا نصّ في الكتاب والسنة على كراهية الجهر بالأذكار إلا إذا خيف من الرياء، بل الأحاديث والآيات تدلّ على استحباب الجهر وسنّيته إذا لم يكن فيه الرياء والإيذاء²⁴⁰ كما سبق في الروضة الخامسة.

237 سورة الأعراف، ٥٥/٧.

238 سورة مريم، ٣/١٩.

239 زاد في س: العابدين.

240 في س: أو الأذاء.

قال في التاتارخانية قال في الحجّة سئل أبو الليث عن التكبير بالجهر بعد صلاة العيد يوم النحر فقال: على قول أصحابنا غير مسنون ولكنّ الناس اعتادوا التكبير في طرق المصلّى.

وعن أبي يوسف عن أبي حنيفة أنه لا يجهر. وروى الطحاوي عن أستاذه عن أبي حنيفة أنه يجهر وهو قول أبي يوسف ومحمد.

وقال الفاضل الشهير [32/a] بطاش كبري زاده في شرحه على الجزري: وأما الجهر بالأذكار والإسرار بها فكلاهما منقولان عن النبيّ عليه السّلام، فهما جائزان لكن إذا لم يخلص من الرياء فالإسرار أولى.

ثم إن الذكر الجهرّيّ منافع كثيرة، منها تنوير البيوت، ومنها تشويق القلوب، ومنها نفي الخواطر ودفع الوسواس، ومنها إزالة غفلة الغافلين، ومنها اقتداء المتوغلّين بغيره، ومنها اشتغال جميع الجوارح بالذكر وتوغلّ النفس في الذكر، ومنها شهادة الأمكنة لذكره يوم القيمة، ومنها دعاء الملائكة واستغفارهم للذاكرين، ومنها استماع مؤمني الجنّ وفرار مردة الشياطين، ومنها أن الله تعالى يباهي ملائكته بذكر الذاكرين ويذكرهم عند ملائكتهم منهم. وهذا كلّه مما ثبت بالأحاديث الصّحيحة.

الحمد لله الذي لم يجعل الذكر حدًّا ينتهي إليه لا في كمّيّته ولا في كيفيّته، فاذكروا الله مخلصين أيها الإخوان قدر ما يمكن وكيف ما كان.

ونذكر بعد هذا ما وجدنا من الأدلّة الدّالة على جواز الحركة والدوران عند الأذكار [32/b] والله ملهم الصواب.

[الروضة السابعة]

الروضة السابعة في دلالة الكتاب والسنة والقياس على وجوب الذكر في كل حال ولو في حال الحركات والدوران.

أما دلالة الكتاب فكما قاله الفضلاء المفسرون كالبيضاوي وأبي²⁴¹ السعود والمولى الكوراني والإمام فخر الدين الرازي في الكبير والإمام عمر النسفي في التيسير والإمام السيوطي في الدر المنثور والإمام الواحدي والإمام عبد الله الطحاوي وصاحب الكشاف والمدارك والكواشي في تفسير قوله تعالى: ﴿الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ﴾²⁴² وتفسير قوله تعالى: ﴿فَاذْكُرُوا اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِكُمْ﴾²⁴³ وتفسير قوله تعالى: ﴿اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا﴾²⁴⁴ أي دوموا على ذكر الله في الأحوال كلّها قائمين وقاعدين ومضطجعين مرضى وأصحّاء، ليلاً ونهاراً، سرّاً وعلانية، حركة وسكوناً، في البرّ والبحر والسفر والحضر، في الحلم والغضب، في السرور والتعب، في الشوق والطرب، في الطاعة والمعصية، [33/a] في الجنابة والطهارة، وفي الشدة والفرج، وفي كل حال إلا حال الإنزال، لأنّ فيها يكون المرء مغلوباً على عقله معذوراً في تركه وفعله.

هذا مجموع ما في التفاسير المسفورة في المواضع المذكورة.

ذكرنا ما جمعناه من أقوالهم ولم نذكر عين كل واحد من تلك الأقوال مخافة للسّئامة والملال. وقولهم "في كل حال" يعمّ الأحوال الاختيارية كالقيام والقعود والحركة والسكون وغيرها، ويعمّ الأحوال الاضطرارية كالمرض والشدة والتعب والمصيبة²⁴⁵ وغيرها.

241 في س: أبو.

242 سورة آل عمران، 3/191.

243 سورة النساء، 4/103.

244 سورة الأحزاب، 33/41.

245 في س: المعصية.

وظاهر الأمر بدوام الذكر يقتضي الوجوب، فثبت بدلالة الكتاب وجوب الذكر في حال الدوران أيضاً، لأنه حال من الأحوال سواء كان ذلك الدوران اضطرارياً أو اختيارياً.

أمّا كونه اضطرارياً فكما قال الشيخ الإمام ضياء الدين أبو النجيب السهروردي في كتابه المسمّى بآداب السالكين: ويحدث للسالكين في خلال سماعه شوق فيشب بالضرورة من مكانه فعل من يريد الذهاب إلى محبوه [33/b] فإذا علم أن لا سبيل إليه يكرّر الوثوب حتى يدور دوراً متتابعاً.

وقد ينشأ ذلك الدوران عن تردد بين الرّوح العلوي المنجذب إلى العلوّ وبين الجسد السفلي المترتب²⁴⁶ إلى السفلى فيدور إلى أن يزول التردّد ويقع السكون. وقد يكاد السالك أن تزهد روحه فيدفعه بدوره فح يجب الدّور عليه.

وأما كونه اختيارياً فلأن²⁴⁷ السالك يتبرّك بإحاطة جميع أفراد مدلول الآيات من الأحوال والأوقات حيث قال المولى أبو السعود رحمه الله في تفسير ﴿الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا﴾: وأما ما روي عن ابن عمر رضي الله عنه وعروة بن زبير²⁴⁸ وجماعة من الصحابة رضوان الله تعالى عليهم أجمعين من أنهم خرجوا يوم العيد إلى المصلّى فجعلوا يذكرون الله قعوداً، فقال بعضهم أما قال الله تعالى ﴿الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا﴾ فقاموا يذكرون الله على أقدامهم، فليس مرادهم تفسير الآية وتحقيق مصداقها على التعيين وتخصيص الذكر على الحال التي فعلوا الذكر فيها، بل إنما أرادوا التبرّك بفرد من أفراد مدلولها.

246 في س: المترسب.

247 في س: فإن.

248 في س: زيد.

يقول الفقير وكذلك السالكون المتشوقون بإكثار الذكر لما²⁴⁹ أرادوا التبرك بجميع أفراد مدلول الآيات [34/a] المذكورة جعلوا يذكرون الله قاعدين ثم جاثن على ركبهم ثم قائمين على أقدامهم ثم مهتزّين على ما قال عليه السلام: "ليس بكريم من لم يهتّزّ عند ذكر الحبيب."²⁵⁰

وكما قال الخرقاني: الرجل هو الذي إذا قال لا إله إلا الله اهتّزّ من فوق رأسه إلى إصبع قدميه، وإن لم يهتّزّ فليس برجل.

ثم يذكرون الله متحركين على ما ذكر الحافظ أبو نعيم في الحلية من قوله عليه السلام: "مادوا كما تميد الشجرة في يوم الريح."²⁵¹

وكانت الصحابة رضي الله عنهم يميّدون ويتحرّكون عند ذكر الله حركة شديدة كما تتحرك الأشجار عند شدة الريح، ثمّ وثمّ حتّى غلب عليهم سلطان الذكر وألجأهم على الدّور²⁵² وكانوا يذكرون الله دائرين كالحجاج الأبرار وكالملائكة الأخيار والدوائر حول عرش الله العزيز الغفار.

ثم سلب الذكر عنهم عقولهم فصاروا كالمجانين على ما أخرجه الإمام أحمد وأبو يعلى والحاكم وصححه وابن حبان وصححه والبيهقي في الشعب عن ابن سعيد الخدري رضي الله

249 في س: كما.

250 السلسلة الضعيفة ج: ٢ س: ٣٤

251 حلية الأولياء وطبقات الأصفياء ج: ١ س: ٧٦

252 في س: التدور.

عنه قال: قال رسول الله صَلَّى اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "أَكْثَرُوا [34/b] ذَكَرَ اللهُ حَتَّى يَقُولُوا
مَجْنُونًا."²⁵³

ثُمَّ يَذْكُرُونَ وَاقِفِينَ عَلَى أَقْدَامِهِمْ مُسْتَمْعِينَ²⁵⁴ لِلْكَلِمَاتِ الْمَشْوِقَةِ مِنَ الْقَوَالِ، ثُمَّ
دَائِرِينَ، ثُمَّ مَهْرُولِينَ بِالرَّجْلِ وَالْجَوَارِ وَالِابْتِهَالِ وَالِازْمَحْرَارِ حَتَّى يَسْقُطُونَ وَيَذْكُرُونَ اللهُ عَلَى
جَنُوبِهِمْ، وَكَانُوا يَتْرَكُونَ²⁵⁵ بِالْأَذْكَارِ فِي جَمِيعِ الْأَحْوَالِ.

وَأَمَّا دَلَالَةُ السُّنَّةِ عَلَى وَجُوبِ الذِّكْرِ حَالَ الْحَرَكَةِ وَالِدَوْرَانِ؛

فَكَمَا أَخْرَجَهُ مُسْلِمٌ وَابْنُ خَرَّابٍ وَالتِّرْمِذِيُّ وَأَبُو دَاوُدَ عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللهُ عَنْهَا قَالَتْ:
"كَانَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَذْكُرُ اللهُ فِي كُلِّ أَحْيَانِهِ."²⁵⁶

وَكَمَا أَخْرَجَهُ الْإِمَامُ الدَّيْلَمِيُّ فِي مَسْنَدِهِ عَنْ سَعْدِ السَّاعِدِيِّ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ
عَلَيْهِ السَّلَامُ: "لَا تَنْسُوا اللهُ فَادْكُرُوهُ فِي كُلِّ حَالٍ، فَإِنْ نَسِيَانَهُ يَقْسُوا الْقُلُوبَ."²⁵⁷

وَكَمَا أَخْرَجَهُ ابْنُ جَرِيرٍ وَابْنُ الْمُنْذِرِ وَابْنُ أَبِي حَاتِمٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهُمَا
قَالَ: "إِنَّ اللهُ لَمْ يَفْرُضْ عَلَى عِبَادِهِ فَرِيضَةً إِلَّا جَعَلَ لَهَا حَدًّا مَعْلُومًا، ثُمَّ عَذَّرَ أَهْلَهَا فِي حَالِ
الْعَذْرِ غَيْرِ الذِّكْرِ، فَإِنَّ اللهُ لَمْ يَجْعَلْ لَهُ حَدًّا يَنْتَهِي إِلَيْهِ وَلَمْ يَعْذِرْ أَحَدًا فِي تَرْكِهِ إِلَّا مَغْلُوبًا عَلَى
عَقْلِهِ، فَقَالَ: ﴿فَاذْكُرُوا اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَى جُنُوبِكُمْ﴾²⁵⁸." ²⁵⁹

253 مسند الإمام أحمد بن حنبل ج: ٣ س: ٦٨

254 في س: مستمعون.

255 في س: يتركون.

256 مسند أبي يعلى ج: ٨ س: ٣٥٥

257 لم أعثر على هذا الحديث.

258 في س: جنوبهم.

وذكر الحديث [35/a] أيضا الإمام أبو الليث والإمام الثعلبي والإمام السيوطي ومسعود الكارزوني في تفسير قوله تعالى: ﴿وَاذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا﴾، واتفق هؤلاء الأئمة على أن الله تعالى لم يجعل الذكر حدا لا في كميته ولا كميته، فلا شك أن القيام والقعود والحركة والسكون والسر والعلانية والدوران من كميّات الذكر، كما أن إكثار الذكر والمداومة عليه من كميّاته فثبت بدلالة السنة أيضا وجوب الذكر باللسان في حال الحركة والدوران، كما ثبت وجوبه في الشدّة والغضب والشوق والطرب وغيرها.

قال الشيخ الإمام أبو نجيب السهروردي: ثم إن أهل السماع منهم من يغلب عليه الخوف أو الحزن أو الوجد أو الشوق فيؤديه إلى البكاء والأنين والشهقة وتمزيق الثياب والغيبة والاضطراب، ومنهم من يغلب عليه الرجاء والفرح والاستبشار فيؤديه إلى الطرب والرقص والتصفيق، كما روي أن داود على نبينا وعليه الصلاة والسلام [35/b] استقبل السكينة بالرقص، وقال تبارك وتعالى إشارة إلى هذا المعنى في قصة موسى عليه السلام بقوله: ﴿فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَخَرَّ مُوسَى صَعِقًا﴾²⁶⁰، شعر²⁶¹:

صار دكاً منه وانشقّ الجبل هل رأيت من جبلٍ رقص الجمل

وأما القياس؛ فكما أن الملائكة الدوّارين حول العرش يدورون ويذكرون الله بتساويهم، وكما يدور الحجاج حول البيت بالتلبية، وكما يدور الملائكة الطوّافون حول البيت المعمور، وكما يدور الملائكة المهيمون، وكما تدور الملائكة الزوّارون قبر النبي عليه السلام.

259 الدر المنثور ج: ٦ س: ٦١٩

260 سورة الأعراف، ١٤٣/٧.

261 في س: نظم.

قال الشيخ الإمام أبو جعفر بن الحسين الأنباري في كتابه المسمّى بالرّوضة: روينا من ثقة الأئمة أنه لما أهبط الله آدم بكى ثلاثمائة عام فأوحى الله إليه ما يبكيك؟ فقال: يا ربّ لست أبكي شوقاً إلى الجنّة ولا خوفاً من النار ولكن أبكي شوقاً إلى الملائكة الذين يطوفون حول العرش وهم سبعون ألف جرد مُرد²⁶² مكحلون يرقصون [36/a] ويتواجدون، وكلّ أخذ بيد صاحب ويقولون: من مثلنا وإنّ حبيبتنا من مثلنا فأوحى الله إليه أن ارفع رأسك فرفع نظر إليه وهم يرقصون حول العرش.²⁶³

وقال إبراهيم بن سنان: سمعت أستاذاً أبا عبد الله يقول: أما أهل السماع من الملائكة فسبعون ألف ملك خلقهم الله من نور بهائه فأقامهم بين العرش والكرسي في حضرة الإنس، لباسهم الصّوف الأخضر، وجوههم كالقمر، يطوفون حول العرش، وَالهِينَ حَيَارَى متواجدين سكارى لما بهم من شدّة الوله.

وفي الحقيقة أن الحركة الدّوريّة أصل الحركات وأعظمها كما قيل في الكتب الحكميّة أنّ الحركة الأولى نشأت على التدوير، فإنّ الدورة²⁶⁴ العرشية تدور السموات والنجوم مسخرات بأمر ربها والملائكة ذاكرين بتساويحهم.

قد استفتي عن شيخ الإسلام أبي السعود بأن قيل له إذا دارت السموات كيف يكون حال الملائكة؟ فقال في جوابه: لا يضرّهم الدّور إذا كان رؤوسهم إلى العرش.

يقول الفقير: يشير به المولى [36/b] إلى مسألة التجاذب أو التدافع في علم الهيئة، يعني أنّ جوهر كلّ ملكه²⁶⁵ من جنس فلكه فيجذب إليه أو يدفع كلّ فلك ملك غيره إلى فلكه، فليتأمل.

²⁶² في س: حرد.

²⁶³ البرهان المؤيد ج: ١ س: ٧٣، ٧٤

²⁶⁴ في س: بالدورة.

²⁶⁵ في س: ملك.

ويجوز أن يشير به المولى المرحوم إلى أن الدّوّارين إذا كان توجّههم وتضرعهم إلى الرحمن لم يضرّهم الدّور، كما أن الملائكة إذا كانت رؤوسهم إلى عرش الرحمن لم يضرّهم الدّور فيدور السموات تنشأ الذّوات وتنزل البركات لأنّ الحكيم المطلق جلت قدرته وعلت عظيمته قد دبرّ المواليد الثلاثة من الحيوان والمعدن والنبات بتلك الحركة الدّورية التي هي أفضل الحركات، إذ بها انسلّ الرطب على اليابس وامتزجت العناصر والطبائع²⁶⁶ فظهرت التّبوّات والشرايع²⁶⁷، وبها تبيّنت الفصول والأعوام، وتعيّنت الشهور والأيام، كما قال عليه²⁶⁸ الصلاة والسّلام: "إنّ الزّمان قد استدار كهيئة يوم خلق الله السّموات والأرض والسنة اثني عشر شهراً منه²⁶⁹ أربعة حرم"²⁷⁰ [37/a] الحديث.

فلما نشأت الحركة العرشية على التدوير أنظمت الأمور الفرشية على ذلك التدبير، ولهذا الجبلّة الأولى في أوّل الانتشاء اضطرّ العارفون على تلك الحركة عند السّرور والسّماع. فإن فهمت هذا السّرّ العظيم قد سميت بالعارف العليم، ولهذا قال جلال الدّين الدّوّاني في شرح²⁷¹ الهياكل: إن الحركات الدّورية المستمرة في²⁷² السبب للحوادث التي في عالمنا، ولولا الحركات الدّورية في الأفلاك ما صحّ حدوث حادث.

266 في س: الطبائع.

267 في س: الشرايع.

268 زاد في س: عليه أفضل.

269 في س: منها.

270 الجامع الصحيح المختصر ج: ٤ س: ١٧١٢

271 في س: شرع.

272 في س: المسخرة هي.

ومبدأ هذه الحركة الدورية على ما نقل في شرح الإشراق نور بسيط من ذات الله لا ينقطع شروقه عنها، فتدوم بما حركاتها، فلكل²⁷³ معشوق من العالم الأعلى، كذلك الإنسان قد يستعدّ بحركات العبادة الوضعية الشرعية للشوارق القدسية، بل المحققون من أهل التجريد قد يشاهدون في أنفسهم طرباً²⁷⁴ قدسياً مزعجاً فيتحركون بالرقص والتصفيق والدوران، فيستعدّون بتلك الحركة لشروق أنوار أخرى إلى أن ينقضي ذلك الحال، [37/b] وذلك هو السرّ الساري للسمع، والأصل الباعث للمتألّهين على وضعه حتى قال بعض أعيان هذه الطائفة أنه قد يفتح للسالك في مجلس من السماع ما لا يفتح له في الأربعينيات. هذا ملخص ما في شرح الهياكل.

وقال سيّد الطائفة الجنيد رحمه الله: تنزل الرحمة على هؤلاء الطائفة الجليلة في ثلاثة مواضع عند الأكل، لأنهم إنما يأكلون عن فاقة وعند المذاكرة يتجارون في مقامات الصّديقين وعند السّماع يسمعون بوجد ويشهدون حقاً يتفرّجون بالله ويلاحظون إخلاصاً وصدقاً.

وروي أنّ أهل الجنة إذا أخذوا في السماع لم يبق فيها شجر إلاّ يدور وليس أحد أحسن صوتاً من اسرافيل، فإذا أخذ في التسبيح قطع أهل السموات تسبيحهم ليسمعوه، كذا في تفسير العيون، فإذا كانت شجرة الجنّة مجبولة على تلك الحركة عند السماع فكيف يصبر عليها أصحاب الشوق الذين هم من القبائل جماع.

فإن هذا الفقير: لما رأيت في أوائل السلوك إنكار بعض [38/a] العلماء كرهت الدّور فنويت أن أصبر على نفسي فلما أمسيت رأيت في المنام كأني على جبل، فبينما ظهر أستاذي ومرشدي فتجرّد عن بدنه وبدأ أن يدور كالبازي ليصعد إلى السماء، فأشار إليّ

273 زاد في س: "فلك".

274 في س: طرباً.

فتجرّدت أيضا فبدأت أن أدور كالبازي حتى صعدنا إلى السماء ورأينا فيها أرواح المؤمنين يجتمعون في بيوت كبيوت النحل وهم يقرؤون سورة يس بأصوات مهيبية. فلما أصبحت استعبرته، فقال أستاذه أن البيت الذي رأيته هو الصّور وهو محلّ الأرواح بعد مفارقتها الأبدان، وأن الأرواح يحفظون ما يسمعون عند آخر أنفسهم وهو يس فيقرؤون في الصّور.

قال²⁷⁵ الغزالي في الإحياء: قد نقل عن أكثر الأئمة كراهة السماع ونقل أيضا عن أصحاب مالك والإمام حنبل والشافعي وعن بعض أصحاب أبي حنيفة جواز السماع ونقل أبو طالب المكيّ إباحة السّماع عن جماعة من العلماء، وقال: سمع ذلك من الصحابة عبد الله بن جعفر وابن الزبير والمغيرة بن شعبة ومعاوية [38/b] وغيرهم. وقد فعل كثير من السلف وتابعهم بإحسان، ثمّ قال: ولم يزل الحجازيون عندنا بمكة يسمعون السّماع في أفضل أيام السنّة، ولم يزل أيضا أهل المدينة يواظبون على السماع.

قال يونس بن عبد الله: سألت الإمام الشافعي عن إباحة السّماع، فقال: لا أعلم أحدا من أهل المدينة يكره السماع.

فُعُلم من هذا أنّ من قال بالكراهة فمراده التنزيه لا التحريم. وأما من قال بالتحريم فمراده السّماع المقارن بالاهوية النفسانية والخواطر الشيطانية، فهذا السماع تجرّ²⁷⁶ صاحبه إلى الملاهية ولا يورده على العشق²⁷⁷ الإلهي.

وقال الإمام في ربيع العادات من الإحياء أن حرمة السماع لا يعلم بمجرّد العقل بل لا بدّ فيه من النّصّ أو من القياس على النّصّ، أعني بالنّصّ ما أظهره رسول الله صلّى الله تعالى

275 زاد في س: "الغزالي".

276 في س: يجر.

277 في س: الشق.

عليه وسلم بقوله أو فعله، وأعني بالقياس المعنى المفهوم من ألفاظه وأفعاله، فظهر بطلان تحريم السماع إذ ليس فيه نصّ ولم يستقم فيه قياس فبقي حلالاً كسائر المباحات بل ينبغي أن يقاس سماع أصوات الإنسان والدّفّ والطّبول والقضيب وشاهين الرعاة والحجيج وما يشبهها على سماع أصوات الطيور [39/a] كالغندليب وغيره، ولا ذاهب إلى تحريمه ولا فرق بين حنجرة وحنجرة وبين الجماد والحيوان فثبت إباحة هذه كلّها إلّا ما حرّمه النصّ كالزمار والأوتار.²⁷⁸

ثمّ قال الإمام: وهذه المقاييس والنصوص تدلّ على إباحة الغناء والرّقص واللّعب بالدّرّق والحراب والضرب بالدّفّ وإن كان فيه الجلاجل، لا سيّما في أوقات السّرور كيوم العيد والوليمة والعقيقة والختان ويوم القدوم من السفر وسائر أوقات السّرور قياساً على يوم العيد، لا سيّما من أحبّ شيئاً وعشقه وفرح بعشقه إليه واشتاق إلى لقائه فإنه لا ينظر إلى شيء إلّا رآه ولا يسمع صوتاً إلّا منه. فالسماع في حقّه مهيج لشوقه ومؤكّد لعشقه، وتظهر منه أحوال وأذواق تسمّى عند السادة الصوفية بالوجد، وهو من الوجدان والتّصادف.

أمّا البليد المحروم فيتعجب من التذاذ المستمع وتغيّر لونه تعجّب الجاهل من لذة معرفة الله جلّ شأنه، انتهى ما في الإحياء.

يقول الفقير: فلا يكون الالتذاذ المذكور من باب التلذذ النفسانيّ بالملاهي بل يكون تلذذاً روحانياً [39/b] بالعشق الإلهي، فكيف يكون كفراً بالنعمة؟ بل يكون شكراً للمودّة. قال تعالى في حقّهم: ﴿سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمَنُ وُدًّا﴾²⁷⁹.

²⁷⁸ في س: والأوتاد.

²⁷⁹ سورة مريم، ٩٦/١٩.

قال في العوارف: روي أن النبيّ عليه الصلاة والسلام دخل عليه رجل وعنده قوم يقرؤون القرآن وقوم ينشدون الشعر فقال: يا رسول الله قرآن وشعر؟ فقال عليه السلام: من هذا مرّة ومن هذا مرّة، فعلم من هذا أنّ الأشعار التي ليس²⁸⁰ فيه سمة الجاهلية من مدح النسوان والولدان والكذب والغيبة والهجاء²⁸¹ والبهتان يجوز بها السماع، لأنّه عليه²⁸² السلام قال: "إنّ من الشعر لحكمة." ²⁸³

قال في شرح المصاييح: أراد به ما نظمه الشعراء من الأذكار والبرّ والمواعظ التي تنفع الناس. قال تعالى: ﴿ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ﴾²⁸⁴

وعن ممشاد الدينوريّ أنه قال: رأيت النبيّ عليه السلام في المنام فقلت: يا نبيّ الله هل ينكر من هذا السماع شيء؟ قال: لا، قل لهم يفتتحون قبل²⁸⁵ بالقرآن ويحتتمون بعده بالقرآن.

قال ذو النّون المصري: السماع من واردات الحقّ تزعج القلوب إلى الحقّ، فمن أصغى إليه بحق²⁸⁶ تحقّق ومن [40/a] أصغى إليه بنفس تزندق.

قال في الإحياء: من لم يحرّكه الربيع وأزهاره ولم يحرّكه العود وأوتاره فهو فاسد المزاج ليس له علاج.

280 في س: ليست.

281 في س: والهجاء.

282 زاد في س: "الصلوة".

283 سنن ابن ماجه ج: ٢ س: ١٢٣٥

284 سورة يونس، ١٠/١٢٥.

285 في س: قبله.

286 في س: لحق.

قال في المقام في تفسير قوله تعالى: ﴿فِي شُعْلِ فَاكِهُونِ﴾²⁸⁷ أي في السماع فاكهون.

وفي المشارق باتفاق المسلم والبخاري عن عائشة رضي الله عنها أنها قالت: كان يوم عيد²⁸⁸ للسودان من الحبشة، وكانوا يرقصون ويلعبون بالدرق والحراب فسألت النبي عليه السلام أن أنظرهم فأقامني ورائه وقال عليه السلام لهم: "دونكم يا بني أرفده"²⁸⁹ أي خذوا في لعبكم كما تلعبون. والدرق هو الترس الذي من جلد الحيوان والحراب جمع الحربة.²⁹⁰ وفي الحديث رخصة في النظر إلى اللعب.

ثم قال: وروي أن النبي عليه السلام مرّ على أصحاب الدرق فقال: "خذوا يا بني أرفده حتى يعلم اليهود والنصارى أن في ديننا فسحة."²⁹¹ استدللّ بهذا من يرى إباحة السماع.

قال أبو طالب المكي في قوت القلوب: إن إنكار السماع مطلقا إنكار على سبعين صديقا العياد بالله، وإن كان الإنكار [40/b] أقرب إلى قلوب القرآء لا تفعله²⁹²، لأننا نعلم ما لا يعلمون، فإن المنكر بالسماع على الإطلاق إمّا جاهل بالسنن وإمّا مفتر وإمّا جامد الطبع لا ذوق له.

287 سورة يس، ٥٥/٣٦.

288 في س: العيد.

289 الجامع الصحيح المختصر ج: ١ س: ٣٢٣

290 زاد في س: قال ابن الملك.

291 كنز العمال في سنن الأقوال والأفعال ج: ١٥ س: ٣٠٠، ٣٠٣، ٣٢١

292 في س: لا تفعله.

يقول الفقير: فهيهات أن يكون القراء المنكرون أعلم وأتقى من هؤلاء الأئمة المشبتهين بل هم لا يميزون السّمين من العجاف، فكيف يذهبون مذهب الإنصاف؟

[الروضة الثامنة]

الروضة الثامنة في الردّ على من يجرّم الدوران.

²⁹³قد اضطربت فيه آراء بعض الناس حتّى غلب في قلوبهم الوسواس فأغلظوا في الإنكار مشدّدين على الدوران من أولى الألباب وما علموا أنّ في هذا الباب عيب كلّ من عاب وحسر كلّ متعصّب وخاب.

قال الإمام الهمام جلال الملة والدين السيوطي في كتابه المسمّى بالفتاوى الحديثية في باب التّصوّف: أيها الأخ إن سألت عن جماعة صوفية اجتمعوا في مجلس الذّكر وقام شخص ذاكراً واستمرّوا على ذلك بالاختيار هل ينكر ذلك؟ قلت: الجواب، الله أعلم بالصواب، لا إنكار عليهم.

وسئل سراج الملة والدين البلقيني عن هذا [41/a] فأجاب بهذا الجواب فقال: يلزم التعزير على المعتدي²⁹⁴ المتجاوز عليهم، ثمّ قال: وصاحب الحال مغلوب والمنكر محروم.

قد سئل بعض الأئمة الحنفيّة عن هذا فانفقوا على هذا الجواب. ثمّ قال: أقول لا إنكار عليهم وإن انضمّ إلى رقصٍ أو نحوه.

²⁹³ زاد في س: فاعلم أن الدوران.

²⁹⁴ في س: المعتدي.

وقد ورد في الحديث رقص جعفر بن أبي طالب بين يدي رسول الله صلى الله عليه وسلم ولم ينكر²⁹⁵ رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم. فيكون ذلك الرقص سنةً تقريريةً، ولذلك وقع الرقص في مجالس الذكر عن جماعة من كبار الأئمة منهم شيخ الإسلام عز الدين بن عبد الله، انتهى قول الإمام السيوطي رحمه الله.

وقد سئل الإمام أحمد بن حنبل رحمه الله أن جماعة كذا يقومون ويرقصون ذاكرين الله قال في الجواب: هم العشاق دعهم يفرحوا مع الله ساعة.

نقول: فظهر أن من كره السماع والدوران والرقص والتعرة والصيحة إنما كرهوا على من قصد الرياء والسمعة واللعب وجلب حطام الدنيا، فيكون قولهم موافقا للكتاب والسنة، لأن هذا القاصد استعمل ما وجب تعظيمه شرعاً في محل الاستخفاف، لأن قصده الحيلة [41/b] لجلب الدنيا فيكون كلام الفقهاء في حقهم لا مطلقاً في الذاكرين.

وقد استفتي²⁹⁶ بعض الفضلاء أن جماعة كذا يقومون في المسجد يذكرون الله دائرين راقصين فأجاب بأن دعوهم ووكّلوا سرائرهم إلى مذكورهم واجتنبوا عن وعيد قوله تعالى: ﴿وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذَكَّرَ فِيهَا اسْمُهُ﴾²⁹⁷.

وقد ذكر في الفتاوى التاتارخانية شروط لجواز الدوران عند الذكر. قال الشيخ الإسلام المولى الفاضل العالم الكامل صاحب كتاب الاختيارات الشهير بين الناس بمفتي علي جلي في رسالة المخصوصة بالدوران: اعلم يا أخي أن الناس كانوا متحيرين بتقول المتفضلين المعاندين المتكبرين فنقول مجيباً لهم أن قول صاحب البزازية في حرمة الدوران ليس بثابت،

295 في س: ولم ينكره.

296 زاد في س: "عن".

297 سورة البقرة، ١١٤/٢.

لأنّهُ إن قال أنّه لعب فلا، ثمّ لأنّ الذّكر ليس بلعب والذّاكرون ليسوا بلاعبين بل الذّكر من أفضل العبادات والذّاكرون أفضل العابدين كما قال صلّى الله تعالى عليه وسلم: "ذاكر الله حبيب الله".

ولئن سلّمنا كون الدّوران²⁹⁸ لعباً لكن لا نسلم²⁹⁹ [42/a] كونه حراماً بل هو لعبٌ حلال كلعب المرء بلحيته وعمامته وثوبه وغير ذلك.

وقد أثبت³⁰⁰ عند الفقهاء أنّ اللّعب بالمباح مباحٌ، ونقول: فيكون استدلال صاحب البزازية بقوله: كلّ لعب حرام إلّا ثلاثة؛ تأديب المرء لفرسه ومناضلته من قوسه ولعبه مع زوجته غير وجيه، لأنّ العلماء أولوا الحرام بالباطل الذي هو عبارة عن عدم الفائدة كما في قول لبيد:

ألا كلّ شيء ما خلا الله باطلٌ

وإلّا لكان مخالفاً لقوله تعالى: ﴿مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا﴾³⁰¹. وقال الغزالي في الإحياء: ولولاه لكان يلزم منه أن يكون أفعال العباد غير هذه الثلاثة حراماً، وليس كذلك.

وقد قال الله تعالى: ﴿إِنَّمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهْوٌ﴾³⁰² فمن ينجو عن اللهو واللّعب حينئذ، قال أبو منصور الماتريدي ذكره في تفسير المسمّى بعلم الهدى: واللعب واللهو هو

298 في س: الدور.

299 في س: لا تم.

300 في س: ثبت.

301 سورة آل عمران، ٣/١٩١.

302 سورة محمد، ٤٧/٣٦.

الذي لا عاقبة له، وكلّ من عمل عملاً لا عاقبة له فهو لعب فمن يعمل لعاقبته فهو ليس بلعب ولا لهو.

وأخرج البيهقي في شعب الإيمان عن المطّلب بن عبد الله [42/b] قال: قال عليه السّلام: "ألهوا والعبوا فإني أكره أن يرى في دينكم غلظة."³⁰³ وكذا الحديث في الجامع الصغير. وورد الحديث حين رأى رسول الله صلّى الله عليه وسلم في بعض أصحابه غلظة وبرودة فأمرهم بالتفرّج والبشاشة.

وأما قول صاحب جامع الفتاوى الشهير بـ "فرق أمير"³⁰⁴ من أنّ مستحلّ الدّوران كافر فجهل محض، بل هو كفرٌ بيّن، لأنّ الإمام الشافعيّ مستحلّه، ومن أكفر إماماً من المجتهدين فقد كفر ووجب قتله ورجمه إن لم يتب.

وأما قول صاحب اليزدويّة: دوران الصّوفيّة تشبّه بالكفّار وحرامٌ بنصّ قوله عليه السّلام: "من تشبّه بقوم³⁰⁵ فهو منهم."³⁰⁶ الحديث، لا يصلح أن يكون دليلاً عليهم إذ لا شك أنّ الذّاكرين لا يقصدون التشبيه³⁰⁷ بالكفّار بل هم يشبّهون أنفسهم بطوّاف الكعبة وبالملائكة المسبّحين الدّوّارين حول العرش، فمذهبننا معلوم بما قال عليه السّلام حمل المؤمن على الصّلاح، وتشبيه دوران الصّوفيّة برقص المشركين فبهتان عظيم [43/a] وسوء ظنّ بالمؤمنين، وسوء الظنّ إثمٌ وفسق عندنا كما ذكر في قوله تعالى: ﴿إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ﴾³⁰⁸ وقوله تعالى: ﴿وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ﴾³⁰⁹.

303 شعب الإيمان ج: ٥ س: ٢٤٧

304 في س: فرق أمره.

305 في س: قوما.

306 سنن أبي داود ج: ٢ س: ٤٤١

307 في س: التشبيه.

308 سورة الحجرات، ١٢/٤٩.

309 سورة الإسراء، ٣٦/١٧.

وأما قول الطرسوسي³¹⁰ "دوراهم رقصٌ أحدثه السّامريّ" فلا يتم³¹¹ كونه رقصاً، لأنّ الرّقص عند الفقهاء هو اللعب بالطبل والأوتار والمزمار في مجلس الفسق مجتمعاً بالنساء، ورقص السّامريّ إنّما هو للتعبّد للعجل فحاشا للصوفيّة أن يكون دوراهم كذلك بل هم أفضل عباد الله، ولئن سلّمنا أنّه رقصٌ ولكن لا يتم³¹² أنه من جنس الحرام، فإنّ النبيّ عليه السّلام فتح الباب لعائشة رضي الله عنها فنظرت تحت إبطه إلى رقص الحبشية، فالرقص مباح في أيام السّرور عندنا كما أن الطبل مباح في طريق الحجّ والغزاة وفي أيام السّرور كالعيد والزّفاف، ثبت ذلك عند الأئمة المحدثين والفقهاء المجتهدين عن طرق شتى³¹³ كما ذكر في الكتب الفقهية وغيرها.

قال في كتاب العوارف: قال الجنيد: [43/b] كنت مع الفقراء في جبل³¹⁴ طور فنزلنا تحت دير النصارى فقال القوال شيئاً فظهر الوجد فقام الفقراء راقصين وأصحاب الدير ينظرون إلينا فلمّا سكن الحال جاءني الدّيّار فقال: أهذا السماع والرّقص خصوص في دينكم أم هو عموم؟ قلت: بل هو خصوص بشرط الزهد. فقال الدّيّار: أشهد أن لا إله إلا الله وأشهد أن محمداً رسول الله، هكذا وجدت في الإنجيل يقول أنّ خواصّ أمّة النبيّ³¹⁵ يجيء في آخر الزمان يتحركون ويرقصون عند السماء بشرط الزهد.

310 في س: الطرسوسي.

311 في س: فلا تم.

312 في س: لا تم.

313 في س: شيء.

314 في س: حنبل.

315 زاد في س: "الذي".

والحاصل أن هؤلاء الذين ينكرون الدوران ليسوا من المجتهدين ولا من طبقات أصحاب الترجيح، بل هم من المقلّدين الذين لا يميّزون العجاف من السمين وأنّ جوابنا جواب المنصفين من أهل الحقّ واليقين، فمن القاعدة المقتّنة في كتب الأصول كالمنازل والمفتي³¹⁶ وغيرهما أنّ تكفير أهل القبلة كفر وأنّ سوء الظنّ للمؤمنين إثم وفسق، فلا دليل في حرمة الدوران من الحديث والقرآن وكذا لا كلام في حرمة عن أبي حنيفة رحمه الله.

[44/a]

وأما الإمام الشافعي رحمه الله فأباحه، فالتشفع جائز في بعض العبادات، فإنما نتشفع في الذكر كما نتشفع في صلاة الجنّاة الغائبة ولا يلزم من ذلك أن يكون شافعيّاً في جميع الأمور، انتهى تلخيص رسالة المرحوم غفر الله له وأدخله بجوحة جنانه.

وقال المولى المشار إليه في فتواه المفصّلة أنّ الصوفيّة من أعظم شعب أهل السنّة والجماعة وامتيازهم عن سائر أهل السنّة من وجوه بأعمالهم الحسنة وأخلاقهم المهذّبة وأحوالهم الظاهرة والباطنة وأنفاسهم القدسية، فدوراهم مباح لهم لأنّه ينشأ من الوجد والانجذاب أو من الشوق والالتهاب، فيجوز لهم الدوران وإن لم يوجد في بعضهم الوجد، لأنّهم قوم لا يشقى بهم جليسهم.

وأما الطائفة التي يتشكّلون في زيّهم يغيّرون الشكل لأجل الأكل وهم غافلون عن العقائد السنية وكاسلون في المهمّات الدنيّة ومشتغلون بما يشتهي بطونهم وفروجهم وبراءون الأغنياء وأهل الأهواء لجذّهم ويسرعون إلى الدوران ليدخلونهم في حزمهم فدوراهم حرام [44/b] لا بدّ للحكّام من منعهم. والفقهاء إنّما منعوا هذا الدوران وشيوخ الإسلام أمّا أفتوا لمنع أهل الطغيان، ولكن لما لم يفصلوا الفريقين ولم يبيّنوا الطائفتين زعم بعض الأشخاص

³¹⁶ في س: المغني.

أثم أفتوا لمنع أهل التلقين من مشايخهم المقرّبين فوق بينهم الاحتلال والاختلاف، فبعيد من شأنهم الشريف أن اشتغلوا بالحرام، ونحن المستمدون من همهم العليّة ملتمسون من بركاتهم الجليلة، انتهى ما في فتواه المطوّلة.

ثمّ أفتى شيخ الإسلام مولانا محمد أفندي الشهير ببستان زاده على من يقول قد أضلّ الناس رسالة المفتي علي جلي بأن يلزم له أيّ لذلك القائل تجديد الإيمان والنكاح والتعزير البليغ.

وقد أفتى المولى الخطير ابن كمال الوزير بجواز دوران الصوفية، وأفتى المولى الأكمل مولانا ابن أفضل بحلّ الدّوران وبكفر المحرّم المصرّ عليه وبلزوم تجديد الإيمان والنكاح له، وأفتى مولانا المشهور — منلا عرب ومولانا سعدي أفندي بجواز دوران الصّوفيّة.

وأما مولانا أبوا السعود وغيره³¹⁷ لما أفتوا [45/a] بجرمة الدّوران لمنع أهل الأهواء والطغيان. ثمّ وصل إليهم الخبر بأنّ بعض الأشخاص كان يؤذي بعض الصلحاء لدورهم في مجلس الذّكر أفتوا بأن يكون الدّوران مباحاً عند خلو المجلس من الأجانب وبأن يكون جائزاً عند الاختلاط، لأنّ الذّاكرين هم قوم لا يشقى بهم جليسهم.

فاعلم أيها المنصف أنّ قول الفقهاء ومنعهم ليس بمطلق، بل هي في حقّ أهل الأهواء من فسّاق زماننا فحاشا أن يكون حال المشايخ المتواجدين عن أن يكون كحال الفسقة المتلاعبين.

³¹⁷ في س: وغيرهم.

قال السيّد الشريف: وقد أنكر قوم التواجد لما فيه من التكلّف والتصنّع وأجازه قومٌ لمن يقصد به تحصيل الوجد. والأصل فيه قوله عليه السّلام "إن لم تبكوا فتباكوا"³¹⁸ أراد بالتباكي ممّن هو متعمّد للبكاء لا التباكي إلاّ هي.

وقال صاحب العوارف والإمام الكلابادي³¹⁹ في معاني الأخبار أن النبيّ عليه السّلام دخل على أصحاب الصّفة يوماً فجلس بينهم وقال: "هل فيكم من ينشد؟ فقال واحد منهم:

فلا طبيب لها ولا راقى [45/b]

لقد لسعت حيّة الهوى كبدي

فعنده رقيّي وترياقى

إلا الحبيب الذي شغفت به

فقام النبيّ عليه السّلام وتمايل حتى سقط الرّداء من منكبه الشريف فأخذه أصحاب الصّفة فقسّموه بينهم بأربعمئة قطعة"³²⁰.

وقال أبو طالب المكيّ في قوت القلوب: وقد سلك في طريق الغشي والصّعق أكابر العلماء وهم في التابعين كثير منهم الربيع بن حيثم وأويس القرني وزرارة بن أبي أوفى ونظرائهم من الأخيار، ولم ينكر عليهم الصّحابة ممّن عرفهم مثل عمرو بن مسعود وحذيفة رضي الله عنهما، وكان منهم سعيد بن خديم حتى بعثه عمر واليا على أهل الشام وكتب إلى عمر يذكرون فيه شأن سعيد من الوجد والغشي ولم يعرفه أهل الشام أنه وجد الصّوفية فعرف ذلك عمر وأكرم مثواه.

وقال شارح الكنزان: عليّاً أغمي³²¹ عليه أربع صلوات فقضاهنّ وأنّ عمر أغمي عليه ثلاثة أيّام ولم يقض صلواته.

³¹⁸ سنن ابن ماجه ج: ١ س: ٤٢٤

³¹⁹ في س: الكلابادي.

³²⁰ روح المعاني ج: ٢١ س: ٧٢

قال الشيخ العارف بالله آق شمس الدين في رسالته أنّ في زماننا أقوام يكفرون بقولهم "ما كان هذا في زمن الصحابة رضي الله عنهم ولا في التابعين" [46/a] بغير علم بالتواريخ والآثار، وذكر في الشريعة أنّ النبيّ عليه الصلاة والسلام قرأ: ﴿إِنَّ لَدَيْنَا أَنْكَالًا وَحَحِيمًا • وَطَعَامًا ذَا غُصَّةٍ وَعَذَابًا أَلِيمًا﴾^{322، 323}

ونقل الشيخ جار الله بن سنان عن الإمام النووي شارح البخاري أنه قال في شرح حديث "أذكروا الله ذكراً كثيراً حتى يقول المنافقون إنكم مراءون": جاء جعفر بن أبي طالب رضي الله عنه فنظر النبيّ عليه الصلاة والسلام إليه وقال: "يا جعفر! أشبهت خلقي وخلقي"، فقام يتداور تشوّقاً بقوله عليه السلام، ثمّ جاء عليّ وأخوه يدور وقال عليه السلام: "يا عليّ! أنت منّي بمنزلة هرون من موسى"³²⁴، فتداور عليّ بين يدي رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم تشوّقاً بكلامه.

فقال عليه الصلاة والسلام: "أفيكم من أنشد؟ فقال بدويّ: نعم يا رسول الله فأنشد:

لم يأن للأصحاب أن يتكرموا	وللناس أن يتذكروا ويتهيّموا
وأنت نبيّ للسلطين مالك تشفع	جزاك الله والخير معنّم
حكى الدّمع مما أضمرته الضمائر	فيا عجبا من صامت يتكلم
فيا أيّها [46/b] الأصحاب جودوا	برأفة علينا وإشفاق فتمعفوا وترحموا
لكلّ من الأصحاب أن يتشوّقوا	وللبدويّ المسكين عجز ومغرم

321 في س: أعمى.

322 سورة المزمل، ١٣/٧٣-١٢.

323 زاد في س: فصعق.

324 مسند الإمام أحمد بن حنبل ج: ١، س: ٩٨

فتواجد رسول الله صَلَّى اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ومن حوله³²⁵.

وقال في عوارف المعارف: روي عن أنس رضي الله عنه قال: كُنَّا عند رسول الله صَلَّى اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فقال عليه السَّلَام: "أفيكم من ينشدنا؟ فقال بدوي: نعم يا رسول الله، فأنشأ هذا:

فلا طيب لها ولا راقِي

لقد لسعت حيّة الهوى كبدي

فعنده رقيّي وترياقِي

إلا الحبيب الذي شغفت به

فتواجد رسول الله صَلَّى اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وتواجد من حوله من أصحابه حتى سقط رداؤه عن منكبه فقال معاوية: ما أحسن لعبيكم يا رسول الله، فقال عليه السَّلَام: مه يا معاوية، ليس بكريم من لم يهتَزَّ عند ذكر الحبيب.³²⁶

ثم اعلم أيها الأخ أنّ الدَّور والرَّقص والدَّفَّ لا بأس بها عند أوقات السَّرور، لا سيّما في وقت الأشواق والحبور. فإذا طالعت شروح الكتب الستّة وحويت ما فيها علمت أنّ أمثال هذه الأحوال ممّا وقع بين يدي رسول الله [47/a] صَلَّى اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كرّاراً. ورضيتَ بأنّها ممّا لا ينكر في بعض الأوقات لا سيّما عند الأئمة الشافعيّة فلا تكن من المتعصّبين الذين يتخذونها وسيلة إلى إنكار الصّلحاء الذّاكرين ويُحرّمون من بركاتهم ومن بركة ذكّرتهم إلى يوم الدّين.

[خاتمة الكتاب]

خاتمة الكتاب في طريقة السّادة الصّوفيّة ونُبد من فضائل المشايخ الخلوتيّة.

325 تذكرة الموضوعات ج: 1 س: 1096

326 تذكرة الموضوعات ج: 1 س: 1096

قال الشيخ الإمام أبو النجيب السهروردي في كتاب آداب السالكين: سئل بعض الأئمة عن الذين يكون اختلافهم رحمةً فقال: هم المعتصمون بكتاب الله وسنة رسوله المقتدون بأصحابه صلى الله تعالى عليه وسلم. وهم ثلاثة أصنافٍ: أصحاب الحديث والفقهاء والعلماء الصوفيّة.

فأمّا أصحاب الحديث، فتعلّقوا بظاهر الحديث وهو أساس الدّين لقوله تعالى: ﴿وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا﴾³²⁷ واشتغلوا بسماعه وتصحيحه ونقله وتدبره وهم حراس الدّين.

وأما الفقهاء، فإنّهم فضّلوا على محدّثين لأنّهم بعد إحاطة علمهم تعمّقوا بتدقيق [47/b] النظر في ترتيب الأحكام والتمييز بين الناسخ والمنسوخ والمطلق والمقيّد والمحمل والمفسّر والحكم والمتشابه والخاصّ والعامّ، وهم حكام الدّين.

وأما العلماء الصوفيّة فهم اتفقوا مع الطائفتين في علومهم ورسومهم وبذلوا جهدهم في اكتساب العمل بما ثبت في الدّين ثمّ خصّصوا بعد ذلك بعلوم عالية وأحوال شريفة ومقامات لطيفة وتكلموا في علوم المعاملات والأخلاق والمجاهدات مثل التوبة والتقوى والعبودية والصّمت ومخالفة النفس والحزن والبكاء والصبر على البلاء والتعبّد والخوف والرّجاء واليقين والقناعة والذكر والمشاهدة والصدق والشكر والرّوح والنفس والهوى والمراقبة والتفكّر والفناء والبقاء والإخلاص والرّياء والشهوة الخفيّة وكيف³²⁸ الخلاص منها، ولهم أيضاً مستنبطات في علوم مشكلة على الفقهاء مثل العوارض والعوائق والأسرار والحقائق وتجريد التوحيد ومنازل التفريد وغير ذلك [48/a] فهم حماة الدّين، ثمّ إنّ كلّ من أشكل عليه

³²⁷ سورة الحشر، ٧/٥٩.

³²⁸ في س: كيفية.

شيء من علوم هذه الثلاثة يجب أن يراجع فيه إلى أصحابه وأئمة³²⁹، فمن فعل غير ذلك فقد أخطأ، انتهى ما نقله السهروردي.

قال الشيخ الأجلّ محمد البارسا³³⁰ في فصل الخطاب في أثناء ثناء³³¹ مشايخ³³² العظام أنّ لهم اصطلاحاً لا يعلمه الدخيل إلاّ بتعريف من الأصيل كما أنّ لكلّ طائفة من الأدباء³³³ والفقهاء وغيرهم اصطلاحات لا بدّ من تعلمها من أهلها.

والسادة الصوفيّة هم المعتصمون بالسنة وهم الفرق الناجية. قال إمام الأئمة حجّة الإسلام الغزالي في كتابه المسمّى بالمنقذ عن الضلال: قد انكشف لي في مبادئ الأحوال في أثناء الخلوات أمور لا يمكن إحصاؤها واستقصاؤها، قد علمت بما يقينا أنّ الصوفيّة هم السالكون إلى طريق الله المستقيم، وأن سيرتهم أحسن السير وطريقتهم أحسن الطرق وأخلاقهم أحسن الأخلاق، بل لو جمع عقل العقلاء وحكمة الحكماء وعلم العلماء والواقفين على أسرار الشرع لم يقدرُوا على تغيير شيء من طريقتهم وسيرتهم وتبديل شيء منهما بأحسن منه [48/b] لأنّ جميع حركاتهم وسكناتهم وظاهرهم وباطنهم مقتبسة من مشكوة³³⁴ النبوة، وبالجملة فماذا يقول قائل في طريقة أوّل شريطتها تطهير القلب³³⁵ عمّا سوى الله واستغراق القلب بذكر الله وآخرها الفناء في الله بالكلية وهو بالنسبة إلى ما أعطاهم الله أوّل الطريقة لأنّها إنّما يبتدئ³³⁶ بظهور المكاشفات ومشاهدة الملائكة وأرواح الأنبياء فيسمعون منهم أصواتاً فيقتبسون منها فوائد ثمّ يترقى الحال إلى درجات يضيق عنها

329 في س: والأئمة.

330 في س: البارسا.

331 في س: ثنائي.

332 في س: المشايخ.

333 في س: الدوباء.

334 في س: مشكاة.

335 في س: الصدر.

336 في س: بيدي.

نطاق النطق إذ يكاد يتخيّل منه طائفة الحلول وطائفة الاتحاد وكلّ ذلك خطأ، وقد بيّنا وجوه الخطأ في كتاب المقصد الأسنى في شرح الأسماء الحسنی، انتهى قول الشيخ المذكور.

ثمّ إنّهم اختصّوا بعلوم منها علم التأويل، فإنّهم برسوخهم في هذا العلم بلغوا إلى سرّ القرآن، وتأويله على ما أخرج الموصلي في سننه والإمام الديلمي في مسند الفردوس عن أبي مسعود³³⁷ أنه قال: قال عليه السّلام: "إنّ منكم من يقاتل على تأويل القرآن [49/a] كما قاتلت على تنزيهه؟ فقال أبو بكر رضي الله عنه: أنا هو يا رسول الله، قال عليه السّلام: لا، وقال عمر رضي الله عنه: أنا هو يا رسول الله، قال عليه السّلام: لا، ولكنّه خاصف النعل، وكان عليّاً نعله عليه السّلام يخصفها³³⁸"³³⁹. وكما أخرج ابن المنذر وابن الأنباري عن ابن عبّاس رضي الله عنهما أنّه قال: "أنا ممّن يعلم تأويله".

وقد ثبت دعاء النبيّ عليه السّلام لابن عبّاس بأن يقول: "اللهم علّمه تأويل القرآن"³⁴⁰.

وأخرج ابن جرير عن الرّبيع أنّه قال: والرّاسخون في العلم يعلمون تأويله ويقولون أمّنا به.

وقال في الكتب الكلاميّة، قال بعض الأئمة: الإمساك عن التّأويل أولى، وقال أكثر المشايخ: التّأويل الحريّ أولى وأجمع. أهل القراءة على أنّ الوقف والتّأويل كليهما ثبت

337 في س: سعيد رضه.

338 في س: وكان عليه السلام أعطى علياً نعله يخصفها.

339 لم أعر على هذا الحديث.

340 المستدرک على الصحيحين ج: ٣ س: ٦١٨

بالقراءة المتواترة في قوله تعالى: ﴿وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ﴾³⁴¹.

وقال بعض المفسرين فالتأويل للراسخين والإمساك للرايغين³⁴² واجب، لأن القرآن إنما نزل تبياناً³⁴³ للناس، فإن أنزل على الناس ما لم يعلموه ولم يقيموه³⁴⁴ لكان عبثاً، لأن الإتيان [49/b] بما لم يفهمه³⁴⁵ راسخوهم ليس من سنن التحدي.

ومنها علم تعبير الرؤيا وفيها قال تعالى: ﴿لَهُمُ الْبُشْرَى فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا﴾³⁴⁶ وهي جزء من النبوة كما في الصحيحين عن ابن عباس أنه عليه السلام قال: "أيها الناس! إنه لم يبق من مبشرات النبوة إلا الرؤيا الصالحة يراها المسلم أو ترى له."³⁴⁷

وأخرج الديلمي عن عبد الرحمن بن عائد قال: قال عليه السلام: "من لم يؤمن بالرؤيا الصالحة فإنه لم يؤمن بالله ولا برسوله."³⁴⁸

يقول الفقير: لأن أول النبوة كان بالرؤيا، كما أخرج البخاري عن عائشة: "كان أول ما بدأ رسول الله من الوحي الرؤيا الصالحة في المنام."³⁴⁹

341 سورة آل عمران، ٧/٣.

342 في س: للرائقين.

343 في س: تبيانا.

344 في س: يفهموه.

345 في س: لم يفهموا.

346 سورة يونس، ٦٤/١٠.

347 الدر المنثور ج: ٤ س: ٣٧٥

348 كنز العمال في سنن الأقوال والأفعال ج: ٥ س: ٥٩٢

349 سنن البيهقي الكبرى ج: ٩ س: ٥

قال الإمام عبد الله اليافعي في كتابه المسمّى بـ "نشر المحاسن"³⁵⁰ الصّفيّة في فضائل المشايخ الصّوفيّة "أنّ أوّل من خالفهم المعتزلة الخارجة عن طريقة أهل السنّة، ثمّ ذكر أقوالهم وردّ عليهم في كلّ ما اعترضوا به على الصّوفيّة وفهّرهم بالكتاب والسنّة، ثمّ استدلّ في الفصل³⁵¹ التاسع من كتابه على أنّ علم [50/a] الباطن من أفضل العلوم وأصحابه أفضل العلماء بستّة أدلّة ثلاثة منها عقليّة وثلاثة منها نقلية، لا يسع المقام تفصيلها. ثمّ قال لا شك أنّ أهل الباطن هم العلماء الرّبانيّون بل هم مخازن العلوم الظاهرة والباطنة، لا سيّما أنّهم اختصّوا بعلم السّلوك إلى الله تعالى وهو أفضل العلوم لكونه موصلاً إلى أفضل المطالب وأقصى المقاصد، ثمّ قال في آخر كتابه: قد اتفق الأئمة العظام والعلماء الكرام على أنّ أدنى عقوبة منكريهم سوء³⁵² القضاء وغضب الرّحمن، انتهى كلام الإمام اليافعي.

وقد أخرج الإمام السيوطي في الجامع الصّغير عن عليّ رضي الله عنه قال: قال صلّي الله تعالى عليه وسلم: "علم الباطن سرّ من أسرار الله وحكم من حكم الله يقذفه في قلوب من يشاء من عباده."³⁵³

وأخرج الديلمي عن أبي هريرة رضي الله عنه أنّه قال: قال عليه السّلام: "إنّ من العلم كهيفة المكنون لا يعلمه إلاّ العلماء بالله [50/b] فإذا نطقوا به لا ينكره إلاّ أهل الغرّة"³⁵⁴، العياذ بالله.

قال الجنيد البغدادي قدّس سرّه:

350 في س: المجالس.

351 في س: الفضل.

352 زاد في س: الخاتمة ومحافة زوال الإيمان نعوذ بالله من سوء.

353 كنز العمال في سنن الأقوال والأفعال ج: ١٠ س: ٢٨٣؛ ٤٧٧

354 ديلمي مسند ج: ١ س: ٢١٠

علم التصوّف علم ليس يعرفه

إلا أخوفطنة بالحق معروف

وليس يبصره من ليس يعرفه

فكيف يبصر ضوء الشمس مكفوف

وقال الشيخ ابن القضيّب البان: ³⁵⁵

نظر القلب من نور الإله مشحون

والسرّ في أهل الطّريق مكنون

فاشهد وجود الحقّ تبقّ مأموناً

من استوى يومه فهو مغبون

وأخرج الإمام الدّيلمى في مسنده عن أبي هريرة رضي الله عنه أنه قال: قال رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلم: "لا تطعنوا على أهل التصوّف والخوف فإن أخلاقهم أخلاق الأنبياء ولباسهم لباس الأنبياء." ³⁵⁶

يقول الفقير: الأصحّ أنّ الصّوفيّ منسوب إلى الصّوف. يقال تصوّف الرجل إذا لبس الصوف كما يقال تقمّص أي لبس القميص. قيل سمّوا به لنسبتهم إلى صفة مسجد رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلم، فيكون أهل الصّفة صوفيّة الصّحابة رضوان الله تعالى عليهم أجمعين.

قال الأستاذ: التصوّف حال لا يصلح ³⁵⁷ له إلا قوم كّنس الله بأنفسهم المزابل، [51/a] وقيل: التصوّف هو الشغل في كلّ وقت بما هو الأهمّ فيه. وقيل التصوّف هو حسن الخلق فمن زاد عليك في الخلق فقد زاد عليك في التصوّف.

³⁵⁵ في س: قضيّب البان.

³⁵⁶ كنز العمال في سنن الأقوال والأفعال ج: ٢، س: ٢٠٠٢

³⁵⁷ في س: لا تصلح.

قال الجنيد: الصوّفيّ كالأرض يطأها كلّ برّ وفاجر وكالسحاب يظلّ كلّ شيء ويسقي كلّ شيء. والصّوف لباس الأنبياء والملائكة.

وأخرج الترمذي عن ابن مسعود رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلم: "كان على موسى يوم كلمه ربّه كساء صوف وجبّة صوف وسراويل صوف وكانت نعلاه من جلد حمار ميتة ولهذا قيل ﴿فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَ﴾³⁵⁸

وكما أخرجه الدّيلمي في مسنده عن أبي هريرة: "من سمع صوت أهل الصوف يدعون فلا يؤمن له كتب من الغافلين."

وقد ألف الأئمة العظام والمشايخ الكرام في فضل التّصوّف والصّوفيّة كتباً عديدة لا تحصى، منهم الإمام العلامة القاضي أبو يزيد الدّبوسي صاحب الأسرار والتّقويم³⁵⁹، ومنهم الإمام القاضي أبو بكر الباقلاني، ومنهم الإمام شيخ الإسلام [51/b] السهروردي، ومنهم سيّد الطائفة الجنيد البغدادي، ومنهم الإمام الغزالي، ومنهم الإمام القشيري والإمام القاشاني والعلامة روزبهان البقلي ومولانا عبد الرحمن الجامي، ومنهم الإمام ابن القيم الجوزي، ومنهم الشيخ الإمام الشعراي وغيرهم قدّس الله أسرارهم.

³⁵⁸ الجامع الصحيح سنن الترمذي ج: ٤ س: ٢٢٤ سورة طه، ١٢/٢٠.

³⁵⁹ في س: التقديم.

وقال الإمام السيوطي في آخر فنّ الكلام من كتابه المسمّى بالنّقاية بعد قوله: ونعتقد أنّ الصراط حقّ والميزان حقّ ونعتقد أنّ الطّريقة³⁶⁰ الجنيدية الخلوّية حقّ مقومّ بالكتاب ومؤسّس بالسّنة.

وقال الإمام الشعراي في المبحث الثاني والأربعون من كتابه اليواقيت: إعلم الأئمة الصّوفيّة على هدى من ربّهم وأنّ طريقة الإمام أبي القاسم الجنيد أقوم طريق القوم كلّها لتحريرها على أصل الشريعة وأنّ حقيقة الصّوفي وتعريفه أنّه فقيه عمل بعلمه فأورثه الله علم ما لم يعلم من دقائق الشريعة وأسرارها حتى صار أحدهم مجتهدا في الطريق والأسرار كما هو شأن الأئمة [52/a] المجتهدين في الفروع الشرعية والصّوفيّة علمهم بإصلاح الأحوال القلبية والخواطر الرديّة، إذ قال أئمة الفروع نحن نحكم بالظواهر والله يتولّى السّرائر مستدلّين بقوله عليه السّلام: "إنّ الله تجاوز لأمتي عمّا حدثت به أنفسها"³⁶¹.

وقال الأئمة الصّوفية: يجب تطهير القلب وتزكية النفس وإصلاح الخواطر، لأنّ الله نصّ في كتابه المبين على أنّ المرء يؤاخذ بما ويجاسب عليها كما في قوله تعالى: ﴿وَإِنْ تُبْدُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبِكُمْ بِهِ اللَّهُ﴾³⁶² وكما في الآيات الدّالة على تحريم الحسد والكبر وسوء الظنّ وغيرها، فمن أراد إصلاح ظاهره وباطنه فليلازم³⁶³ المشايخ الصّوفيّة وكتبهم.

فاعلموا أيّها الإخوان أنّ هذه الطريقة ممّا يجب الاعتقاد بحقيقتها، فمن أنكرها وأهلها فقد خرج عن طريق أهل السّنة والجماعة وأتبع أهل البدعة والضلالة كالمعتزلة وغيرهم.

360 في س: الطريق.

361 الجامع الصحيح المختصر ج: ٦ س: ٢٥٥٤

362 سورة البقرة، ٢/٢٨٤.

363 في س: فلازم.

وقال العلامة سعد الدين التفتازاني في أوائل شرح العقائد [52/b] أنّ واصل بن عطاء رئيس المعتزلة لما خالف الحسن البصريّ إمام أهل السنّة أوّل مشايخ هذه الطريقة وترك مجلسه، قال الحسن³⁶⁴ رضي الله عنه: قد اعتزل الواصل فسَمّي معتزلياً، ثمّ تبعه قوم فكثرت المعتزلة.

وذكر في بعض الكتب الكلاميّة أنّ سيّد الطائفة جنيد البغدادي قدوة مشايخ هذه الطريقة خالفه قوم ولحقوا بالفرق الضّالة³⁶⁵ ممن أنكروا هؤلاء المشايخ العظام وطريقتهم.

ووجدت أئمة الهدى رحمهم الله تعالى مقرّين بفضيلتهم ويكون طريقتهم أساس طريقة أهل السنّة والجماعة منقولة مسلسلة كابرا عن كابر حتى يتّصل إلى رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلم وإلى أصحابه رضوان الله تعالى عليهم أجمعين، وهي الطريقة السّنيّة التي أشار إليها بقوله صلّى الله تعالى عليه وسلم: "ما أنا وأصحابي عليه.."³⁶⁶ بخلاف منكريها كالمعتزلة وغيرهم، فإنّهم في وادي الضلالة يهيمون وفي تيه الحيرة يتيهون، فإنّهم يظنّون بأولياء الله ظنّ السّوء عليهم دائرة السّوء.

ثمّ إنّ المشايخ من سننهم [53/a] السّنيّة مداومة الذّكر في آناء الليل وأطراف النهار عاملين بما قال تعالى: ﴿اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا • وَسَبِّحُوهُ بُكْرَةً وَأَصِيلًا﴾³⁶⁷ وبما أخرجه أبو داود عن أنس رضي الله عنه أنه قال: قال رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلم: "لأنّ

364 زاد في س: "البصري".

365 زاد في س: العباد، فإذا حوت ما في الكلامية لوجدت أكثر الفرق الضّالة.

366 التنبيه والرد ج: ١ س: ١٣

367 سورة الأحزاب، ٤١-٤٢/٣٣.

أقعد مع قوم يذكرون الله من صلوة الغد³⁶⁸ حتى تطلع الشمس أحبّ إليّ من أن أعتق أربعة من ولد اسمعيل، ولأن أقعد مع قوم يذكرون الله من صلوة العصر إلى أن تغرب الشمس أحبّ إليّ من أن أعتق أربعة من ولد اسمعيل³⁶⁹ كذا في الجامع الصغير للإمام السيوطي.

ثم إنَّ طريقتهم عبارة عن تهذيب النفس وإخلاص النيّة بعد التمسك بالكتاب والسنة، أما ترى أنّهم يلازمون العمل بالسنة، فلا يتركون الاعتكاف ويستأكون عند الوضوء والصلوة ويصومون أيام البيض والاثنين والخميس ويدومون على صلاة الإشراق والضحي ويكثرون سائر النوافل كصلاة الأوابين والتّهجد والاستخارة والحاجة وغيرها، ويدومون على ذكر الله بالعشي والإبكار ويرسلون طرف عماتهم ويسمونه رسالة [53/b] وسنة وعذبة، كما قال في محزن الفقه والجمع وغيرها من المتون: إرسال طرف العمامة قدر شبر أو شبرين سنة محبوبة.

قال الشيخ علي السمرقندي في تفسير قوله تعالى: ﴿أَنِّي مُّمَدِّكُمْ بِأَلْفٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُرْدَفِينَ﴾³⁷⁰ نزلت حين نزل جبرائيل عليه السلام في خمسمائة ملك عن الميمنة³⁷¹ وفيها أبو بكر رضي الله عنه وميكائيل عليه السلام في خمسمائة ملك عن الميسرة وفيها علي بن أبي طالب رضي الله عنه في صور الرجال عليهم ثياب بيض وعمائم بيض قد أرخوا أطرافهم بين أكتافهم.

368 في س: الغداة.

369 شعب الإيمان ج: ١ س: ٤٠٩

370 سورة الأَنْفَال، ٩/٨.

371 في س: للميمنة.

ثمّ كان النبيّ عليه السّلام سدل³⁷² طرف عمامته بين كتفيه وكذلك عليّ كرم الله وجهه، ومن ثمّة صار من شعار أهل السنّة، فمن عاب أو طعن في عذبة العمامة فقد كفر حيث عاب في سنّة رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلم والملائكة عليهم السّلام، ومن تركها فقد تربع في البدعة والضلالة، انتهى قول الشيخ السمرقندي.

وإنّما جعل الصّوفيّة تلك العذبة في يسارهم الذي هو جانب القلب ليندفع [54/a] بشرفه الخواطر عن قلوبهم في الصلاة حتى تكون الصلاة بحضور القلب، ثم يجعلونه بعد الصلاة على رؤوسهم إكراما له ويخرجون غايته قدر الأصابع³⁷³ لما قال عليه السّلام: "إنّ الله لا يحبّ العمائم الصّماء."

وروي أنّ النبيّ عليه السّلام كان يجعل تلك العذبة إلى جانب يساره حين ينزل عليه الوحي ليعلم القوم به أنّه زمان نزول الوحي.

ومن سنن³⁷⁴ سننهم السنّية السنّية البيعة التي وقعت عن النبيّ عليه السّلام في مواضع متعدّدة لكنها داخلة تحت قسمين:

الأوّل منها بيعة السّمع والطّاعة وهي بيعة الرضوان كما صرّح بها المفسّرون في تفسير قوله تعالى: ﴿لَقَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ يُبَايِعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ﴾³⁷⁵ وهذه البيعة كانت على الجهاد الأصغر.

372 في س: يسدل.

373 في س: الإصبع.

374 في س: سين.

375 سورة الفتح، ١٨/٤٨.

والثاني منهما بيعة التَّقَرُّبِ والتقوى والإنابة وهي بيعة النسوان كما صرَّح به في سورة الممتحنة حيث قال: ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا جَاءَكَ الْمُؤْمِنَاتُ يُبَايِعْنَكَ عَلَىٰ أَنْ لَا يُشْرِكْنَ بِاللَّهِ [54/b] شَيْئًا وَلَا يَسْرِقْنَ وَلَا يَزْنِينَ وَلَا يَعْتُلْنَ وَلَا دُهْنَ وَلَا يَأْتِينَ بَبْهَتَانٍ يَفْتَرِينَهُ بَيْنَ أَيْدِيهِنَّ وَأَرْجُلِهِنَّ وَلَا يَعْصِيَنَّ فِي مَعْرُوفٍ فَبَايِعْنَهُنَّ وَاسْتَغْفِرْ لَهُنَّ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾³⁷⁶ قال مقاتل: نزلت يوم فتح مكة فبايع رسول الله صَلَّى اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الرِّجَالُ فَمَا³⁷⁷ فِيهَا عَلَى الصِّفَاءِ وَبَايَعَ عَمْرُ بْنُ رَضِيٍّ اللَّهُ عَنْهُ التَّسَاءُ تَحْتَهَا نِيَابَةٌ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.

وروى مسلم والبخاري عن عبادة بن صامت قال: "كنا عند رسول الله صَلَّى اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فقال لنا: بايعوني على أن لا تشركوا بالله ولا تسرقوا ولا تزنوا، فقرأ ما في آية المؤمنات إلى آخرها"³⁷⁸.

وهذه البيعة كانت على الجهاد الأكبر وهي مجاهدة النفس والهوى وملازمة الإنابة والاستغفار كما أخرج الديلمي والخطيب والسيوطي عن جابر قال عليه السَّلام: "قدمتم من خير مقدم قدمتم من الجهاد الأصغر إلى الجهاد الأكبر وهو مجاهدة العبد هو"³⁷⁹.

وقال عليه السَّلام: [55/a] "المجاهد من جاهد نفسه وهو"³⁸⁰.

يا أيها الأخ المنصف إن هذه طريقتهم الوسطى التي أسَّس اللهُ بِنَاءَهَا عَلَى التَّقْوَى وَمَحْتَتَهُمُ الْبَيْضَاءُ الَّتِي جَعَلَ اللهُ لَيْلَهَا كَنَهَارَهَا.

376 سورة الممتحنة، ١٢/٦٠.

377 في س: بما.

378 الجامع الصحيح المختصر ج: ٦، س: ٢٤٩٠

379 كنز العمال في سنن الأقوال والأفعال ج: ٤، س: ٧٤٤، ٩٣٠

380 الجامع الصحيح سنن الترمذي ج: ٤، س: ١٦٥

وأما ما نقل عن بعض المشايخ من الكلمات القدسيّة التي دهشت بها القلوب القاسية وضاعت منها الصّدور المغلقة، فهي على أنواع:

منها ما وقع عند الانجذاب إلى حضرة الجناب على ما أشار إليه سيّد الأنبياء وسيّد المرسلين جذبة من جذبات الرّحمن توازي عمل الثقلين، فإنّ عقولهم وقتئذ متلاشية في أنوار الشئون الإلهية فلا يكتب³⁸¹ ما يقولون،

ومنها ما وقع عند ترتيب التّأليفات ورعاية القوافي ونظم الكلمات فيكون فهم المراد منها موقوفا على تحقيق اصطلاحاتهم وتدقيق مفاهيم عماراتهم.

حكى أنّ طالباً للعلم كان يعرب "استغفر الله العظيم" ويقول استغفر: فعل فاعله أنا، ومفعوله: الله، فسمعه فقيه غافل عن الاصطلاحات النحوية فحكم [55/b] بكفر ذلك الطالب ووجوب قتله، فأخذه بعنف يجرّه وهو يقول: جلّ جلال الله عن أن يكون مفعولا، وكان الطالب يقول: إنّ علماء هذا الفنّ يقولون كما أقول، فقال الفقيه: كلّهم قد كفروا، فاستفتوا عن ذلك فأفتى شيخ الإسلام في زمانهم أنّ الفقيه المذكور قد كفر بإكفار الجمهور ووجب تجديد الإيمان والنكاح، لأنّ إكفار المسلمين كفر.

فإنّي رأيت بعض الطّعّانين يظنّون أنّهم يعرفون اصطلاحات المشايخ ولكنّهم إنّما يظنّون طنونا، شعر:

بالظنّ والتخمين يدرك علمنا وقد بلغت فيه القلوب التراقيا

³⁸¹ زاد في س: عليهما.

ومنها إخبارهم عن بعض المغيّبات وظهوره على ما أخبره، فإنما يكون ذلك الإخبار بنور الإلهام الإلهي المقتبس من نور³⁸² الوحي النبويّ، لأنّ المغيّبات لا يعلمها أحد من عند نفسه إلّا بإعلام الله.

وكان عيسى يخبر عن الغيب وكان نبينا يعلم بعض المغيّبات بإعلام الله ووحيه ولا يخفى أنّ الكرامات مقتبسة من المعجزات [56/a] ولا يبعد أن يلهم عبده أمراً من الأمور الغيبية.

وربّما يعلم بعض الصّالحاء بعض الأمور الخفية بالرؤيا الصّالحة فيظهر مثل فلق الصّبح، ولهذا قال ابن الملك في شرح قوله "الرؤيا الحسنة جزء من النبوة" من حيث أنّ فيها إخباراً عن الغيب.

وقال البيضاوي وغيره في تفسير قوله تعالى: ﴿جَاعِلِ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا﴾³⁸³ أي بين الله وبين أنبيائه والصّالحين من عباده يبلغون إليهم رسالته تعالى بالوحي والإلهام والرؤيا الصّادقة.

وعن جابر أنّه قال: قال النبيّ عليه السّلام: "ما منكم من أحدٍ إلّا أراه الله في منامه ما سيصّيه"³⁸⁴ فذكره من ذكره ونسيه من نسيه³⁸⁵.

وقد وقع لي واقعة حين مرض عندي أحبّ الأحبّاء الحاج رمضان وكان في غاية الضّعف حتى آيست نفسه عن حياته فقال لي باكياً: لا أكره الموت ولكن احترق كبدي

382 زاد في س: الإلهام الإلهي.

383 سورة فاطر، ١/٣٥.

384 لم أعتز على هذا الحديث.

385 في س: "ونسبه من نسيه".

باشتياق إيتائي، [56/b] ففقت من عنده متضرعاً إلى الله فصلّيت ركعتين للاستخارة فتوجهت إلى عالم الغيب والشهادة فرأيت بين النوم واليقظة أنّ الشّمس مالت إلى جانب الغرب كأنّه كان وقت العصر فقال لي شخص مهيب: إنّ شمس عمره هكذا فحاسب ما مضى من عمره وما بقي، فخرجت إليه بالبشارة وقلت: كم مضى من عمرك؟ قال: مضى قريب من ستّين سنة، قلت: رأيت كذا وكذا وأيقنت أنّ لك بقيّة من عمرك قريبة إلى عشرين، فاصرفه إن شاء الله تعالى في عبادته، فقوي قلبه وصحّ عن مرضه بعد يومين وقال لي: جعلت من مالي وقفاً كذا وجعلت لك منها كلّ يوم عشرين درهماً فسكت وتمنّى منّي القبول فقبلت. فإنّه الآن يتمّتع في روضة الحياة وما زال يرسل إليّ الوظيفة³⁸⁶ المذكورة تقبّل الله، وكان الآن من ذلك الزمان قريباً إلى عشرة سنين. ربّنا توفّنا مسلمين [57/a] وألحقنا بالصّالحين.

ومنها ما وقع لهم عند الشهود من تجليات وحدت الوجود، فإنّهم يشاهدون نوراً محيطاً بالكائنات وسراً سارياً في جميع الموجودات، شعر:

إذا لم تروا الهلال فسلموا لأناس رأوه بالأبصار

فإنّه نور لاهوتيّ أو سرّ جبروتيّ كما أنّ النّار سار في كلّ حار ناسوتيّ وكما أنّ الماء جار في أجزاء كلّ حيّ حيوانيّ أو معدنيّ أو نباتيّ فإنّهم لا يقدرّون ستر ما يشاهدون ولا يتمكّنهم كتم ما علموه وأن³⁸⁷ يرى ظاهر ذلك مخالفاً للعقل، وإنّما يكون باطنه موافقاً لرضاء خالق العقل كما في قصّة خضر عليه السّلام مع موسى عليه السّلام.

ومنها ما استنبطوه من أسرار الكتاب والسّنة على ما قال أبو بكر الصّدّيق رضي الله عنه أنّ لكلّ كتاب سرّاً وسرّ القرآن في المقطعات.

386 في س: الوظيفة.

387 في س: سرّ ما شاهدوه ولا يتمكّنهم كتم ما علموه وإن.

وروى البخاري عن أبي هريرة رضي الله تعالى عنه رئيس صوفيّة أهل الصّفّة:
[57/b] "حفظت عن رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلم وعائين أمّا أحدهما فبثّته إليكم
وأما الآخر فلو بثّته لقطع منّي هذا البلعوم"³⁸⁸، وكان رضي الله تعالى عنه يقوله ويشير إلى
عنقه.

وعن سيّد هذه الطريقة عليّ بن أبي طالب كرّم الله وجهه ورضي الله تعالى عنه قال:
"لو قلت لكم ما سمعت عن رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلم لقلتم كذبت على رسول
الله صلّى الله تعالى عليه وسلم"³⁸⁹.

ولا يخفى أنّ كثيراً من الأحاديث يجب كتمانها كما قال زين العرب في شرح قوله "يا
معاذ! وحقّ العباد على الله أن لا يعذب من لا يشرك به شيئاً، قال معاذ: أفلا أبشّر به الناس
يا رسول الله؟ قال عليه الصلاة والسّلام: لا، فيتكلوا."³⁹⁰ وكذا الحديث في صحيح
البخاري.

وقال زين العرب: في الحديث دليل على جواز تخصيص العالم للعلم قوماً دون قوم
كراهة عدم فهمهم ولو لم يكن كذلك لما أخبره [58/a] النبيّ عليه السّلام معاذاً ولما³⁹¹
رواه معاذ، انتهى قول زين العرب. وفي البخاري باب تخصيص العالم للعلم قوماً دون قوم.

وعن عليّ رضي الله عنه قال: حدّثوا الناس بما يعرفونه، أتجنّبون أن يكذب الله
ورسوله؟ فإذا عرفت هذا فاعلم أنّ السرّ لا بدّ أن يخفى ولا يبدى وكلام العشاق يطوى ولا
يروى، أعادنا الله من إنكار أوليائه ووقفنا للإقرار بأحبّاته.

388 الجامع الصحيح المختصر ج: ١، س: ٥٦

389 لم أعتز على هذا الحديث.

390 الجامع الصحيح المختصر ج: ٣، س: ١٠٤٩

391 في س: وكما.

والحاصل أنّ السّادة الصّوفيّة أشدّ الأمتة إتياناً³⁹² بالسّنة، فمن طعن فيهم فقد خرق الإجماع وخالف قول رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم مع كونه واجب الإتيان، فهم لا يزالون يكونون مخازن الأسرار والحكمة ومطالع الأنوار إلى يوم القيمة، كما قال الشيخ ابن عيسى في جفره: سيأتي زمان لم يرقبه³⁹³ العلماء العاملون وهو بعد الألف إلاّ في المشايخ الخلوتيّة، فهم لا يزالون يجاهدون [58/b] في العلم والعمل ويؤلّفون كتباً ورسائل إلى مأتي سنة بعد الألف.

يقول الفقير: أرجوا أن تكون³⁹⁴ هذه الرّسالة ممّا يصدّق قول الشيخ.

الحمد لله على الإتمام وعلى رسوله أفضل الصلاة والسّلام وعلى آله العظام وأصحابه الكرام إلى قيام السّاعة وساعة القيام. وقع الإتمام في وقت العصر من الجمعة الأخيرة من جمادى الآخر³⁹⁵ من شهر سنة أربع وثلثين وألف³⁹⁶. قد استراح القلم عن يد العبد الضعيف في يوم اثني وعشرين من شهر ربيع الآخر لسنة اثنا وثمانون ومائة وألف من هجرة من له العزّ والشرف. تمت

قد وقع الفراغ من تحرير

هذه النسخة الشريفة لسنة

سبع وستين ومائتين وألف من

هجرة من له العزّ والشرف.

392 في س: إتياناً.

393 في س: لم يُر فيه.

394 في س: يكون.

395 في س: جمادى الآخرة.

396 زاد في س: "حرره الفقير ثمانين ومائة وألف".

الفهرست العام

فهرست الآيات:

وَمَا أُنْسَانِيهِ إِلَّا الشَّيْطَانُ ص: ١

تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا ص: ٢

فَاذْكُرُونِي أَذْكَرْكُمْ ص: ٣

الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ ص: ٣

فَإِذَا قَضَيْتُمُ الصَّلَاةَ ص: ٤

فَاذْكُرُوا اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِكُمْ ص: ٤

قَالَ آيَتِكَ أَلَّا تُكَلِّمَ النَّاسَ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ إِلَّا رَمْزًا ص: ٥

وَاذْكُرْ رَبَّكَ كَثِيرًا ص: ٥

وَسَبِّحْ بِالْعَشِيِّ وَالْإِبْكَارِ ص: ٥

آيَتِكَ أَلَّا تُكَلِّمَ النَّاسَ ص: ٥

إِذَا لَقِيتُمْ فِئَةً فَاثْبُتُوا وَاذْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ص: ٥

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا اللَّهَ ص: ٥

ذِكْرًا كَثِيرًا ص: ٥

وَسَبِّحُوهُ بُكْرَةً وَأَصِيلًا ص: ٦

اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا ص: ٦

فَاعْلَمْ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ ص: ٦

رِجَالٌ لَا تُلْهِيهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ ص: ٧

وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ ص: ٨

قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ ص: ١٠

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا • وَسَبِّحُوهُ بُكْرَةً وَأَصِيلًا ص: ١٠

وَسَبِّحْ بِالْعَشِيِّ وَالْإِبْكَارِ ص: ١١

وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ ص: ١٢

اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا ص: ١٣

فَاعْلَمْ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ ص: ١٦

فَاذْكُرُونِي أَذْكَرُكُمْ ص: ٢٦

فَوَيْلٌ لِلْقَاسِيَةِ قُلُوبُهُمْ مِنْ ذِكْرِ اللَّهِ ص: ٢٩

إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَأَوَّاهٌ حَلِيمٌ ص: ٣٦

سَبِّحْ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى ص: ٤٠

إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَأَوَّاهٌ حَلِيمٌ ص: ٤٠

إِذْ نَادَى رَبَّهُ نِدَاءً خَفِيًّا ص: ٤٠

وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُدَ مِنَّا فَضْلًا ص: ٤١

يَا جِبَالُ أَوِّبِي مَعَهُ وَالطَّيْرَ ص: ٤١

يَزِيدُ فِي الْخَلْقِ مَا يَشَاءُ ص: ٤١

وَإِنْ تَجَهَّرَ بِالْقَوْلِ فَإِنَّهُ يَعْلَمُ السِّرَّ وَأَخْفَى ص: ٤٢

اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا ص: ٤٢

وَإِنْ تَجَهَّرَ بِالْقَوْلِ فَإِنَّهُ يَعْلَمُ السِّرَّ وَأَخْفَى ص: ٤٤

وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ ● وَادْكُرْ رَبَّكَ فِي نَفْسِكَ تَضَرُّعًا
وَخِيفَةً وَدُونَ الْجَهْرِ مِنَ الْقَوْلِ بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ وَلَا تَكُنْ مِنَ الْغَافِلِينَ ص: ٤٦

وَادْكُرْ رَبَّكَ فِي نَفْسِكَ تَضَرُّعًا وَخِيفَةً وَدُونَ الْجَهْرِ ص: ٤٧

وَلَا تَكُنْ مِنَ الْغَافِلِينَ ص: ٤٧

وَلَا تَجَهَّرْ بِصَلَاتِكَ وَلَا تُخَافِتْ بِهَا وَابْتَغِ بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيلًا ص: ٤٧

إِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ ص: ٤٨

ادْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَخِيفَةً إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ ص: ٤٨

إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ ص: ٤٩

إِذْ نَادَى رَبَّهُ نِدَاءً خَفِيًّا ص: ٤٩

الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ ص: ٥٢

فَاذْكُرُوا اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِكُمْ ص: ٥٤

اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا ص: ٥٥

فَلَمَّا تَجَلَّىٰ رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَخَرَّ مُوسَىٰ صَعِقًا ص: ٥٥

سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمَنُ وُدًّا ص: ٦٠

ادْعُ إِلَىٰ سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ ص: ٦١

فِي شُعْلِ فَاكِهِونَ ص: ٦٢

وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ ص: ٦٤

مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا ص: ٦٥

إِنَّمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهُوٌ ص: ٦٥

إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ ص: ٦٦

وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ ص: ٦٦

إِنَّ لَدَيْنَا أَنْكَالًا وَحَجِيمًا • وَطَعَامًا ذَا غُصَّةٍ وَعَذَابًا أَلِيمًا ص: ٧١

وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا ص: ٧٣

وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ ص: ٧٦

لَهُمُ الْبُشْرَى فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا ص: ٧٦

فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَ ص: ٧٩

وَإِنْ تُبْذُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخَفُّوهُ يُحَاسِبِكُمْ بِهِ اللَّهُ ص: ٨٠

اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا • وَسَبِّحُوهُ بُكْرَةً وَأَصِيلًا ص: ٨١

أَنِّي مُمِدُّكُمْ بِالْفِ مِنْ الْمَلَائِكَةِ مُرَدِّينَ ص: ٨٢

لَقَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ يُبَايِعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ ص: ٨٣
يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا جَاءَكَ الْمُؤْمِنَاتُ يُبَايِعْنَكَ عَلَى أَنْ لَا يُشْرِكْنَ بِاللَّهِ شَيْئًا وَلَا يَسْرِقْنَ وَلَا يَزْنِينَ
وَلَا يَقْتُلْنَ أَوْلَادَهُنَّ وَلَا يَأْتِينَ بِبُهْتَانٍ يَفْتَرِينَهُ بَيْنَ أَيْدِيهِنَّ وَأَرْجُلِهِنَّ وَلَا يَعْصِيَنَّكَ فِي مَعْرُوفٍ

فَبَايِعْهُنَّ وَاسْتَغْفِرْ لَهُنَّ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ص: ٨٤

جَاعِلِ الْمَلَائِكَةَ رُسُلًا ص: ٨٦

١. وقال الإمام جلال الدين السيوطي في تفسير المشهور بالدّر المنتور: قال مجاهد رضي الله عنه قال رسول الله صَلَّى اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "لا يكون العبد من الذاكرين الله كثيرا حتى يذكره قائما وقاعدا ومضطجعا وفي جميع الأحوال" (ص: ٤)
٢. وقال الإمام السيوطي في تفسير الآية: أخرج ابن جرير وأبو نعيم وابن أبي حاتم وابن المنذر عن محمد بن كعب القرظي أنه قال: قال رسول الله صَلَّى اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "لو رخص الله لأحد في ترك الذكر لرخص لركنك لركنك حيث قال تعالى: ﴿إِنَّمَا أَلَمْتُكَ أَلَّا تُكَلِّمَ النَّاسَ﴾ ثم قال: ﴿وَأَذْكُرْ رَبَّكَ كَثِيرًا﴾، ولو رخص لأحد في ترك الذكر لرخص للذين يقاتلون في سبيل الله حين القتال حيث قال تعالى: ﴿إِذَا لَقِيتُمْ فِئَةً فَاثْبُتُوا وَاذْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾ (ص: ٥)
٣. وأخرج الديلمي وأبو نعيم عن عائشة رضي الله تعالى عنها قالت: قال عليه السلام: "من أحب شيئا أكثر ذكره. (ص: ٦)
٤. أخرجه الإمام أبو شجاع الديلمي في مسند الفردوس عن معاذ بن جبل رضي الله تعالى عنه قال: قال رسول الله صَلَّى اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "يا أيها الناس أذكروا الله على كل حال، فإنه ليس من عمل أحب إلى الله تعالى ولا أنجح من عذاب الله في الدنيا والآخرة من ذكر الله (ص: ٧)
٥. وأخرج أيضا عن عليّ كرم الله وجهه قال: قال عليه السلام: "أشدُّ الأعمالِ ذكرُ اللهِ على كلِّ حال (ص: ٧)
٦. أخرجه الطبراني في الكبير وأبو نعيم في الحلية عن عائشة رضي الله عنها قالت قال عليه السلام: "ما من ساعة تمرّ بابن آدم لم يذكر الله فيها إلاّ خسرها يوم القيامة (ص: ٧)

٧. وكما أخرجه أبو داود عن أبي هريرة رضي الله عنه قال: من اضطجع مضطجعا لم يذكر الله فيه كان عليه ترة يوم القيمة ومن قعد مقعدا لم يذكر الله فيه كان عليه ترة يوم القيمة (ص: ٨)

٨. وأخرج ابن راهويه عن الزهري في تفسير قوله تعالى: ﴿وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ﴾ أنه قال: سمعت رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم يقول: "ما صيد صيد ولا عضدت عصاة ولا قطعت وشيجة إلا بانقطاع التسييح (ص: ٨)

٩. وعن أنس رضي الله عنه مرفوعا قال: قال النبي عليه السلام: "آجال البهائم وحشايش الأرض في التسييح فإذا انقطعت تسييحها قبضت أرواحها (ص: ٨)

١٠. وروى الدبلي عن أنس رضي الله عنه قال: قال عليه السلام: "أوحى الله إلى موسى أن في أمة محمد رجالا لا يقومون على كل شرف ولا واد إلا ينادون بشهادة أن لا إله إلا الله، جزاهم الله جزاء الأنبياء (ص: ٩)

١١. قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "كلمة السواء لا إله إلا الله (ص: ١٠)

١٢. روي عن علي كرم الله وجهه قال: سمعت سيّد الخلائق صلى الله عليه وسلم، سمعت سيّد الملائكة يقول: "ما نزلت على الأنبياء كلمة أجلّ من لا إله إلا الله، فإن الله تعالى أمر جميع الأنبياء بأن يدعوا أممهم إلى هذه الكلمة التي بها قامت السموات والأرض وهي كلمة الإخلاص وكلمة الإسلام وكلمة التقوى وكلمة النور وكلمة النجاة وكلمة الرحمة وكلمة الله العليا، من قالها مخلصا غفرت له ذنوبه وإن كانت مثل زبد البحر (ص: ١٠)

١٣. أنا عند رسول الله عليه السلام قال: ارفعوا أيديكم فقولوا لا إله إلا الله، فقلنا، فقال صلى الله تعالى عليه وسلم: "اللهم إنك بعثني بهذه الكلمة وأمرني بها ووعدتني

عليها الجنة، إنك لا تخلف الميعاد ثم قال صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "أَبَشَرُوا فَإِنَّ اللَّهَ قَدْ غَفَرَ لَكُمْ. (ص: ١٠)

١٤. أخرجه الترمذي في سننه وابن حبان في صحيحه والحاكم في مستدركه عن جابر وأخرجه أيضا ابن ماجه والنسائي عن أنس رضي الله عنه أهما قالا: قال رسول الله صَلَّى اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "أَفْضَلُ الذِّكْرِ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَفْضَلُ الدُّعَاءِ الْحَمْدُ لِلَّهِ (ص: ١٠)

١٥. أخرجه الطبراني عن ابن عمر رضي الله عنه قال: قال النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "مَا مِنْ ذَكَرٍ أَفْضَلَ مِنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ" (ص: ١٢)

١٦. وكما رواه الإمام أبو الليث عن عمر ومولى عبد المطلب بن حنطب رضي الله عنه عن النبي عليه السلام قال: "أَفْضَلُ مَا قَلْتُهُ أَنَا وَالتَّبِيُّونَ مِنْ قَبْلِي لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ (ص: ١٢)

١٧. وكما أخرجه البيهقي في الأسماء والصفات عن يحيى بن طلحة أنه رآه عمر رضي الله عنه حزينا فقال له: مالك يا ابن طلحة؟ قال: سمعت رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يقول: "إِنِّي أَعْلَمُ كَلِمَةً لَا يَقُولُهَا عَبْدٌ عِنْدَ مَوْتِهِ إِلَّا نَفَسَ اللَّهُ عَنْهُ كَرْبَتَهُ وَأَشْرَقَ لَوْنُهُ وَرَأَى مَا يَسْرُهُ" وما منعي من أن أسأله عنها إلا القدرة حتى فات عليه السلام فقال عمر رضي الله عنه: "أنا أعلمها، قال: ما هي؟ قال: "لا أعلم كلمة أعظم مما أمر بها عمه، فهي كلمة لا إله إلا الله، فهي والله هي (ص: ١٣)

١٨. وكما أخرج الإمام أبو الشجاع الديلمي في مسند الفردوس عن ابن مسعود رضي الله عنه قال: سمعت رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يقول لمعاذ بن جبل رضي الله عنه: "يا معاذ ما لك لا تأتينا كل غداة قال: إني لأسبح كل غداة سبعة آلاف تسبيحة قبل أن آتيك يا رسول الله. قال صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أفلا أعلمك سبع كلمات هي أخف عليك وأثقل في الميزان ولا تحصيها الملائكة ولا أهل الأرض، قال: بلى يا رسول الله، قال: قل لا إله إلا الله عدد رضاه، لا إله إلا الله زنة عرشه، لا إله

إلا الله عدد ملائكته، لا إله إلا الله عدد خلقه، لا إله إلا الله ملائ سماءه، لا إله إلا الله
ملاً أرضه، لا إله إلا الله ملاً ما بينهما (ص: ١٣)

١٩. ما أخرجه البخاري في تاريخه وابن عدي في الكامل عن أبي هريرة رضي الله تعالى
عنه قال: قال النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "أكثر من شهادة لا إله إلا الله قبل أن يحال
بينكم وبينها، ولقنوا أمواتكم (ص: ١٤)

٢٠. أخرجه الإمام أحمد في مسنده والإمام الديلمي في مسند الفردوس عن أبي هريرة
وعن ابن عباس رضي الله عنهما قال: قال رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:
"جددوا إيمانكم فأكثروا من ذكر لا إله إلا الله (ص: ١٤)

٢١. وما أخرجه الطبراني عن أبي هريرة قال: قال عليه السلام: "من أكثر ذكر الله فقد
أمن من النفاق (ص: ١٤)

٢٢. وما رواه الديلمي عن عائشة رضي الله عنها قالت: قال عليه السلام: "من أكثر
ذكر الله أحبه (ص: ١٤)

٢٣. أخرجه أبو يعلى في مسنده عن أبي بكر الصديق رضي الله عنه قال: قال صَلَّى اللهُ
تعالى عليه وسلم: "عليكم بلا إله إلا الله والاستغفار فأكثروا منها، فإن إبليس يقول:
أهلكتم الناس بالذنوب وأهلكوني بلا إله إلا الله والاستغفار (ص: ١٤)

٢٤. روي الترمذي عن عبد الله بن عمرو بن العاص: "التسبيح نصف الميزان والحمد لله
يملاً والتكبير ليس دون الله حجاب (ص: ١٥)

٢٥. فكما أخرجه الإمام الديلمي عن ابن عباس رضي الله عنهما أنه قال: قال صَلَّى اللهُ
عليه وسلم: "ألا أنبئكم بفضائل القرآن وفوائده، توحيد الله في كتابه في ستة وثلاثين
موضعا قالوا: بلى يا رسول الله، قال: لا إله إلا الله، من قالها مرة واحدة في دهره
مخلصا بما غفر الله له ما تقدم من ذنبه وما تأخر وما أستر وما أعلن وما أبدى وما
أخفى (ص: ١٧)

٢٦. وكما أخرجه الموصلي في سننه وأبو نعيم الاصفهاني عن أبي سعيد الخدري رضي
الله عنه أنه قال: قال عليه الصلاة والسلام: "قال موسى عليه السلام: يا رب علمني

شيئا أذكرك وأدعك به، قال تعالى: قل لا إله إلا الله، قال موسى: "لا إله إلا أنت" كلّ عبادك يقولونه، وإنما أريد ذكرا تخصني به، قال: يا موسى لو أنّ السموات السبع وعامهنّ غيري والأرضين السبع وُضعن في كفة و لا إله إلا الله في كفة أخرى لمالت بهن كلمة لا إله إلا الله." (ص: ١٧)

٢٧. وكما أخرجه ابن أبي الدنيا في المخير والبيهقي في شعب الإيمان عن أبي هريرة رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلّى الله عليه وسلم: "حضر ملك الموت رجلا فشقّ أعضائه فلم يجد فيها خيرا، ثم شقّ قلبه فلم يجد فيه خيرا، ففكّ لحييه فوجد في طرف لسانه لاصقا بحنكه يقول: لا إله إلا الله فغفر الله له بكلمة الإخلاص (ص: ١٧)"

٢٨. أخرجه البيهقي عن الحسن رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلّى الله عليه وسلم: "من قال لا إله إلا الله طلست ما في صحيفته من السيئات حتى يعود إلى مثلها (ص: ١٨)"

٢٩. وكما أخرجه الطبراني في الكبير وابن حبان في سننه عن أبي الدرداء رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلّى الله عليه وسلم: "ليس من عبد يقول لا إله إلا الله مائة مرّة إلا بعثه الله يوم القيمة ووجهه كالقمر ليلة البدر، ولم يرفع لأحد يوم القيمة عمل أفضل من عمله إلا من قال مثل ذلك أو زاد عليه (ص: ١٨)"

٣٠. أخرجه أحمد وأبو داود والطبراني والحاكم والبيهقي عن معاذ بن جبل رضي الله عنه: "من كان آخر نفسه لا إله إلا الله دخل الجنة (ص: ١٨)"

٣١. وكما أخرجه الطبراني عن أبي الدرداء رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلّى الله عليه وسلم: "من قال حين يصبح لا إله إلا الله والله أكبر أعتق رقبتة عن النار (ص: ١٨)"

٣٢. وكما أخرجه الإمام أحمد والطبراني عن سهيل بن بيضاء قال: "بيننا نحن في سفر مع رسول الله صلّى الله عليه وسلم وأنا رديفه قال: "يا سهيل! ورفع صوته عليه السّلام

فاجتمع الناس فقال صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إنه من شهد أن لا إله إلا الله وجب له الجنة (ص: ١٨)

٣٣. أخرجه مسلم والترمذي عن عبادة بن الصامت رضي الله عنه: "من شهد أن لا إله إلا الله حرّم الله عليه النار (ص: ١٩)

٣٤. أخرجه الإمام أبو شجاع الديلمي عن أبي أيوب الأنصاري قال: قال صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "لا يدخل النار أحد يقول لا إله إلا الله (ص: ١٩)

٣٥. وكما أخرجه الإمام الديلمي في مسنده عن ابن مسعود وابن عمر قالوا: قال صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "من قال لا إله إلا الله لم تضرّ خطيئته كما لو أشرك بالله لمن تنفعه حسنته (ص: ١٩)

٣٦. أخرجه الإمام الديلمي في مسنده عن أبي هريرة رضي الله عنه وابن عباس رضي الله عنهما قالوا: قال رسول الله صَلَّى اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "ثمن الجنة لا إله إلا الله وثمان النعمة الحمد لله (ص: ١٩)

٣٧. وكما أخرجه أحمد والبخاري والبيهقي وابن مردويه عن معاذ بن جبل رضي الله عنه قال: قال رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "مفتاح الجنة لا إله إلا الله (ص: ١٩)

٣٨. أخرجه الطبراني عن زيد بن أرقم وأبي هريرة رضي الله عنهما قالوا: قال عليه السلام: "من قال لا إله إلا الله مخلصا دخل الجنة، وإخلاصك به أن يهجرك عمّا حرّم الله عليك (ص: ٢٠)

٣٩. أخرجه البخاري ومسلم في صحيحيهما والنسائي وابن ماجه والبيهقي عن عتبان بن مالك رضي الله عنه قال: قال رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "إن الله قد حرّم على النار من قال لا إله إلا الله يبتغي به وجه الله (ص: ٢٠)

٤٠. أخرجه ابن مردويه وابن النجار عن أنس رضي الله عنه قال: قال رسول الله صَلَّى اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "ليس شيء بينه وبين الله حجاب إلا قول لا إله إلا الله ودعاء الوالد لولده (ص: ٢٠)

٤١. أخرجه ابن مردويه عن أبي هريرة رضي الله عنه قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "ما قال عبد لا إله إلا الله مخلصا إلا فتحت له أبواب السماء حتى يفضى إلى العرش (ص: ٢٠)"

٤٢. أخرجه الإمام أبو الشجاع الديلمي عن أبي بكر الصديق رضي الله عنه أنه قال: قال عليه السلام: "تمسكوا بالعروة الوثقى وهي قول لا إله إلا الله (ص: ٢١)"

٤٣. أخرجه مسلم والبخاري عن أنس رضي الله عنه: "ليس فيمن شهد أن لا إله إلا الله يعني مالك من الدحشم قالوا: إنه يقول ذلك وما هي في قلبه. قال عليه الصلاة والسلام: لا يشهد أحد أنه لا إله إلا الله وأني رسول الله فيدخل النار (ص: ٢١)"

٤٤. أخرجه ابن مردويه عن عائشة رضي الله عنها قالت: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "شعار المؤمنين يوم يبعثون من قبورهم لا إله إلا الله وعلى الله فليتوكل المؤمنون (ص: ٢١)"

٤٥. وكما أخرجه أبو الشجاع الديلمي عن ابن عباس رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "لا إله إلا الله تدفع عن قائلها تسعة وتسعين بابا من البلاء، أدناها الهم (ص: ٢١)"

٤٦. أخرجه مسلم والبخاري رحمهما الله في صحيحهما وأبو داود والنسائي وابن ماجه والترمذي عن أبي هريرة رضي الله تعالى عنه: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "أمرت أن أقاتل الناس حتى يشهدوا أن لا إله إلا الله وأني رسول الله، فإذا قالوها عصموا مني دماءهم وأموالهم إلا بحقها، وحسابهم على الله." (ص: ٢٢)

٤٧. وكما أخرجه مسلم عن أسامة رضي الله عنه قال: قال رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "يا أسامة! أقتلته بعدما قال لا إله إلا الله؟" (ص: ٢٢)

٤٨. أخرجه الإمام الدَّيْلَمِي فِي مَسْنَدِهِ عَنْ أَنَسٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "مَنْ قَالَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللهُ وَمَدَّهَا هَدَمَتْ أَرْبَعَةَ آلَافٍ ذَنْبٍ عَنِ الْكِبَائِرِ." وَذَكَرَ الْحَدِيثَ الْإِمَامُ أَبُو اللَّيْثِ فِي التَّنْبِيهِ وَقَالَ: قِيلَ: "وَإِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ أَرْبَعَةَ آلَافٍ ذَنْبٍ يَا رَسُولَ اللهِ؟ قَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ: يَغْفِرُ لَهُ مِنْ ذَنْبِ أَهْلِهِ وَجِيرَانِهِ (ص: ٢٢)

٤٩. أخرجه الإمام أبو الشجاع الدَّيْلَمِي فِي مَسْنَدِهِ الْفَرْدُوسِ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنْ اللهُ تَعَالَى خَلَقَ مَلَكًا يَوْمَ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَأَمَرَهُ أَنْ يَقُولَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللهُ مَاذَا بِهَا صَوْتُهُ لَا يَقْطَعُهَا وَلَا تَنْفَسُ فِيهَا وَلَا يَتَمَهَا، فَإِذَا أَمَّهَا أَمَرَ اللهُ اسْرَافِيلَ بِنْفِخِ الصُّورِ وَقَامَتِ الْقِيَمَةُ. (ص: ٢٢)

٥٠. روي عن أبي الربيع اللقيط قال: لما سمعت قوله عليه الصلاة والسلام: "من قال سبعين ألف مرة لا إله إلا الله أحل الله الجنة ويجيره من النار وإن كان مستحقا للنار." (ص: ٢٣)

٥١. كما أخرجه الإمام أحمد بن حنبل والطبراني عن معاذ وأنس رضي الله تعالى عنهما قالوا: "إن رجلا سأل النبي عليه السلام فقال: أيّ المجاهدين أعظم أجرا يا رسول الله؟ قال: أكثرهم ذكراً، وقال: وأيّ المصلّين أعظم أجراً؟ قال عليه السلام: أكثرهم لله ذكراً، ثم قال في الصيام وغيرها، قال عليه السلام في كلّ منهما أكثرهم لله ذكراً. فقال أبو بكر لعمر رضي الله عنهما: يا أبا حفصة! ذهب الذاكرون بكلّ خير. فقال عليه الصلاة والسلام: أجل." (ص: ٢٤)

٥٢. أخرجه الترمذي عن ابن ظفر: "أن أمة لأبي الدرداء قالت له: من أيّ جنس أنت؟ قال: آدميّ مثلك، قالت: كيف تكون آدميا وقد أطعمتك السمّ أربعون مرّة فما ضرك، فقال: أما علمت أن الذّاكرين الله كثيرا لا يضرهم بشيء، وإني أذكر الله باسمه الأعظم، وهو باسم الله الذي لا يضرّ مع اسمه شيء في الأرض ولا في السماء وهو السميع العليم، فأعتقها لوجه الله (ص: ٢٤)

٥٣. أخرجه الإمام أحمد والترمذي حسّنه عن أنس رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلّى الله عليه وسلم: إذا مررتم برياض الجنّة فارتعوا. قالوا: ما رياض الجنّة يا رسول الله؟ قال صلّى الله تعالى عليه وسلم: حلق الذّكر (ص: ٢٤)

٥٤. أخرجه مسلم والبخاري وأحمد والنسائي عن أبي سعيد الخدري وعن معاوية قالا: "إن رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلم خرج على حلقة يذكرون الله فقال عليه السّلام: أتاني جبرائيل فأخبرني بياهي بكم الملائكة (ص: ٢٥)

٥٥. خرّجه الإمام أحمد بن حنبل في مسنده عن ثابت البستاني رضي الله عنه قال: قال عليه السّلام: "إن أهل الذّكر ليجلسون إلى ذكر الله وإنّ عليهم كأمثال الجبال وإنّهم ليقومون عن ذكر الله وليس عليهم منها شيء (ص: ٢٥)

٥٦. أخرجه الإمام أحمد ومسلم والترمذي وابن ماجه وابن أبي شيبة والبيهقي عن أبي هريرة وعن أبي سعيد أنّهما شهدا على رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلم أنه قال: "لا يقعد قوم يذكرون الله إلّا حففتهم الملائكة وغشيتهم الرحمة ونزلت عليهم السكينة وذكرهم الله فيمن عنده. (ص: ٢٥)

٥٧. أخرجه مسلم والبخاري في صحيحهما والبيهقي في الأسماء والصفات عن أبي هريرة رضي الله عنه أنه قال: قال رسول الله صلّى الله عليه وسلم: "إنّ لله ملائكة سيارة

فضلاء ينتعون مجالس الذكر، فإذا وجدوا قوما يذكرون الله تنادوا هلموا إلى حاجتكم فيحفوهم بأجنتهم إلى السماء، فإذا تفرقوا عرجوا إلى السموات فيسألهم ربهم، وهو أعلم بهم، من أين جئتم؟ فيقولون: جئنا من عند عبادك في الأرض يسبحونك ويكبرونك ويهللونك ويحمدونك، فيقول عز وجل: هل رأوني؟ فيقولون: لا، فيقول جل جلاله: كيف لو رأوني؟ فيقولون: لو رأوك كانوا أشد لك عبادة وأشد لك تمجيда وأكثر لك تهليلا وتسييحا، فيقول: فما يسألوني؟ فيقولون: يسألونك الجنة، فيقول: هل رأوها؟ فيقولون: لا، يا ربنا، فيقول: فكيف لو رأوها؟ فيقول: فما يتعوذون؟ فيقولون: ويتعوذون فيقول: وهل رأوها؟ فيقولون: لا، فيقول: فكيف لو رأوها؟ فيقولون: يستغفرونك، فيقول الله: أشهدكم أي قد غفرت لهم وأعطيتهم ما يسألوني وأجرتهم مما استجاروني، فيقولون: يا ربنا فيهم فلان عبد خطاء ليس منهم، إنما جاء لحاجة، فيقول الله: وله قد غفرت، هم القوم لا يشقى بهم جليسهم (ص: ٢٦)

٥٨. وكما أخرجه أحمد والبخاري وأبو يعلى والطبراني عن أنس رضي الله عنه والبيهقي عن عبد الله بن مغفل رضي الله عنهما أنهما قالوا: قال رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم: "ما من قوم اجتمعوا يذكرون الله إلا ناداهم مناد من السماء قوموا مغفورا لكم قد بدلت سيئاتكم حسنات، وما من قوم اجتمعوا في مجلس فتفرقوا ولم يذكروا الله إلا كان ذلك عليهم حسرة يوم القيمة (ص: ٢٦)

٥٩. أخرجه الطبراني عن عمرو بن عيينة وعن أبي الدرداء رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "ليبعثن الله أقواما يوم القيمة وجوههم التور على مناير اللؤلؤ ليسوا بأنبياء ولا شهداء، يغطهم الأنبياء والشهداء بمقعدهم وقربهم من الله، فقال أعرابي: يا رسول الله صفهم لنا نعرفهم، قال: هم المتحابون في الله جماع من

نوازل القبائل يجتمعون على ذكر الله ويذكرونه. " وكذا الحديث في الدرّ المنثور في تفسير قوله تعالى: ﴿فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ﴾. (ص: ٢٦)

٦٠. أخرجه الإمام أحمد والبخاري ومسلم والنسائي وابن ماجه والبيهقي في شعب الإيمان عن أبي هريرة رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "يقول الله تبارك وتعالى أنا عند طنّ عبدي بي، وأنا معه إذا ذكرني، فإن ذكرني في نفسه ذكرته في نفسي، وإن ذكرني في ملأ ذكرته في ملأ خير منهم، وإن تقرب إلي شبراً تقربت إليه ذراعاً، وإن تقرب إلي ذراعاً تقربت إليه باعاً وإن أتاني يمشي أتيته هرولة (ص: ٢٧)

٦١. خرّجه الديلمي في مسند الفردوس عن عائشة رضي الله عنها: "من أحبّ شيئاً أكثر من ذكره. (ص: ٢٧)

٦٢. أخرجه الطبراني عن أمّ أنس رضي الله عنها أنها قالت: "أوصني يا رسول الله، قال: حافظي على الفرائض وأكثر من ذكر الله، فإنك لا تأتيين الله بشيء أحبّ إليه من كثرة ذكره. (ص: ٢٧)

٦٣. أخرجه أحمد عن معاذ رضي الله عنه والترمذي والحاكم وصحّحه والبيهقي عن أبي الدرداء رضي الله تعالى عنهم قال: قال النبي صلى الله عليه وسلم: "ألا أنبئكم بخير أعمالكم وأزكاها عند مليككم وأرفعها في درجاتكم وخير لكم من أن تلقوا عدوكم فتضربوا أعناقهم ويضربوا أعناقكم؟ قالوا: بلى يا رسول الله، قال صلى الله تعالى عليه وسلم: ذكر الله تعالى. (ص: ٢٧)

٦٤. وكما أخرجه ابن أبي شيبة عن ابن عمر رضي الله عنهما قال: قال رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم: "ذكر الله بالغداة والعشي أعظم من حطم السيف في سبيل الله وإعطاء المال (ص: ٢٨)

٦٥. أخرجه ابن أبي الدنيا والبرّار وابن حبان والطبراني والبيهقي عن معاذ بن جبل رضي الله تعالى عنه قال: إن آخر كلام فارقت رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم أن قلت: "أي الأعمال أحبّ إلى الله تعالى؟ قال: أن تموت ولسانك رطب من ذكر الله (ص: ٢٨)

٦٦. أخرجه ابن عساكر عن عطاء ابن أبي مسلم مرسلًا، قال رضي الله عنه: قال صلى الله عليه وسلم: "أذكروا الله فإنّه عون لك على ما تطلب (ص: ٢٨)

٦٧. أخرجه ابن أبي الدنيا والبيهقي عن عبد الله بن عمر رضي الله تعالى عنهما قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "إنّ لكلّ شيء صقالة وصقالة القلوب ذكر الله، وما من شيء نجي من عذاب الله من ذكر الله، قالوا: ولا الجهاد في سبيل الله قال: ولا أن ضرب سيفه حتى ينقطع (ص: ٢٨)

٦٨. أخرجه ابن عدي في الكامل وابن السني وأبو نعيم في الطب والطبراني في الأوسط والكبير عن عائشة رضي الله عنها قالت: قال عليه السّلام: "أذنبوا طعامكم بذكر الله والصلاة ولا تناموا عليه فيقسوا قلوبكم، قال الله تعالى: فَوَيْلٌ لِلْقَاسِيَةِ قُلُوبُهُمْ مِنْ ذِكْرِ اللَّهِ (ص: ٢٩)

٦٩. أخرجه البزار والطبراني والبيهقي عن ابن عباس رضي الله عنهما قال: قال النبي عليه السلام: "من عجز منكم عن الليل أن يكابده ويخل بالمال أن ينفقه وجبن عن العدو أن يجاهده فليكثر ذكر الله (ص: ٢٩)

٧٠. أخرجه الطبراني عن أبي هريرة رضي الله عنه: "من أكثر ذكر الله برئ من النفاق (ص: ٢٩)

٧١. وكما أخرجه عبد الله بن أحمد عن الدرداء رضي الله عنه قال: قال النبي صلى الله عليه وسلم: "أذكر الله عند شجيرة وجهيرة ومديرة، وأذكر في سرائك وأذكر في ضرائك (ص: ٢٩)

٧٢. وكما أخرجه الإمام أحمد والترمذي وحسنه والحاكم وصححه والبيهقي عن عبد الله بن بشر أن رجلا قال يا رسول الله: إن شرائع الإسلام قد كثرت فأخبرني بشيء اتشبت به، قال عليه السلام: "لا يزال لسانك رطبا من ذكر الله (ص: ٣٠)

٧٣. أخرجه مسلم في صحيحه والترمذي في سننه عن أبي هريرة رضي الله تعالى عنه قال: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يسير في طريق مكة فمرّ على جبل يقال له جمدان، فقال: "سيروا هذا جمدان سبق المفردون، قالوا: وما المفردون يا رسول الله؟ قال: الذاكرون الله كثيرا والذاكرات، أعد الله لهم مغفرة وأجرا عظيما." وفي رواية الترمذي "قالوا: وما المفردون؟ قال: المستهزون بذكر الله، يضع الذكر عنهم أثقالهم، فيأتون الله خفافا." (ص: ٣٠)

٧٤. أخرجه البيهقي في شعب الإيمان عن أنس رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم: "لأن أذكر الله مع قوم بعد صلاة الفجر إلى طلوع الشمس

أحبّ إليّ من الدنيا وما فيها، ولأنّ أذكر الله مع قوم بعد صلاة العصر إلى أن تغيب الشمس أحبّ إليّ من الدنيا وما فيها." (ص: ٣٠)

٧٥. أخرجه الطبراني جرير عن عبد الرحمن بن سهل رضي الله عنه قال: "نزل على رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلم قوله تعالى: وَأَصْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْعَدَاةِ وَالْعَشِيِّ. فخرج رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلم يلتمسهم فوجد قوما يذكرون الله، منهم بائر الرأس وجاف الجلد وذو الثوب الواحد، فلما رأهم جلس معهم وقال: الحمد لله الذي جعل في أمّتي من أمرني الله أن أصبر نفسي معهم (ص: ٣١)

وكما أخرجه الطبراني في الكبير عن ابن مسعود رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلم: "ذاكر الله في الغافلين يغفر الله مقعده في الجنة وذاكر الله في الغافلين يغفر الله له بعدد كلّ فصيح وأعجم (ص: ٣١)

٧٦. أخرجه الترمذي وابن ماجة والحاكم عن عمر بن الخطاب وابنه عبد الله قالوا: قال رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلم: "من دخل السوق فقال 'لا إله إلا الله وحده لا شريك له له الملك وله الحمد يحيي ويميت وهو على كلّ شيء قدير' كتب الله ألف ألف حسنة ومحاه عنه ألف ألف سيئة ودفع له ألف درجة وبني له بيتا في الجنة (ص: ٣١)

٧٧. وفي رواية مسلم والبخاري عن أبي هريرة رضي الله عنه أنه قال: قال رسول الله صَلَّى الله تعالى عليه وسلم: "من قالها مائة مرة كانت له حرزا من الشيطان يومه حتى يمسي، ولم يأت أحد بأفضل مما جاء به إلا أحد عمل أكثر من ذلك." (ص: ٣١)

٧٨. أخرجه الطبراني في الكبير وابن أبي شيبة عن أبي أمامة وعائشة رضي الله عنهما قالوا: قال رسول الله صَلَّى الله تعالى عليه وسلم لأمهاني رضي الله تعالى عنها: "قولي لا إله إلا الله والله أكبر مائة مرة، فوالله ما سبقها حسنة وما ترك بعدها سيئة" (ص: ٣٢)

أخرجه الدليمي عن ابن عمر رضي الله عنه: "ذاكر الله في الأسواق يجيء يوم القيمة ضوءه كضوء الشمس ونوره كنور القمر" (ص: ٣٢)

وكما أخرجه حلّ عن ابن عمر رضي الله عنهما: "من قال لا إله إلا الله والله أكبر سبحان الله والحمد لله غفرت ذنوبه وإن كانت مثل زبد البحر" (ص: ٣٢)

أخرجه أحمد في مسنده وابن ماجه عن سمرة بن جندب ومسلم في صحيحه عن أبي هريرة رضي الله عنه قال: قال رسول الله صَلَّى الله تعالى عليه وسلم: "أحبّ الكلام إلى الله أربع: سبحان الله والحمد لله ولا إله إلا الله والله أكبر، لا يضرك بأيهنّ بدأت." (ص: ٣٢)

وروى البخاري رحمه الله في الأدب عن أنس رضي الله عنه "أنها تنقض الخطايا كما تنقض الشجرة ورقها" (ص: ٣٢)

٧٩. وكما أخرجه الطبراني عن معاذ قال: قال رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "ألا أخبركم عن وصية نوح عليه السّلام ابنه حين موته، قال: يا بنيّ إنّي واهب إليك أربع كلمات هنّ قيام السموات والأرض، لو وزن بين أعمال بني آدم والسموات والأرض لوزنتهنّ، فاستمسك بهنّ حتى تلقاني، أن تقول سبحان الله والحمد لله ولا إله إلا الله والله أكبر (ص: ٣٣)

٨٠. وكما أخرجه الطبراني رحمه الله عن حازم قال: قال النبيّ عليه السّلام: "أكثر من قول لا حول ولا قوة إلاّ بالله، فإنه من كنوز الجنة (ص: ٣٣)

٨١. أخرجه الدّيلمي عن عائشة رضي الله عنها قالت: قال صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "يا عائشة إذا أردت أن يذكرك الله في من عنده فاكثري من قول لا حول ولا قوة إلاّ بالله وسبحان الله والحمد لله ولا إله إلاّ الله والله أكبر (ص: ٣٣)

٨٢. أخرجه أبو نعيم في الحلية عن علي رضي الله عنه وأبي هريرة رضي الله عنه أنهما قالا: قال رسول الله صَلَّى اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "من قال في كل يوم وليلة مأتي مرة لا إله إلاّ الله الملك الحق المبين ما سأل الله حاجة إلاّ قضاهها إلاّ في جود أو مع حقّ أو قطع رحم (ص: ٣٣)

٨٣. رواه الدّيلمي عن أنس رضي الله عنه: "إنّ لله ملكا له ألف رأس وفي كلّ ألف فم ألف لسان يسبح الله كلّ لسان بألف لغة فقال: يا ربي! هل خلقت خلقا هو أعبد منّي؟ قال الله تعالى: نعم، رجل من آدم، قال: يا ربّ فأذن لي أن أزوره، فأذن له ربه فأتى رجلا يسقي حديقة فسلمّ عليه فقال: يا عبد الله هل عندك مبيت ليلة؟ قال: نعم، فأتى منزله فأحضر الطعام وقال: كلّ، فقال: والذي خلقتك بشرا لا أشتهيه، فأكل الرّجل ثم وضع رأسه فنام، فبقي الملك عنده ثلاثة أيام فقال له: يا

رجل! من عملٍ غير ما أرى؟ قال: لا، إلا جلسة أجلسها، قال: فما تقول فيها؟
قال: أقول الحمد لله أضعاف ما حمده جميع خلقه وكما يحب ربنا ويرضى وكما
ينبغي لكرم وجه ربنا، سبحان الله أضعاف ما سبّح له المسبحون وكما ينبغي لكرم
وجه ربنا، والله أكبر أضعاف ما كبره المكبرون وكما ينبغي لكرم وجه ربنا، فقال
الملك: في كل يوم كم تقول؟ قال: عشر مرّات، قال الملك: بهذه الكلمات فضّلت
عليّ (ص: ٣٤)

٨٤. خرّجه عبد الرزاق في سننه في باب الذّكر بعد الصلاة عن ابن عباس رضي الله
عنهما قال: "إنّ رفع الصوت بالذّكر حين ينصرف الناس عن المكتوبة كان على عهد
رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلم (ص: ٣٤)

٨٥. وأخرج مسلم والبخاري في الصحيحين عن ابن عباس أنه قال: "كنت أعلم إذا
انصرفوا بذلك إذا سمعته (ص: ٣٥)

٨٦. عن عبد الله الزبير قال: "كان رسول الله صلّى الله عليه وسلم إذا سلّم من صلاته
قال بصوته الأعلى: لا إله إلا الله وحده لا شريك له له الملك وله الحمد وهو على
كلّ شيء قدير ولا حول ولا قوة إلا بالله العلي العظيم (ص: ٣٥)

٨٧. أخرجه الإمام أبو شجاع الديلمي في مسند الفردوس عن ابن عمر رضي الله عنهما
قال: قال رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلم: "من قال لا إله إلا الله ومدّ بها صوته
أسكنه الله دار الجلال ورزقه النظر إلى وجهه (ص: ٣٥)

٨٨. أخرجه البيهقي عن زيد ابن اسلم قال: قال ابن الأدرع: "انطلقت مع النبي عليه السلام ليلة فمرّ في المسجد على رجل يرفع صوته بالذكر، قلت: يا رسول الله، عسى أن يكون هذا مرثيا، قال عليه السلام: لا، ولكنه أوّاه (ص: ٣٥)

٨٩. أخرجه ابن مردويه عن جابر رضي الله تعالى عنه قال: "إن رجلا كان يرفع صوته بذكر الله فقال رجل: لو أن هذا أخفض من صوته، فقال رسول الله عليه سلام الله: دَعُهُ، فإنه أوّاه (ص: ٣٥)

٩٠. الإمام السيوطي في الدر المنثور في تفسير قوله تعالى: "إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَأَوَّاهٌ حَلِيمٌ" أخرج الطبراني عن عقبة بن عامر رضي الله عنه قال رسول الله صَلَّى اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لرجل يقال له ذو النحاوين: "إنه أوّاه، ذلك أنه كان يكثر ذكر الله (ص: ٣٦)

٩١. أخرجه مسلم والبخاري رحمهما الله في صحيحهما عن أبي هريرة أنه قال: "يسأل الملائكة السيارين من أين جئتم؟ فيقولون: من عند عباد لك في الأرض يسبحونك ويكبرونك ويهللونك ويمجدونك إلى آخر الحديث (ص: ٣٦)

٩٢. وكما أخرجه الإمام أحمد في مسنده وفي الزهد والبيهقي في الشعب وسعيد بن منصور في مسنده عن أبي الجوزاء وأخرجه أيضا الطبراني في الكبير عن ابن عباس رضي الله عنهما قال: قال رسول الله صَلَّى اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "أذكروا الله كثيرا حتى يقول المنافقون إنكم مراؤون." (ص: ٣٧)

٩٣. أخرجه أحمد والترمذي وصحّحه وأبو داود وابن ماجه والنسائي عن السائب رضي الله عنه أن رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلم قال: "جاءني جبرائيل فقال: مُرْ أُمَّتَكَ أَنْ يرفعوا أصواتهم بالتلبية (ص: ٣٧)

٩٤. أخرجه حارث ابن أثامة وابن حبان في سننها عن عمر وأبي هريرة رضي الله عنهما: "ما من رجل كبر تكبيرة على شاطئ البحر رافعا بها صوته يريد بها وجه الله والدار الآخرة إلا وضع الله في ميزانه صخرة أثقل من السموات السبع والأرضين السبع وما بينهنّ وما تحتهنّ (ص: ٣٧)

٩٥. أخرجه الديلمي عن فضالة بن عبيد رضي الله عنه قال: قال عليه سلام الله ثم صلوته: "لله أشدُّ أذنا إلى الرجل الحسن الصوت بالقرآن من صاحب القينة إلى قينة (ص: ٣٨)

٩٦. أخرجه البزار والطبراني عن ابن عباس وأخرجه الحاكم وصححه عن عبيد الله رضي الله عنهما قالوا: قال رسول الله صلّى الله عليه وسلم: "ليس منّا من لم يتغنّ بالقرآن (ص: ٣٨)

٩٧. وفي صحاح المصايح قال عليه الصلاة والسلام: "ما أذن الله لشيء لنيّ يتغنّى بالقرآن يجهر به. (ص: ٣٨)

٩٨. وفي الحسان قال عليه الصلاة والسلام: "زينوا القرآن بأصواتكم (ص: ٣٨)

٩٩. وروى القضاعي والطبراني وأبو نعيم عن بريدة قال: قال عليه السلام: "اقرأوا القرآن بالحزن، فإنه نزل بالحزن (ص: ٣٨)

١٠٠. وروى الطبراني والبيهقي عن حذيفة قال: قال عليه السّلام: "اقرأوا القرآن بلحون العرب وأصواتها وإياكم ولحون أهل الكتّابين (ص: ٣٩)

١٠١. وكما أخرجه الطبراني عن أنس رضي الله عنه وابن عمر رضي الله تعالى عنهم قالوا: قال رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلم: "ربّ العوالم نزلت عليّ سورة الأنعام جملة واحدة شيّعها سبعون ألف ملك لهم زجل بالتسبيح والتحميد (ص: ٣٩)

١٠٢. وروى الشيخ زين الدّين الحافى في وصاياه عن عليّ كرم الله وجهه قال: قلت يا رسول الله دلّني على أقرب الطّرق إلى الله وأسهلها على عباده وأفضلها عند الله، فقال صلّى الله تعالى عليه وسلم: "عليك بمداومة ذكر الله في الخلوات والجلوات، فقلت: كيف أذكر يا رسول الله؟ قال: غمّض عينيك واسمع منّي ثلث مرّات ثم قل وأنا أسمع منك، فقال النبيّ عليه السّلام: لا إله إلاّ الله مغمّضا عينيه رافعا صوته، ثم قلت: لا إله إلاّ الله كذلك ثلث مرّات والنبيّ يسمع (ص: ٤١)

١٠٣. وقال عليه الصلوة والسّلام: "خير الناس من ينفع (ص: ٤٢)

١٠٤. قال في كتاب الكراهية من خلاصة الفتاوى: من سبح الله في مجلس الفسق، فإن نوى به أنّ الفسقة يشتغلون بالفسق وهو يشتغل بالتسبيح يثاب عليه كمن ذكر الله في السّوق، ثمّ قال: أما الجمع بين هذه الأحاديث وبين قوله "خير الذّكر الخفيّ" فكا الجمع بين أحاديث الجهر بالقرآن وبين قوله عليه سلام الله: "المسرّ بالقرآن كالمسرّ بالصدقة". (ص: ٤٥)

١٠٥. وأما ما روي عن ابن مسعود رضي الله عنه أنه رأى قوماً يذكرون برفع الصوت فقال: ما أراكم إلا مبتدعين حتى أخرجهم من المسجد، فلا أصل له، وذلك أنه لم يثبت عند الأئمة الحفاظ بل ثبت في صحيح المسلم خلافه عن ابن عباس قال: إن رفع الصوت بالذكر حين ينصرف الناس من المكتوبة كان على عهد رسول الله، وكنت أعلم إذا انصرف الناس بذلك إذا سمعته (ص: ٤٦)

١٠٦. كما جاء في الصحيحين عن أبي موسى الأشعري رضي الله عنه قال: رفع الناس أصواتهم بالدعاء والتكبير في بعض الأسفار، فقال صلى الله تعالى عليه وسلم: "أيها الناس أربعوا على أنفسكم أنكم لا تدعون أصمًا ولا غائبًا، فإنكم لتدعون سميعًا قريبًا." (ص: ٤٧)

١٠٧. كما حقق في نزول قوله تعالى: إني قريبٌ أجيبُ دعوةَ الدَّاعِ حين قالوا: يا رسول الله أقرب ربنا فنناجيه أم بعيد فنناديه؟ وقوله صلى الله تعالى عليه وسلم: "لا تدعون أصمًا" (ص: ٤٨)

١٠٨. أخرجه الحاكم في مستدركه وصححه عن أبي نعامة رضي الله عنه أنه قال: سمعت رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم يقول في تفسير الآية: "سيكون في هذه الآية قوم يعتدون في الدعاء" (ص: ٤٨)

١٠٩. يقول الفقير وكذلك السالكون المشوقون بإكثار الذكر لما أرادوا التبرك بجميع أفراد مدلول الآيات المذكورة جعلوا يذكرون الله قاعدين ثم جاثين على ركبهم ثم قائمين على أقدامهم ثم مهتزّين على ما قال عليه السلام: "ليس بكريم من لم يهتزّ عند ذكر الحبيب" (ص: ٥٣)

١١٠. أبو نعيم في الحلية من قوله عليه السّلام: "مادوا كما تميد الشجرة في يوم الريح
(ص: ٥٣)

١١١. ثم سلب الذّكر عنهم عقولهم فصاروا كالجنانين على ما أخرجه الإمام أحمد وأبو
يعلى والحاكم وصححه وابن حبان وصححه والبيهقي في الشعب عن ابن سعيد
الخدري رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلم: "أكثرُوا ذكر
الله حتى يقولوا مجنون. (ص: ٥٤)

١١٢. فكما أخرجه مسلم والبخاري والترمذي وأبو داود عن عائشة رضي الله عنها
قالت: "كان رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلم يذكر الله في كلّ أحيانه
(ص: ٥٤)

١١٣. وكما أخرجه الإمام الدّيلمي في مسنده عن سعد السّاعدي رضي الله عنه قال: قال
عليه السّلام: "لا تنسوا الله فاذكروه في كلّ حال، فإن بنسيانه يقسوا القلوب
(ص: ٥٤)

١١٤. وكما أخرجه ابن جرير وابن المنذر وابن أبي حاتم عن ابن عبّاس رضي الله عنهما
قال: "إن الله لم يفرض على عباده فريضة إلاّ جعل لها حدًّا معلوما، ثمّ عذر أهلها في
حال العذر غير الذّكر، فإن الله لم يجعل له حدًّا ينتهي إليه ولم يعذر أحدًا في تركه إلاّ
مغلوبا على عقله، فقال: فَادْكُرُوا اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِكُمْ (ص: ٥٤)

١١٥. قال الشيخ الإمام أبو جعفر بن الحسين الأنباري في كتابه المسمّى بالروضة: روينا من ثقة الأئمة أنه لما أهبط الله آدم بكى ثلاثمائة عام فأوحى الله إليه ما يبكيك؟ فقال: يا ربّ لست أبكي شوقاً إلى الجنة ولا خوفاً من النار ولكن أبكي شوقاً إلى الملائكة الذين يطوفون حول العرش وهم سبعون ألف جرد مُرد مكحلون يرقصون ويتواجدون، وكلّ أخذ بيد صاحب ويقولون: من مثلنا وإنّ حبيبتنا من مثلنا فأوحى الله إليه أن ارفع رأسك فرفع نظر إليه وهم يرقصون حول العرش (ص: ٥٦)

١١٦. كما قال عليه الصلاة والسلام: "إنّ الزّمان قد استدار كهيئة يوم خلق الله السّموات والأرض والسّنة اثني عشر شهراً منه أربعة حرم" (ص: ٥٧)

١١٧. : روي أنّ النبيّ عليه الصلاة والسلام دخل عليه رجل وعنده قوم يقرؤون القرآن وقوم ينشدون الشعر فقال: يا رسول الله قرآن وشعر؟ فقال عليه السلام: من هذا مرّة ومن هذا مرّة، فعلم من هذا أنّ الأشعار التي ليس فيه سمّة الجاهلية من مدح النسوان والولدان والكذب والغيبة والهجا والبهتان يجوز بها السماع، لأنّه عليه السلام قال: "إنّ من الشعر لحكمة (ص: ٦١)

١١٨. باتّفاق المسلم والبخاري عن عائشة رضي الله عنها أنّها قالت: كان يوم عيد للسّودان من الحبشة، وكانوا يرقصون ويلعبون بالدّرق والحراب فسألت النبيّ عليه السلام أن أنظرهم فأقامني ورائه وقال عليه السلام لهم: "دونكم يا بني أرفده" (ص: ٦٢)

١١٩. : وروي أنّ النبيّ عليه السلام مرّ على أصحاب الدّرق فقال: "خذوا يا بني أرفده حتى يعلم اليهود والنّصارى أنّ في ديننا فسحة." (ص: ٦٢)

١٢٠. وأخرج البيهقي في شعب الإيمان عن المطلب بن عبد الله قال: قال عليه السلام: "أهلوا والعبوا فإن أكره أن يرى في دينكم غلظة." (ص: ٦٦)

١٢١. بنصّ قوله عليه السلام: "من تشبه بقوم فهو منهم." (ص: ٦٦)

١٢٢. عليه السلام "إن لم تبكوا فتباكوا" (ص: ٧٠)

١٢٣. أن النبيّ عليه السلام دخل على أصحاب الصّفة يوماً فجلس بينهم وقال: "هل فيكم من ينشد؟ فقال واحد منهم:

لقد لسعت حيّة الهوى كبدي	فلا طيب لها ولا راقبي
إلا الحبيب الذي شغفت به	فعنده رقيّي وترياقبي

فقام النبيّ عليه السلام وتمايل حتى سقط الرّداء من منكبه الشريف فأخذه أصحاب الصّفة فقسّموه بينهم بأربعمائة قطعة" (ص: ٧٠)

١٢٤. حديث "أذكروا الله ذكراً كثيراً حتى يقول المنافقون إنكم مراعون": جاء جعفر بن أبي طالب رضي الله عنه فنظر النبيّ عليه الصلاة والسلام إليه وقال: "يا جعفر! أشبهت خلقي وخلقي"، فقام يتداور تشوّقاً بقوله عليه السلام، ثمّ جاء عليّ وأخوه يدور وقال عليه السلام: "يا عليّ! أنت متي بمنزلة هرون من موسى" (ص: ٧١)

١٢٥. ، فتداور عليّ بين يدي رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلم تشوّقاً بكلامه. فقال عليه الصلاة والسلام: "أفيكم من أنشد؟ فقال بدويّ: نعم يا رسول الله فأنشد:

ألم يأن للأصحاب أن يتكروا	وللناس أن يتذكروا ويتهيّموا
وأنت نبيّ للسلطين مالك تشفع	جزاك الله والخير معنم

حكى الذمّع مما أضمرته الضمائر		فيا عجباً من صامت يتكلم
فيا أيّها الأصحاب جودوا		برأفة علينا وإشفاق فتعفوا وترحموا
لكلّ من الأصحاب أن يتشوّقوا		وللبدويّ المسكين عجز ومغرم

فتواجد رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلم ومن حوله" (ص: ٧٢)

١٢٦. وقال في عوارف المعارف: روي عن أنس رضي الله عنه قال: كنّا عند رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلم فقال عليه السّلام: "أفيكم من ينشدنا؟ فقال بدويّ: نعم يا رسول الله، فأنشأ هذا:

لقد لسعت حيّة الهوى كبدي		فلا طبيب لها ولا راقى
إلا الحبيب الذي شغفت به		فعنده رقيّي وترياقى

١٢٧. فتواجد رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلم وتواجد من حوله من أصحابه حتى سقط رداؤه عن منكبه فقال معاوية: ما أحسن لعبكم يا رسول الله، فقال عليه السّلام: مه يا معاوية، ليس بكريم من لم يهتزّ عند ذكر الحبيب. " (ص: ٧٢)

١٢٨. ما أخرج الموصلي في سننه والإمام الدّيلمي في مسند الفردوس عن أبي مسعود أنه قال: قال عليه السّلام: "إنّ منكم من يقاتل على تأويل القرآن كما قاتلت على تنزيله؟ فقال أبو بكر رضي الله عنه: أنا هو يا رسول الله، قال عليه السّلام: لا، وقال عمر رضي الله عنه: أنا هو يا رسول الله، قال عليه السّلام: لا، ولكنّه خاصف النعل، وكان عليّاً نعله عليه السّلام يخصفها (ص: ٧٥)

١٢٩. وقد ثبت دعاء النبيّ عليه السّلام لابن عبّاس بأن يقول: "اللهم علّمه تأويل القرآن" (ص: ٧٥)

١٣٠. كما في الصحيحين عن ابن عبّاس أنه عليه السّلام قال: "أيها النّاس! إنّه لم يبق من مبشّرات النبوّة إلّا الرّؤيا الصّالحة يراها المسلم أو ترى له." (ص: ٧٦)

١٣١. وأخرج الدّيلمي عن عبد الرّحمن بن عائذ قال: قال عليه السّلام: "من لم يؤمن بالرّؤيا الصّالحة فإنّه لم يؤمن بالله ولا برسوله." (ص: ٧٦)

١٣٢. كما أخرج البخاري عن عائشة: "كان أوّل ما بدأ رسول الله من الوحي الرّؤيا الصّالحة في المنام." (ص: ٧٦)

١٣٣. أخرج الإمام السيوطي في الجامع الصّغير عن عليّ رضي الله عنه قال: قال صلّى الله تعالى عليه وسلم: "علم الباطن سرّ من أسرار الله وحكمّ من حكم الله يقذفه في قلوب من يشاء من عباده." (ص: ٧٧)

١٣٤. وأخرج الدّيلمي عن أبي هريرة رضي الله عنه أنّه قال: قال عليه السّلام: "إنّ من العلم كهيفة المكنون لا يعلمه إلّا العلماء بالله فإذا نطقوا به لا ينكره إلّا أهل الغرّة" (ص: ٧٧)

١٣٥. وأخرج الإمام الدّيلمي في مسنده عن أبي هريرة رضي الله عنه أنه قال: قال رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلم: "لا تطعنوا على أهل التّصوّف والخوف فإنّ أخلاقهم أخلاق الأنبياء ولباسهم لباس الأنبياء." (ص: ٧٨)

١٣٦. وأخرج الترمذي عن ابن مسعود رضي الله عنه قال: قال رسول الله صَلَّى اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "كان على موسى يوم كلمه ربه كساء صوف وجبة صوف وسراويل صوف وكانت نعلاه من جلد حمار ميتة ولهذا قيل فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَ. (ص: ٧٩)

١٣٧. بقوله عليه السلام: "إن الله تجاوز لأمتي عما حدثت به أنفسها" (ص: ٨٠)

١٣٨. عليه وسلم: "ما أنا وأصحابي عليه..". (ص: ٨١)

١٣٩. وبما أخرجه أبو داود عن أنس رضي الله عنه أنه قال: قال رسول الله صَلَّى اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "لأن أقعد مع قوم يذكرون الله من صلوة الغد حتى تطلع الشمس أحب إليّ من أن أعتق أربعة من ولد اسمعيل، ولأن أقعد مع قوم يذكرون الله من صلوة العصر إلى أن تغرب الشمس أحب إليّ من أن أعتق أربعة من ولد اسمعيل" (ص: ٨٢)

١٤٠. وروى مسلم والبخاري عن عبادة بن صامت قال: "كنا عند رسول الله صَلَّى اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فقال لنا: بايعوني على أن لا تشركوا بالله ولا تسرقوا ولا تزنوا، فقرأ ما في آية المؤمنات إلى آخرها" (ص: ٨٤)

١٤١. كما أخرج الديلمي والخطيب والسيوطي عن جابر قال عليه السلام: "قدمتم من خير مقدم قدمتم من الجهاد الأصغر إلى الجهاد الأكبر وهو مجاهدة العبد هواه" (ص: ٨٤)

١٤٢. وقال عليه السلام: "المجاهد من جاهد نفسه وهواه" (ص: ٨٤)

١٤٣. وعن جابر أنه قال: قال النبي عليه السلام: "ما منكم من أحدٍ إلا أراه الله في منامه ما سيصّيه" (ص: ٨٦)

١٤٤. وروى البخاري عن أبي هريرة رضي الله تعالى عنه رئيس صوفيّة أهل الصّفّة:
"حفظت عن رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلم وعائين أمّا أحدهما فبشّته إليكم
وأما الآخر فلو بشّته لقطع منّي هذا البلعوم" (ص: ٨٨)

١٤٥. وعن سيّد هذه الطريقة عليّ بن أبي طالب كرّم الله وجهه ورضي الله تعالى عنه قال:
"لو قلت لكم ما سمعت عن رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلم لقلت كذبت علي
رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلم" (ص: ٨٨)

١٤٦. قوله "يا معاذ! وحقّ العباد على الله أن لا يعذّب من لا يشرك به شيئاً، قال معاذ:
أفلا أبشّر به النّاس يا رسول الله؟ قال عليه الصلاة والسلام: لا، فيتكلّوا."
(ص: ٨٨)

المصادر والمراجع

- مصنف عبد الرزاق، أبو بكر عبد الرزاق بن همام، الصنعاني المكتب الإسلامي - بيروت ، الطبعة الثانية ، ١٤٠٣
- الدر المنثور ، عبد الرحمن بن الكمال جلال الدين السيوطي ، دار الفكر - بيروت ، ١٩٩٣
- الجامع الصحيح المختصر، محمد بن إسماعيل أبو عبد الله البخاري الجعفي، دار ابن كثير ، اليمامة - بيروت، الطبعة الثالثة، ١٤٠٧ - ١٩٨٧
- كنز العمال في سنن الأقوال والأفعال ، علي بن حسام الدين المتقي الهندي ، مؤسسة الرسالة - بيروت ١٩٨٩
- شعب الإيمان ، أبو بكر أحمد بن الحسين البيهقي ، دار الكتب العلمية - بيروت ، الطبعة الأولى ، ١٤١٠
- الجامع الصحيح سنن الترمذي ، محمد بن عيسى أبو عيسى الترمذي السلمي ،: دار إحياء التراث العربي - بيروت
- مسند الإمام أحمد بن حنبل ، أحمد بن حنبل أبو عبد الله الشيباني ، مؤسسة قرطبة - القاهرة
- صحيح مسلم ،: مسلم بن الحجاج أبو الحسين القشيري النيسابوري ، دار إحياء التراث العربي - بيروت
- المعجم الكبير ، سليمان بن أحمد بن أيوب أبو القاسم الطبراني، مكتبة العلوم والحكم - الموصل، الطبعة الثانية ، ١٤٠٤ - ١٩٨٣
- سنن أبي داود ، سليمان بن الأشعث أبو داود السجستاني الأزدي ، دار الفكر
- سنن ابن ماجه ، محمد بن يزيد أبو عبد الله القزويني ، دار الفكر - بيروت
- المعجم الأوسط ، أبو القاسم سليمان بن أحمد الطبراني ، دار الحرمين - القاهرة ، ١٤١٥
- المستدرک علی الصحیحین ، محمد بن عبد الله أبو عبد الله الحاكم النيسابوري ، دار الكتب العلمية - بيروت ، الطبعة الأولى ، ١٤١١ - ١٩٩٠

مسند أبي يعلى ، أحمد بن علي بن المثنى أبو يعلى الموصلي التميمي ، دار المأمون للتراث - دمشق ، الطبعة الأولى ،
١٤٠٤ - ١٩٨٤

حلية الأولياء وطبقات الأصفياء ، أبو نعيم أحمد بن عبد الله الأصبهاني ، دار الكتاب العربي - بيروت ، الطبعة الرابعة
١٤٠٥ ،

المتجني من السنن ، أحمد بن شعيب أبو عبد الرحمن النسائي ، مكتب المطبوعات الإسلامية - حلب ، الطبعة الثانية ،
١٤٠٦ - ١٩٨٦

الجامع الصحيح المختصر ، محمد بن إسماعيل أبو عبد الله البخاري الجعفي ، دار ابن كثير ، اليمامة - بيروت ، الطبعة
الثالثة ، ١٤٠٧ - ١٩٨٧

صحيح ابن حبان بترتيب ابن بلبان ، محمد بن حبان بن أحمد أبو حاتم التميمي البستي ، مؤسسة الرسالة - بيروت ،
الطبعة الثانية ، ١٤١٤ - ١٩٩٣

تاريخ دمشق ، الناشر دار الفكر ، بيروت ١٢ ربيع الأول ١٤١٩ (١٩٩٨)

روح المعاني في تفسير القرآن العظيم والسبع المثاني ، محمود الألوسي أبو الفضل ، دار إحياء التراث العربي - بيروت

المجروحين ، أبو حاتم محمد بن حبان البستي ، دار الوعي - حلب

الروض الداني - المعجم الصغير ، سليمان بن أحمد بن أيوب أبو القاسم الطبراني ، المكتب الإسلامي ، دار عمار -
بيروت ، عمان ، الطبعة الأولى ، ١٤٠٥ - ١٩٨٥

تاريخ عجائب الآثار في التراجم والأخبار ، عبد الرحمن بن حسن الجبرتي ، دار الجيل - بيروت

السلسلة الضعيفة ، محمد ناصر الدين الألباني ، مكتبة المعارف - الرياض

البرهان المؤيد ، أحمد بن علي بن ثابت الرفاعي الحسيني ، دار الكتاب النفيس - بيروت ، الطبعة الأولى ، ١٤٠٨

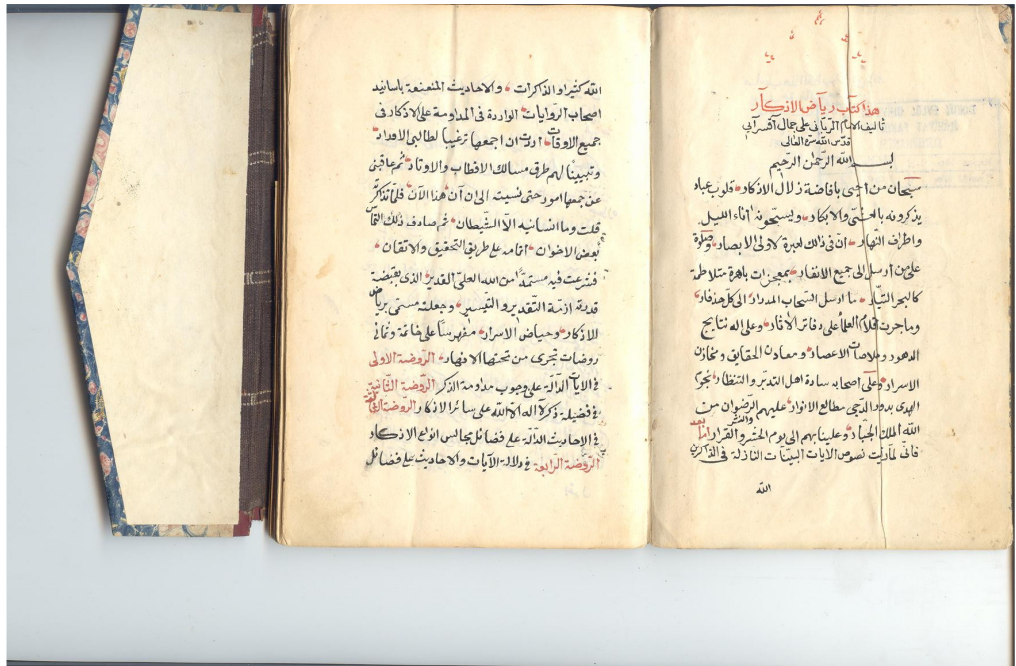
تذكرة الموضوعات العلامة المحدث النبيه رئيس محدثي الهند محمد طاهر بن علي الصديقي الفتني

سنن البيهقي الكبرى ، أحمد بن الحسين بن علي بن موسى أبو بكر البيهقي ، مكتبة دار الباز - مكة المكرمة ، ١٤١٤
- ١٩٩٤

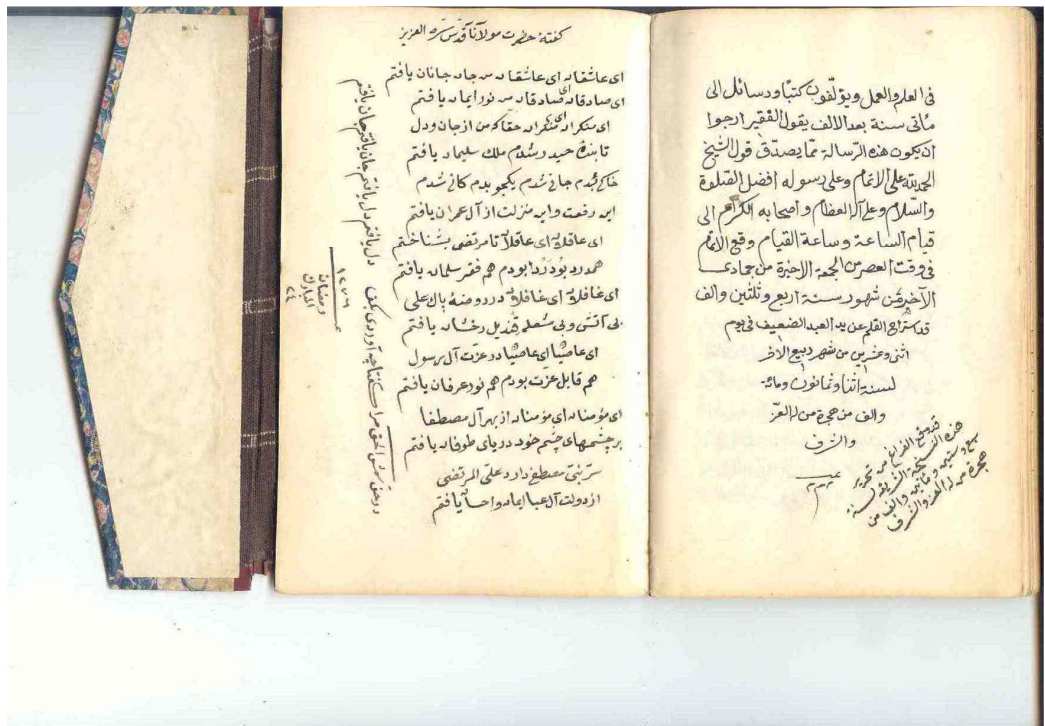
التنبيه والرد على أهل الأهواء والبدع، أبي الحسين محمد بن أحمد بن عبدالرحمن الملطي الشافعي، المكتبة الأزهرية
للتراث - القاهرة الطبعة الثانية، ١٩٧٧

الملحقات

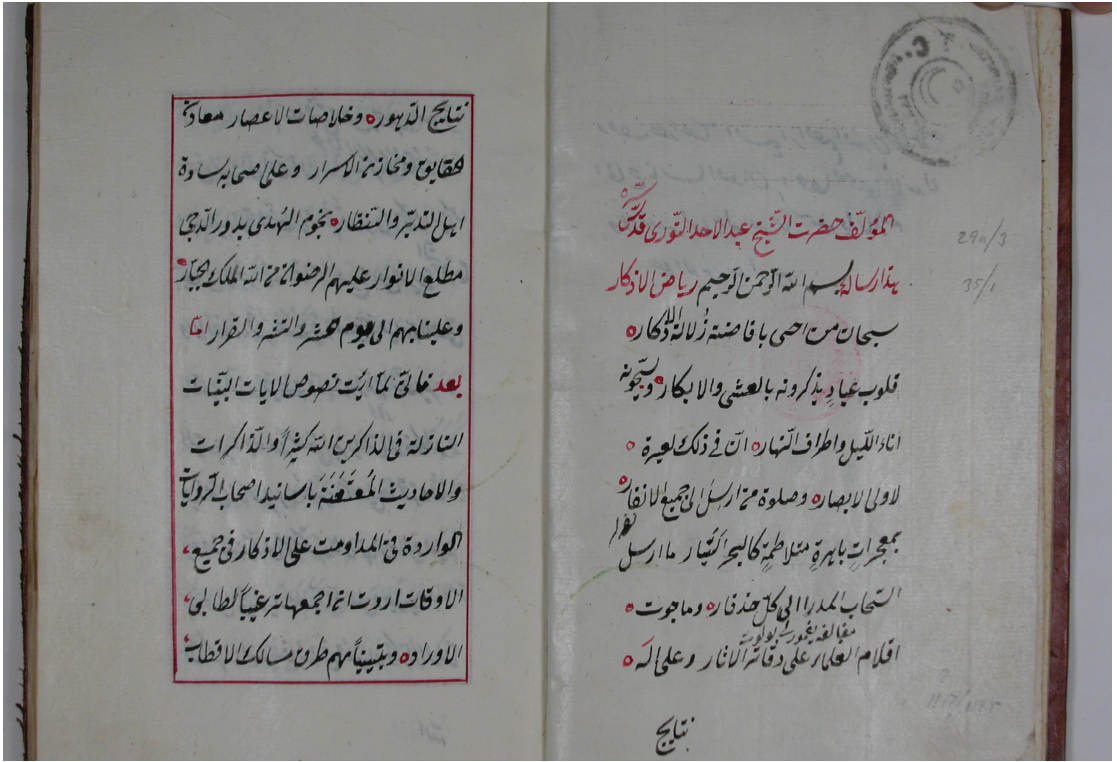
الملحق - 1

الورقة الأولى من نسخة جامعة التاسع من أيلول (النسخة محفوظة في مكتبة كلية الإلهيات).

الورقة الأخيرة من نسخة جامعة التاسع من أيلول (النسخة محفوظة في مكتبة كلية الإلهيات).

الورقة الأولى من نسخة مكتبة سليمانى الموجودة في أدرنه.

الورقة الأخيرة من نسخة مكتبة سليمانى الموجودة في أدرنه.